

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

БЕРЕСТЕНЬ ОЛЕНА ЄВГЕНІВНА

На правах рукопису

УДК 94(477) «1905-1914»

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ
І МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІСТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1905-1914 рр.)

07.00.01.- історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Голуб Анатолій Іванович
доктор історичних наук, професор

Дніпропетровськ
2006

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографічна, джерелознавча та методологічна база дослідження....	13
Розділ 2. Німецькомовне населення Півдня України на виборах до російського парламенту (1906-1912 рр.).....	54
2.1. Розвиток демократії і гласності у суспільно-політичному житті німецькомовного населення (1905-1914 років).....	54
2.2. Участь німецько-менонітського населення Півдня України у виборах до I та II Державних дум (1906-1907 рр.)	63
2.3. Німці та меноніти у виборах депутатів III та IV Державних дум (1907-1912 рр.).....	87
Розділ 3. Культурно-просвітницька діяльність німецького та менонітського населення Півдня України.....	114
3.1. Лютеранські культурно-просвітницькі організації.....	115
3.2. Культурно-просвітницький рух серед німців-католиків Півдня України.....	130
3.3. Деякі особливості менонітських культурно-просвітницьких установ.....	150
Висновки.....	162
Список використаних джерел та літератури.....	169
Додатки.....	194

ВСТУП

Заселення Півдня України почалося у 60-70-х роках XVIII століття. Внутрішня колонізація ускладнювалася кріпосним ладом Російської імперії, тому дуже скоро перевагу було віддано зовнішній колонізації. Землеробська колонізація Півдня України за рахунок німецькомовного населення почалася у 80-х роках того ж століття з переселення сюди менонітів – послідовників голландського проповідника Мено Сіменса. На початку XIX століття почався другий етап переселення німецьких колоністів на Південь України. Головним чином заселялися Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії. Так, історія німців та менонітів Півдня України вже нараховує більш ніж сто років, є частиною етнічної історії України і заслуговує на увагу дослідників.

Наукове дослідження багатонаціонального населення України відчуло наприкінці XX століття новий інтелектуальний поштовх. Цей феномен відбувся, передусім, завдяки розкріпаченню історичної думки, виходу її з ідеологічного полону [80, с. 9]. Позбавившись штампу “радянського”, народ України виявив у своїй історії і культурі багатонаціональні складові компоненти: польські, німецькі, болгарські, румунські, єврейські тощо. Скрупульозний науковий аналіз та адекватне відображення історичних реалій, від надходження й засвоєння в них повчальних уроків є необхідним для нинішнього й прийдешніх поколінь українців, адже історична наука і освіта покликана формувати у сучасної молоді глибоку повагу до попередніх поколінь [там само, с. 13]. Доля українських громадян німецького походження не може бути оцінена однозначно, але більшість дослідників схиляються до думки, що їх внесок у розвиток насамперед аграрної, економічної, культурної сфер української історії є досить вагомим. Врахування надбань минулих епох є обов’язковою умовою становлення української політичної нації, громадянського суспільства, гармонізації відносин між соціальними та етнічними групами, політичними партіями, громадськими об’єднаннями, релігійними конфесіями, народом і владою [там само с. 14]. Активізація об’єктивного вивчення етнічного населення України на сучасному

етапі призвела подекуди до переоцінки деяких усталених уявлень в історичній традиції. Так, завдяки дослідженням історії німецькомовного населення України, що їх поновили останнім часом українські вчені, було розвінчано образ німця-ворога, який існував у нашому суспільстві після Великої Вітчизняної війни, й реабілітовано вікову історію цієї етнічної групи в очах пересічного українського громадянина.

Наукове дослідження німецькомовного населення України є складовою глобального вивчення етнокультурної історії України. За роки незалежності України значення багатьох історичних подій, а також внесок окремих видатних осіб та етнічних груп у становлення української нації переглянуто. Для розвитку історичної науки сьогодні дуже важливим є ліквідація білих плям в історії України. Тривалий період, в основному за часів радянської влади, внесок німецьких та менонітських колоністів у розвиток політичної культури та просвіти України залишався поза межами дослідницьких інтересів учених. Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття ці аспекти діяльності німецькомовної етнічної групи України дедалі частіше ставали предметом дослідження вчених, адже національна політика України зазнала певних змін. Крокуючи шляхом вступу до ЄС, Україна підкреслює своє лояльне ставлення до всіх національних меншин, а також демонструє повагу до їх історії.

Внесок етнічних груп, які мешкали й продовжують жити на території України, у розвиток політичної, культурної, соціально-економічної історії нашої країни необхідно і важливо враховувати. Повага до історії та культури народів України обумовлює повагу до нашого власного історичного минулого і культурного надбання. Зокрема вивчення специфічних особливостей розвитку суспільно-політичної і культурно-просвітницької діяльності німецькомовних громадян нашого суспільства допоможе нам зрозуміти результати і визначити наслідки впливу цих процесів на розвиток української політичної історії та становлення освіти.

Актуальність даного дослідження, насамперед, обумовлена демократичними перетвореннями, які відбуваються у нашому суспільстві на

початку ХХІ століття. Циклічність історичного розвитку знову і знову доводить необхідність врахування історичного досвіду минулого. В основі будь-яких демократичних перетворень, крім вимог політичних і громадянських свобод, завжди присутня національна ідея. Ця ідея є одвічною проблемою усіх багатонаціональних держав, адже корінна нація завжди переважає над іншими. Порівняймо процеси сьогодення з подіями початку ХХ століття. Передусім маємо на увазі революцію 1905-1907 років. Саме освічена, політично і національно свідома молодь стала провідною силою революційних подій того часу. Подібне явище спостерігалось наприкінці 2004 року. Національна свідомість молодого покоління, що сформувалася за роки незалежності України, стала запорукою становлення демократії і гласності у нашій країні. Майже через сто років молодь знову довела, що вона є основною рушійною силою демократичного розвитку суспільства.

В результаті революційних подій початку ХХ століття царат був змушений видати “Маніфест” від 17 жовтня 1905 року. Які ж перетворення спричинила демократична революція 1905-1907 років на Україні? Завдяки революції на українських теренах було ліквідовано заборону української мови, а також була надана можливість громадянам вільно об’єднуватися у різні організації. Результати не примусили себе чекати. Так, якщо у листопаді 1905 року виходила лише одна українська газета, то на початку 1906 року їх налічувалося вже 17. Кількість видавництв із двох зросла також до 17. Майже у кожному місті з’явилися українські об’єднання або клуби. У багатьох містах виникли “Просвіти”, діяльність яких була пов’язана з просвітою народних мас. Перша “Просвіта” на Східній Україні виникла наприкінці 1905 року у Катеринославі, а до середини 1907 року по великих містах України їх налічувалося 35, причому кожна мала численні філії в сусідніх селах [124, с. 370]. Українські політичні партії розгорнули активну діяльність. Результатом цієї активності стала присутність значної кількості українців у російському парламенті першого скликання: з 497 членів І Думи депутація від України включала 63 українця, 22 росіянина, 5 поляків, 4 єврея і одного німця [там само с. 371].

Наше дослідження насамперед пов'язане з вивченням процесів демократизації, активізації суспільно-політичного і культурно-просвітницького руху 1905-1914 років на теренах німецьких та менонітських колоній Півдня України. Вивчаючи політичні події, що відбувалися на початку ХХ століття у Російській імперії взагалі, ми намагалися виявити їх наслідки в межах німецькомовної спільноти південноукраїнського регіону. Актуальність дослідження цієї проблеми полягає в тому, що у визначений для дослідження період німецькі та менонітські колоністи, поселяни-власники, почали відігравати значну роль в економічній інфраструктурі Півдня України. Стрімкий зріст німецької та менонітської землевласності у цьому регіоні, спричинений пільговою політикою царського уряду, квантитативним розвитком їх господарств, використанням новітніх технологій і сучасної техніки включив представників німецькомовної сільськогосподарської спільноти до економічних, політичних, соціальних процесів, що відбувалися у південноукраїнському регіоні того періоду. Великі площі землеволодіння німецьких колоністів, а також їх економічна могутність дозволила їм взяти активну участь у виборах до Державних дум й одержати на них певну перемогу. Обранцями німецького та менонітського електорату ставали великі землевласники, які були невід'ємною частиною сільськогосподарської інфраструктури регіону і відігравали значну роль у її економічному розвитку. Тому актуальним є вивчення становлення політичної культури німецьких та менонітських колоністів Півдня України 1905-1914 років. На наш погляд, вивчення цих процесів є надзвичайно важливим, адже німецька та менонітська еліта, сприяючи політичній освіті мас своїх колоній, долучалася до формування електорату, що обирав депутатів російського парламенту, який, у свою чергу, створював законодавчу базу російського суспільства в цілому. Таким чином, від політичної зрілості виборців залежали результати виборів і склад парламенту Росії.

Актуальність дослідження є беззаперечною, оскільки німецькі та менонітські колоністи, які на початок ХХ століття вже проживали на теренах нашої держави близько ста років, все ж таки були представниками європейської

культури. Зараз, коли Україна стоїть на порозі входження до Європейського союзу, вельми актуальною є проблема контакту та співіснування східної та західної культур, а також адаптації вищої освіти України до європейських вимог у цій сфері. Зазначимо, що рівень освіти німецьких та менонітських колоністів, а також стан їх навчальних закладів не був задовільним у період, що досліджується в нашій роботі, оскільки не відповідав вимогам часу, технологіям, що стрімко розвивалися, потребам суспільства взагалі, хоча і був значно вищим, порівняно з рівнем освіти автохтонного населення України і станом її навчальних закладів. Актуальним є вивчення заходів і технологій, які використовували провідні представники еліти німецьких та менонітських колоній задля підвищення рівня загальної освіти пересічного поселянина-власника, а також вдосконалення системи освіти колоній у цілому. Заходи, які використовувалися з цією метою є оригінальними і високоефективними, тому заслуговують на увагу дослідників.

Актуальним є також вивчення діяльності культурно-просвітницьких організацій німецьких та менонітських колоністів. Дослідження принципів і засад організації просвітницьких товариств продовжує залишатися актуальним у наш час, оскільки, як показав досвід останніх подій, саме молодіжні організації й зараз формують майбутню еліту нашої нації. Вивчення досвіду функціонування німецьких та менонітських культурно-просвітницьких організацій дає змогу виявити, яких форми може набути діяльність молодіжних об'єднань України у майбутньому. За прикладом німецькомовних організацій початку ХХ століття українські молодіжні об'єднання сьогодення могли б спрямувати свої зусилля на поглиблене вивчення етнічної культури, популяризацію національної історії, публікацію української художньої та публіцистичної літератури, сприяння розвитку національного аматорського театру і багато іншого.

Отже, вивчення суспільно-політичної та культурно-просвітницької діяльності німецьких та менонітських колоністів Півдня України 1905-1914 років є у наш час вельми актуальним. Виявлення специфіки процесів демократизації німецькомовного суспільства допоможе правильно оцінити й спрогнозувати характер розвитку подій нашого сьогодення. Досвід подій столітньої давності не є

застарілим. Він залишається актуальним і у наш час, оскільки політична зрілість і високий рівень освіти мас дозволяють суспільству розвиватися у напрямі демократизації.

Наукове дослідження виконано відповідно до науково-дослідної роботи кафедри російської історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету, де розробляється тема “Історичні зв’язки України та Росії XIX –XX століття: досвід та перспективи розвитку”.

Мета дослідження полягає у встановленні характерних особливостей суспільно-політичної та культурно-просвітницької діяльності німецьких та менонітських колоністів Півдня України 1905-1914 років. Для досягнення мети були поставлені наступні **дослідницькі завдання**:

- здійснити комплексний аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографічної бази для встановлення ступеня вивченості предмету нашого дослідження;
- дослідити особливості джерельної бази проблеми;
- встановити умови зародження, становлення та розвитку гласності та свободи слова у контексті демократичної революції в Росії 1905-1907 років;
- проаналізувати безпосередній вплив “Маніфесту” від 17 жовтня 1905 року на активізацію суспільно-політичної та культурно-просвітницької діяльності південноукраїнських німецьких та менонітських колоністів;
- вивчити превалюючі політичні уподобання німецьких та менонітських колоністів Півдня України під час виборів до Державних дум Росії, з’ясувати їх основні політичні вимоги до парламенту та проаналізувати результати голосування німецькомовної етнічної групи цього регіону;
- з’ясувати причини і умови виникнення просвітницьких організацій у німецькомовній спільноті того періоду, встановити основні завдання і засоби їх досягнення та виявити типові відмінності між лютеранськими, католицькими та менонітськими просвітницькими організаціями за умови спільності їх прагнень.

Об’єктом дослідження є історія розвитку німецькомовної спільноти Півдня України 1905-1914 років.

Предмет дослідження – суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких та менонітських колоністів Півдня України 1905-1914 років, специфіка її протікання в умовах демократичної революції та наступної реакції уряду царської Росії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1905 по 1914 рік. Нижня межа дослідження пов'язана з революційними подіями 1905 року та “Маніфестом” від 17 жовтня того ж року, який проголосив рівноправ'я усіх громадян Росії перед законом незалежно від національності чи віросповідання, а також свободу слова та об'єднань. Цей документ докорінно змінив статус німецькомовних колоністів Росії. Відтоді вони змогли висувати свої політичні вимоги, обирати до Державних дум своїх представників або представників тих політичних сил, які гарантували представлення їх інтересів у парламенті. З 1905 року почалася активна робота зі створення німецькомовних періодичних видань, які стали рупором німецької та менонітської спільноти. Це свідчило про появу перших елементів демократії і гласності. Німецькомовна культурна еліта розпочала активну пропаганду, вдосконалення колоністської системи освіти. Тобто 1905 рік можна вважати відправної точкою, “трампліном” входження німецьких та менонітських колоністів Півдня України до політичного та культурного життя країни як рівноправних громадян.

Верхня межа дослідження пов'язана з початком Першої світової війни. Зазначимо, що цей рік (1914) став переломним у розвитку політичних і культурно-просвітницьких процесів німецькомовної спільноти Півдня України. Час напередодні початку Першої світової війни характеризувався посиленням антинімецької пропаганди, яка звучала зі сторінок російськомовної проурядової преси. У 1914 році було заборонено розмовляти німецькою мовою у публічних місцях та на вулиці, видавати газети німецькою мовою, викладати у школах німецькою мовою, а також була припинена діяльність багатьох німецьких просвітницьких товариств. Як наслідок, у 1914 році політична і просвітницька діяльність німецьких та менонітських колоністів була призупинена.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Катеринославську, Таврійську, Херсонську губернії Російської імперії, які відповідають сучасним Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській, Миколаївській і Херсонській областям. Цей регіон було обрано тому, що саме у цих територіальних межах німецькі та менонітські колонії розміщувалися найбільш компактно, що дозволило провести фронтальне вивчення найбільш характерних рис політичної і просвітницької діяльності їх мешканців.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автор зробив спробу

- дослідити розвиток вітчизняної та зарубіжної історіографічної традиції вивчення історії німецьких та менонітських колоністів Росії;
- розширити джерельну базу вивчення історії німців та менонітів Півдня України;
- з'ясувати історичне значення революційних подій і “Маніфесту” від 17 жовтня 1905 року для пробудження і становлення гласності, свободи слова, політичної активності, а також просвітницької діяльності німецьких та менонітських колоністів Півдня України;
- проаналізувати політичні програми основних політичних сил того періоду з огляду на їх привабливість для німецькомовної спільноти;
- встановити ступінь активності німецьких та менонітських виборців, їх політичні уподобання, основні вимоги до кандидатів у депутати, проаналізувати результати виборів до парламенту у німецьких та менонітських колоніях Півдня України;
- вивчити засади створення, основні завдання та досягнення лютеранських просвітницьких установ;
- проаналізувати вплив культурно-просвітницької діяльності лютеран на становлення просвітницького руху серед католиків, виявити його специфічні риси;
- з'ясувати особливості діяльності менонітських товариств, а також виявити їх вплив на характер організації аналогічних німецьких об'єднань.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що ідеї, теоретичні положення, висновки і фактичний матеріал дисертації можуть бути використані при підготовці наукових і популярних колективних і індивідуальних праць з історії німців і менонітів України та Росії, а саме: енциклопедії «Немцы России», пілотного збірника «Немцы Украины», збірки наукових праць «Вопросы германской истории» та інших; при розробці спеціальних і загальних курсів для студентів вузів з історії, культури, етнографії та етнології, краєзнавства південноукраїнського регіону. Деякі теоретичні положення дослідження можуть бути використані при підготовці лекційних курсів з історії журналістики, релігієзнавства, політології, соціології. Врахування результатів даного дисертаційного дослідження допоможе реально оцінити внесок німецької та менонітської спільноти Півдня України у розвиток культури, просвіти та політичної історії України.

Апробація основних положень дисертації відбувалася на Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми всесвітньої історії» (м. Дніпропетровськ, 2002), Четвертих та п'ятих наукових читаннях, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди «Питання аграрної історії України та Росії» (м. Дніпропетровськ, 2002, 2004), Регіональній науковій конференції «Історична та суспільна думка Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття» (м. Дніпропетровськ, 2003), Міжнародній науковій конференції «Формування національних і загальних цінностей в системі вищої історичної освіти» (м. Дніпропетровськ, 2003), Першому міжнародному конгресі «Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця» (м. Запоріжжя, 2004), Міжрегіональній науковій конференції «Демократична революція 1905-1907 років в Україні: актуальні проблеми вивчення» (м. Дніпропетровськ, 2005).

Основні положення та проміжні результати викладені у 8 статтях (5 з яких надруковані у фахових виданнях).

Мета і завдання зумовили структуру дисертації, її внутрішню архітектуру. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, які мають 6 підрозділів,

висновків, списку використаних джерел та літератури. Робота налічує 22 таблиці. Наприкінці роботи вміщені 4 додатки, які доповнюють її зміст. За обсягом текст дисертації становить 168 сторінок. Список використаних джерел і літератури нараховує 437 найменувань і складає 23 сторінки, додатки 6 сторінок.

1. Історіографічна, джерелознавча та методологічна база дослідження.

Історіографія проблеми виникнення, становлення та розвитку німецьких і менонітських колоній на Півдні України нараховує вже понад століття. Ще наприкінці XIX століття з'явилися перші наукові роботи, де прямо або опосередковано ця етнічна група була об'єктом дослідження. Серед них, наприклад, книги Д. І. Багалія «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры» [49], А. А. Велицина «Немцы в России» [61]. Деякі дослідження дожовтневого періоду мали форму мандрівних спостережень або були спогадами. Це, зокрема, публікації А. Афанасьєва-Чужбинського «Поездка в Южную Россию» [34], В. Павловича «Екатеринославская губерния: материалы для географии и статистики Росси, зібрані членами Генерального штабу» [41]. У цих роботах німці та меноніти згадувалися епізодично і не виступали предметом конкретного вивчення: А. А. Скальковский «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823» [121], Н. Кеппен «Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европрейской России» [62] тощо.

Вихідці з німецькомовних колоній, які на зламі століть відчували потребу започаткування вивчення історії свого народу, поряд з такими російськими дослідниками як С. Д. Бондар [59], Г. Писаревський [108; 109], зробили перші спроби на шляху збирання матеріалу та його аналізу. Серед них: Я. Штах [136], А. Клаус [83], К. Ліндеман [90], Д. Епп та Г. Бергман [137], Ф. Ісаак [150], К. Келлер [151], П. Фрізен [145].

Незважаючи на те, що дослідження представника духовенства К. Келлера було одним із перших у низці робіт, присвячених вивченню історії німецькомовних колоністів Півдня України, його твір має всі ознаки науковості. По-перше, про це свідчить використання ним офіційних документів як історичного джерела [151, с.104, 107]. Хоча відсутність аналізу цих документів надає роботі лише ілюстративного характеру. По-друге, К. Келлер активно використав біографічний метод, вивчаючи життєвий шлях та громадську діяльність попечителів німецьких колоній [там само с. 64] та католицького духовенства [там само с. 92-102].

По-третє, автор використав галузевий метод вивчення економічного розвитку колоній, а отже розглядав кожну сферу діяльності колоністів у відриві від регіональної та загальної економічної системи Російської імперії [там само с. 116-124].

Використання статистичних даних надало роботі довідниковий характер та свідчило про ґрунтовність пошукової роботи, що була проведена дослідником. Отже, всі перераховані наукові методи дають змогу віднести цю роботу до суто наукового дослідження.

Крім роботи К. Келлера, на особливу увагу заслуговує монографія П.М.Фрізена. Цінність цього дослідження полягає в тому, що автор вперше висвітлив історію менонітського братства на загальноісторичному тлі виникнення, становлення й розвитку менонітської общини. Мета його комплексного дослідження – довести об'єктивність причин виникнення менонітської братерської общини. Ця мета є суто релігійна, тому цьому твору притаманні ідеалізація історичного минулого, ігнорування протиріч тогочасної дійсності.

Окрема увага в монографії приділена політичним і культурним змінам, які відбулися в суспільстві після революції 1905-1907 років. П. М. Фрізен зазначав, що вони призвели до демократизації відносин в німецькому соціумі. Найбільш гострими для даної групи населення були питання віросповідання та звільнення від військової повинності [145, с. 527]. Ці питання стосувалися передусім релігійного світосприйняття менонітів.

Перевагою цієї монографії є те, що автор торкнувся практично усіх сфер духовного, культурного та релігійного життя менонітів Півдня України.

У радянський період вивчення німецькомовного етносу Півдня України було поновлено у 1920-1930 роки у зв'язку з великим бажанням багатьох його представників виїхати з СРСР. Зазначимо, що кількість дослідників, які займалися вивченням цієї проблеми, була невеликою, оскільки атеїстична політика радянського уряду ускладнювала дослідницьку роботу окремих вчених.

Вивченням менонітського етносу у цей період займалися А. Клібанов [84], Д.Ремпель [154], А. Ерт [142] та деякі інші дослідники.

Активізація історичної думки щодо проблеми німецькомовного населення Півдня України відбулася у повоєнні роки і переважно за межами СРСР. Зокрема поява у Канаді міцного конклаву менонітської спільноти пов'язана з останньою хвилею еміграції цієї частини населення України під час Другої світової війни. Вимушений відрив від батьківщини активізував необхідність збереження історії цього народу для наступних поколінь.

Підтвердженням цієї тези є робота канадського вченого Х. Ф. Герца [148]. Автор мав на меті створити комплексний систематичний опис одного з найбільш густо заселених менонітськими колоністами регіону, розташованому на узбережжі р. Молочної. Вибір форми дослідження, а також відсутність чітких хронологічних меж свідчить про науково-популярний характер роботи. Джерельна база твору – це спогади співвітчизників автора та його дідуся.

З іншого боку, науково-популярний стиль твору надав йому й деяких переваг. По-перше, книга є доступною для непередбаченого читача, який не має спеціальних знань з даної проблематики. По-друге, такий стиль викладання дозволив автору охопити усі аспекти історичного розвитку менонітського етносу, не зупиняючись окремо на складних питаннях, які вимагають детального дослідження.

Що стосується початкової шкільної освіти менонітів, то автор спирався на хронологічний принцип періодизації: школа до (до 1930 року) та під час реформи І. Корнієса (1930-1969 роки). Радикальним фактором поліпшення якості шкільної системи менонітів стало впровадження Корнісом заходів щодо підготовки педагогічних кадрів для менонітських шкіл та обов'язкового відвідування їх дітьми [там само с. 95].

Відтворюючи історію релігійного життя менонітської спільноти, Х. Ф. Герц не ідеалізував його подібно П. М. Фрізену. Він об'єктивно оцінював причини релігійних чвар. Подібний підхід до цієї проблеми був порівняно новим і

нетрадиційним для історіографічної думки того часу та пояснювався тим, що автор не належав до представників її релігійного напрямку.

У середині ХХ століття в Німеччині була створена Асоціація російських німців, яка мала на меті вивчення історії німецьких колоністів Російської імперії та Радянського Союзу. В межах наукових досліджень цією асоціацією окреме висвітлення отримала німецькомовна преса Поволжя та Причорномор'я, яка була одним із основних засобів формування політичної, культурної та національної свідомості німецького етносу Російської імперії [152].

Перший офіційний друкований орган колоністів „Unterhaltungsblatt“ виходив за підтримки сільськогосподарського Опікунського комітету. Головною метою цього друкованого органу редакція альманаху «Heimatbuch», який випускала Асоціація, сформулювала наступним чином: показати колоністам, як вони, з врахуванням місцевих умов, можуть покращити стан сільського господарства, підвищити добробут; пробудити у них жагу до пізнання, а також дати їм приємну та повчальну розвагу [там само S. 39].

Найбільш досконалий аналіз отримала газета „Odessaer Zeitung“. Умовою її успішного функціонування, за твердженням автора, було висвітлення на її шпальтах найбільш цікавих для колоністів питань: спроможність сільськогосподарських підприємств, забезпечення сільського господарства, освіта вчителів, суспільна діяльність, релігія та інше. Треба зазначити, що висвітлення такого великого спектру проблем обумовила доволі різноманітна читацька аудиторія газети.

Отже, цей огляд дає доволі широке уявлення про розвиток німецькомовної преси в Поволжі та Причорномор'ї. Редакція альманаху зробила спробу проаналізувати головні причини виникнення найбільш великих німецькомовних видань наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття в окремих районах проживання німецьких та менонітських колоністів Російської імперії.

У 50-ті роки ХХ століття в Канаді була створена “Менонітська енциклопедія”. Одним із завдань її створення було збереження історичного спадку менонітського соціуму в Російській імперії та в Радянському Союзі.

Німецькомовна преса, як частина культурного надбання цієї етнічної групи, стала предметом дослідження авторів енциклопедії в контексті загальної історії менонітів. Окремо було приділено увагу історії виникнення та становлення газети “Botschafter” [139], журналу “Friedenstimme” [146]. Специфіка енциклопедичних статей обумовлює, як відомо, концентрацію найбільш важливих фактів у максимально скороченій формі, тому іноді виникало спотворення низки положень. Наприклад, в статті “Botschafter” читаємо: „Botschafter Der, periodical of the Mennonites of Russia, published twice a week” [139, p. 396] – “Ботшафтер, періодичне видання менонітів Росії, яке виходило два рази на тиждень”. Насправді у 1906 році газета (як нами встановлено) виходила один раз на тиждень. Автор стверджував, що газета мала зазвичай 6, а іноді 8 сторінок, 2-4 сторінки відводилося рекламі. Коли у 1907 році газета почала виходити 2 рази на тиждень, її обсяг скоротився до 6 сторінок, включаючи об’яви.

Автор енциклопедичної статті “Friedenstimme” підкреслив, що велику роль у виданні журналу відіграли Яків та Абрам Крекери. Однак не було згадано про ще одного видавця – Г. І. Брауна, діяльність якого припадала на 1906 році [146, p. 400]. Незважаючи на виявлені нами неточності, автори цих статей в основному правильно сформулювали головну причину виникнення менонітської періодики, а саме: необхідність внутрішньої консолідації територіально відокремлених менонітських конгрегацій [там само p. 396].

Велику цінність для вивчення такого важливого аспекту історії менонітів Півдня України, як початкова шкільна освіта, має робота Леонарда Фрезе. У своєму дослідженні автор користувався хронологічним принципом та виокремив наступні періоди розвитку шкільної освіти менонітів: період розбудови, шкільна реформа І. Корніса, розквіт та занепад менонітської шкільної освіти в Росії [147, S.109-111]. Л. Фрезе подав докладну характеристику кожного періоду, з’ясувавши їх специфічні риси.

Школа першого періоду (1763-1829 років), за його оцінкою, мала примітивний характер: учні відвідували заняття нерегулярно, вчителі не мали спеціальної освіти, навчальний процес складався з вивчення напам’ять Святого

Писання [там само S.109-110]. Проте автор не дав негативної оцінки такій системі освіти, а, навпаки, наголосив на прагненні кожної німецької сім'ї дати своїм дітям освіту.

Школа другого періоду (1830-1869 років) набула важливих змін завдяки новаторській діяльності І. Корнісса. Автор перерахував основні нововведення цього діяча та піддав аналізу окремі параграфи його праці “Педагогіка”. Л. Фрезе наголосив на важливості продовження Філіпом Вібе реформаторської діяльності І. Корніса [там само S. 111].

У третій період (1870-1928 років) шкільна освіта менонітів досягла найвищого розквіту, порівняно з попередніми часами. Певною мірою це було пов'язано з політикою російського уряду, який з 1905 року дещо послабив свою русифікаторську діяльність стосовно інших народів Росії [там само S. 112].

Таким чином, саме хронологічна періодизація історії розвитку шкільної освіти менонітів дозволила автору докладно зупинитися на характерних аспектах становлення шкіл протягом усього періоду їх функціонування на території Півдня України.

Комплексна робота американських авторів “An Introduction to Mennonite History” є довершеним дослідженням історії виникнення й розвитку менонітської церкви не лише у межах Південної України, але й в Європі, Північній та Південній Америці. Автори, які працювали під керівництвом директора Інституту дослідження менонітів Дж. Х. Йодера, мали на меті показати масштабність менонітського руху, що обумовило мозаїчність відтворення окремих аспектів історії менонітів. Зокрема, докладно й змістовно висвітлені труднощі, з якими зіткнулися перші поселенці колонії Хортиця [138, р. 129]. Звернено увагу на примітивність шкільної освіти перших поселенців, поверхово висвітлена система управління в менонітських колоніях. Багато місця приділено релігійному становленню менонітського віросповідання в Росії [там само р. 134-137].

Така мозаїчність форми дозволила отримати широке уявлення про специфіку розвитку менонітського етносу в Росії, але й ця книга також страждає

поверховістю, оскільки автори частіше використовували методи перерахування та фіксації фактичного матеріалу, аніж аналізу та порівняння.

Інтерес викликає робота канадського дослідника Дж. Б. Тевса, який займався вивченням процесу зародження та становлення менонітського братерства у царській Росії. Автор, зокрема, дав оцінку діяльності Молочанського менонітського товариства, Менонітського товариства середньої школи, а також конференцій вчителів.

Проаналізувавши порядок денний окремих конференцій, вчений висловив незадоволення рішенням, яке було прийнято під час їх роботи, направити молодих менонітських дівчат навчатися до Німеччини [155, р. 54]. Зашкарублість та архаїчність поглядів автора не дозволили йому зрозуміти актуальність європейської освіти для майбутнього покоління.

Ще один недолік побачив Дж. Б. Тевс у роботі конференцій шкільних вчителів: вони, на його думку, не обговорювали теософських тем [там само]. Зазначимо, що конференції мали не релігійну а просвітницьку специфіку, бо організатори ставили за мету вирішення найбільш гострих проблем шкільної освіти в менонітських колоніях та підвищення рівня освіти.

Як бачимо, через теософський характер світосприйняття Дж. Б. Тевс не зміг дати адекватну оцінку процесам, які проходили в системі шкільної освіти менонітських колоній.

Унікальним є дослідження Г. Т. Хюберта. Автор мав на меті не лише обмежитися історією виникнення та становлення однієї з менонітських колоній, але й назвати історичні передумови процесу колонізації Росії в цілому, охарактеризувати кліматичні та географічні умови перших поселень, дати автобіографію видатних діячів менонітських общин тощо.

Говорячи, зокрема, про систему шкільної освіти колонії Хіршау, вчений застосував описовий метод, тому ця частина дослідження має довідниковий характер [149, р. 184]. Певна увага була приділена особистостям вчителів, які працювали у цій школі [там само р. 187-192].

Відтворюючи політичну ситуацію в країні на початку ХХ століття, вчений не відзначив, як німецькомовні мешканці країни ставилися до подій 1905-1907 років, чи брали вони участь у народних виступах [там само р. 213].

Висвітлюючи роботу перших Державних дум, Т. Хюберт фактично не звернув уваги на систему виборів і рівень активності менонітів у цьому процесі [там само р. 214-215]. Автор відзначив, що до I Державної думи були обрані меноніти: А. Герц з Орлова та І. Ісаак із Рюккенау, нічого не сказавши про їх діяльність в парламенті [там само р. 215].

Дослідження канадського вченого А. Реймера присвячено вивченню друкованого спадку російських менонітів, проте особливу увагу в цьому історичному екскурсі відведено періодичним виданням. Окремо вивчалися друковані видання, що виходили друком наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, оскільки, згідно з твердженням автора, 80% всієї друкованої продукції менонітських колоністів Росії приходилося на період 1870-1920 років [153, р. 221].

Як і більшість вчених, канадський дослідник вважав, що ХХ століття суттєво змінило якісний та кількісний стан друкованої продукції менонітів [там само р. 227]. Проте він не конкретизував причини, що обумовили появу перших менонітських періодичних видань. Важливим моментом у дослідженні Реймера є порівняльний аналіз таких менонітських видань, як “Botschafter“ та „Friedenstimme“ [там само р. 229].

Маємо усі підстави стверджувати, що канадський вчений найбільш повно проаналізував основні соціально-економічні та культурні причини, які стимулювали виникнення та розвиток німецькомовної преси, проте його помилки у визначенні видів періодичних видань можуть призвести до непорозумінь у подальшому вивченні історії німецькомовної преси України.

Окремої уваги заслуговують праці з проблем виникнення, адаптації, становлення та розвитку німецьких та менонітських колоній Півдня України, що з'явилися у 90-х роках ХХ століття. У цей час радянські та закордонні дослідники почали особливо активно вивчати історію німецькомовного етносу України.

Зазначимо, що саме роботи вчених цього періоду мають високий рівень науковості. Вони є досконалими, змістовними, насиченими численними статистичними даними. Автори досліджень використовували різні наукові методи: хронологічний, порівняльний та інші. Яскравими представниками цього періоду є А. Айсфельд, Д. Брандес, Д. Нойтатц, І. Кулініч.

Так, комплексна робота А. Боша та Й. Лінгора присвячена вивченню історії окремої колонії Причорномор'я Кандель [140]. Обмежені територіальні рамки дослідження не зменшили його цінності, оскільки соціальні та політичні процеси, що проходили у царській Росії та Радянському Союзі, мали майже однакові наслідки для німецьких колоній цього регіону. Проте великий часовий простір дослідження не дозволив авторам глибоко проаналізувати особливо важливі періоди в історії колонії. Наприклад, доба революції 1905-1907 років, за твердженням авторів, спричинила пробудження у ній духовного і економічного життя, яке виявилось у відкритті нових шкіл більш високого рівня ніж ті, що вже існували, заснуванні Німецького товариства освіти південної Росії тощо [там само S.113].

Така звужена характеристика наслідків демократичних змін у німецькому соціумі на початку ХХ століття не дає повного уявлення про те, які саме процеси відбувалися в німецьких колоніях. Таким чином, великі часові межі дослідження А. Боша та Й. Лінгора обумовили певну конспективність викладу інформації.

І. М. Кулініч у своєму дослідженні зробив короткий історичний огляд історії менонітів, намагаючись виявити ступінь інтеграції менонітів у російське суспільство. Він дав чітку дефініцію походження менонітів та з'ясував передумови їх еміграції до Росії [89, с. 31]. Сильною стороною його статті є історико-хронологічний метод, який використовував автор для досягнення поставленої мети. Спираючись на архівні матеріали, він підкріплював кожне своє твердження реальними історичними фактами. І. М. Кулініч також активно використовував статистичні дані, які дозволили найбільш повно відтворити фактологічну картину минулого [там само с. 33].

Особливістю статті є проблемний принцип подання матеріалу. Велику увагу І. М. Кулініч приділив полеміці відносно походження менонітів, що мала місце на сторінках російської преси на початку ХХ століття Щоб довести факт лояльності менонітів до царського уряду, автор навів приклади їх реальної допомоги Росії у роки Кримської [там само с. 37] та Першої світової війни [там само с. 39].

Отже, вчений зробив спробу висвітлити найбільш важливі факти історії менонітських колоній Росії.

Великий внесок у вивчення соціального розвитку німецьких колоній Півдня України зробив А. Айсфельд. Хронологічні межі його дослідження досить розлогі: від епохи Петра I до наших днів. Передусім необхідно відзначити нетрадиційний підхід автора до вивчення причин, що обумовили характер та темпи еміграції німецьких колоністів до Росії. Він вказав на проблему загострення економічних та релігійних відносин в країнах Європи, внаслідок чого громадяни окремих країн бачили єдиний вихід із ситуації, що склалася, в еміграції [143, S.19, 25].

Вивчаючи розвиток сільського господарства колоній, автор не використовував галузевий підхід, а вивчав усю господарську систему в цілому, що дозволило йому отримати комплексну картину економічної інфраструктури колоністів [там само S. 29-34].

Окремо було розглянуто зростання шовіністичного руху в Російській імперії початку ХХ століття, ініціатори якого звинувачували німецькомовних колоністів у причетності до підготовки насильницької експансії Німеччини в Росію. Щоб з'ясувати особливості цього процесу, А. Айсфельд зробив спробу проаналізувати матеріали російськомовної преси того періоду [там само S. 75-76]. Однобокості цього аналізу можна було б уникнути, якби автор додатково використав матеріали німецькомовної преси ("Friedenstimme", „Deutsche Rundschau“), що містили спростування нападків шовіністів та свідчення про ставлення німецької та менонітської спільноти до подібних висловлювань.

Деякі аспекти соціального життя менонітів вивчав новозеландський вчений Д. Юррі, а саме: демократичні процеси менонітського суспільства після 1905 р.

[156, р.42], систему адміністративного управління, розвиток соціальних інститутів менонітської спільноти, альтернативну службу, освіту, благодійність, релігійні конгрегації, конференції, систему оподаткування та інше.

Аналізуючи зміни, які відбулися у менонітському суспільстві після революції 1905-1907 років, автор зауважив на наступному феномені: “Раптом багато політичних та ділових справ колоній стали публічними та офіційно більш пояснюваними в своїх діях” [157, р. 46]. Головну причину такої “відкритості” автор вбачав у демократизації усіх процесів, які проходили в межах менонітської спільноти. Дж. Юррі не дав однозначної оцінки цим перетворенням. Він намагався показати позитивні й негативні сторони демократизації, в умовах якої кожна свідомо особа могла висловити своє ставлення до проекту будь-якого закону, взяти участь у обговоренні уставу нової школи тощо.

Разом з позитивним впливом гласності, Дж. Юррі виявив і негативні сторони цього процесу: можливість публічно критикувати вже прийняті колоністською адміністрацією рішення й постанови. Приміром, обговорення у пресі бюджету лісових команд затягувало його остаточне прийняття та загострювало ситуацію в колоніях [там само р. 47].

Монографія Д. Брандеса є комплексною роботою з історії німців та менонітів Півдня України. Комплексність монографії обумовила її внутрішні протиріччя, оскільки, під час висвітлення деяких аспектів соціально-економічного розвитку німецьких та менонітських колоній, вчений не повною мірою висвітлив деякі питання. Так, він не визначив причини, що спонукали колоністів до еміграції [141, S. 35], не з’ясував наслідки зрівняння системи оподаткування 1817 року, абстрактно подав аналіз окремих галузей господарювання колоністів.

Зокрема, аналізуючи систему шкільної освіти колоністів, Д. Брандес використав наступні класифікації шкіл: територіальну (за місцем розташування), та типологічну (за специфікою викладання). Вчений скористався також хронологічною періодизацією: школи до та після революції 1905-1907 років. Говорячи про розквіт шкіл останнього періоду, автор не розглянув передумови та причини цього процесу [там само S. 324].

Відомим дослідником історії німців та менонітів Півдня України є Д. Нойтатц. Спектр його пошукової роботи досить великий. Одним із аспектів досліджень став аналіз характеру ставлення причорноморських німців до політики Росії та Німеччини. Намагаючись виявити наявність у німецьких колоністів симпатії до Німеччини, автор підкреслював, що єдиної чіткої позиції щодо цього питання не було. Щоб пояснити цей факт, Д. Нойтатц виділив серед колоністів 2 групи - сільських мешканців, які цікавилися лише побутовими проблемами, та представників еліти: вчителів, духовенства, старост [105, с. 101]. Саме остання група, на його погляд, виявляла великий інтерес до Німеччини як осередку європейської культури.

Єдиним недоліком даного дослідження є невикористання архівного матеріалу. Автор в основному спирався на дані газети “*Odessaer Zeitung*”, хоча, як відомо, матеріали газет не завжди є об’єктивними, бо їм властиві авторська оцінка та суб’єктивізм.

Україна в полі зору інтересів Німеччини стала предметом дослідження Німецького вченого К. Ремера. Його енциклопедична книга є найповнішим зібранням фактологічного матеріалу з проблеми, що розглядається. На тлі відомих науці даних та узагальнюючих публікацій кінця XIX – першої чверті XX століття, що посідають у цій праці помітне місце, особливо цікаві нові архівні дані, які стосуються контактів німецьких дипломатів, науковців та членів суспільно-політичних організацій з представниками українських національно-політичних сил [114, с. 141]. Проте намагання підпорядкувати аналіз фактичного матеріалу наперед визначеним, ідеологічно зумовленим схемам, призводить до ігнорування складності історичних процесів і суперечливості в їх оцінці [там само, с. 143].

Окреме дослідження Д. Нойтатца присвячене відносинам між німецькими колоністами та їх сусідами, тобто автохтонним населенням Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. Багато уваги автор приділив питанню “мирного завоювання” Росії німецькими колоністами, яке начебто загрожувало їй напередодні Першої світової війни. Щоб з’ясувати достовірність

даної загрози, автор використав доповіді ревізорів Міністерства внутрішніх справ. Аналізуючи ці документи Д. Нойтатц вказав на їх перебільшену суб'єктивність [104, с. 59]. Тому, за думкою дослідника, необхідно порівняти різні джерела, щоб відтворити дійсну картину минулого.

Загалом Д. Нойтатц охарактеризував ставлення німецькомовних колоністів до своїх сусідів як позитивне [там само с. 60]. Цей факт можна вважати результатом успішної адаптації колоністів до умов нової країни.

Деякі аспекти історії німецьких поселень України вивчала Т. Н. Чернова. Говорячи про появу наприкінці ХІХ століття антинімецьких настроїв у російському суспільстві, вона відзначила, що головною трибуною цього процесу була преса [132, с. 97], проте, на жаль, не перерахувала найбільш значні на той час періодичні видання, які на своїх сторінках розгорнули полеміку відносно “мирного завоювання” Росії, що начебто здійснювала Німеччина за допомогою німецьких колоністів. Це можна пояснити тим, що метою дослідниці було проаналізувати лише реакцію уряду й Державної думи на згадане вище суспільне явище.

Т. Н. Чернова констатувала, що російська та українська преса не були піддані спеціальному науковому аналізу, який допоміг би внести ясність у виявлення причин виникнення “німецького питання”. Вона не згадала й про німецькомовну колоністську періодику кінця ХІХ – початку ХХ століття, автори якої також брали участь у полеміці, намагаючись спростувати нападки шовіністів.

Причини виникнення полеміки в російському суспільстві відносно “мирного завоювання” в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття стали предметом дослідження М. А. Шевчука. У виявленні причин виникнення шовіністичної хвилі в Росії, автор дотримувався декількох положень. Однією з головних причин цього, на його думку, було швидке зростання земельних володінь у німецьких колоністів у другій половині ХІХ століття, що було безпосередньо пов'язано з розвитком капіталістичних відносин у російському суспільстві [134, с. 48]. Наведемо статистичні дані по Одеському повіту за період

з 1903 по 1912 роки, щоб показати стрімкість зростання німецького землеволодіння на прикладі цього регіону [37, с.4] (див. таб. 1)

Таблиця 1

рік	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
десятин	+970	+18640	+299	+1332	+175	+160	+8868	+5711	+10462	+4949

На наш погляд, у ході визначення причин виникнення шовінізму в Росії, слід згадати хвилю національного відродження, що пройшла по всій Європі у той період. Відзначимо, що протягом своєї історії шовіністичний рух в Росії так і не вийшов за межі інтелектуальних дискусій, проте він знайшов відображення у законодавчій діяльності уряду в умовах наближення війни з Німеччиною [134, с. 55].

Наступий фактор, що вплинув, на думку Шевчука, на виникнення русофільських настроїв – створення у 1871 році єдиної національної німецької держави, а також збереження в Пруссії закону про подвійне громадянство [там само с. 53]. Колоністи потрапили у коло “підозрюваних” суто за національною ознакою. М. А. Шевчук активно використовував історіографічну традицію авторитетів наукового світу - Д. Нойтатца, К. Штумпа, Д. Брандеса, проте йому бажано було ширше подати аналіз як російськомовної, так і німецькомовної преси. Аналіз останнього виду джерел допоміг би відтворити офіційне ставлення німецьких та менонітських колоністів до даної проблеми.

На увагу дослідників заслуговує комплексна праця В. Сергійчука [117; 118; 119]. Подаючи історію виникнення німецьких колоній, автор не зупинився на умовах адаптації та пристосування поселенців до нових умов життя [117, с. 53]. Велику увагу вчений приділив аналізу умов появи в Україні релігійної течії «штундизм», проте він не зосередився на дослідженні впливу цієї течії на автохтонне православне населення країни. Окремо В. Сергійчук зупинився на аналізі реакції російських шовіністів на швидке зростання німецької землевласності в Україні напередодні Першої світової війни [там само с. 67]. Вдалим є подача автором прикладів спроб представників німецької інтелігенції

виправдатися в очах громадськості, які намагалися запевнити суспільство у своїй лояльності до влади. На наш погляд, однією з найважливіших причин, що спонукали вороже ставлення до німців з боку російських шовіністів на початку ХХ століття було збереження цією етнічною групою своєї мови, культури й системи початкової освіти. Це значною мірою ускладнювало асиміляцію німецького населення, особливо в середині їх компактних поселень.

Діяльність німецьких депутатів у Російських Думах 1906-1917 років стала предметом вивчення у статті О. І. Безносова та І. В. Толстих. Одним із недоліків їх діяльності, на думку авторів, було те, що німецькі депутати так і не створили своєї національної групи [51, с. 43]. На наш погляд, таке утворення не мало б дієвої сили, що пояснюється невеликою кількістю депутатів німецького походження.

Говорячи про симпатії російських німців до октябристів, автори статті конкретно не зупинилися на обґрунтуванні цього явища. Передусім, німецьким виборцям імпонувала аграрна політика “Союзу 17 жовтня”, по-друге, октябристи ратували за місцеве самоврядування, а також враховували у своїй виборчій програмі права національних меншин. У цілому, автори не дали оцінки діяльності німців у Державних думах, хоча й приділили увагу таким діячам, як А.Д.Мейендорф, та Ф. Штейнгель.

Велику цінність у сучасному вивченні німецькомовної політичної та соціокультурної діяльності німецьких та менонітських колоністів нашого регіону має аналіз періодичного надбання цієї групи населення, оскільки в газетах предметом дискусій частіше ставали проблеми, що найбільше цікавили німецькомовну спільноту і вимагали свого вирішення. Дослідження Ю.В.Берестеня присвячено аналізу структурних та змістових особливостей однієї з газет німецьких колоністів “Bürger Zeitung”.

На думку Ю. В. Берестеня, створення „Bürger Zeitung“ було реакцією на процеси асимілювання німецького населення, що мали місце в процесі його інтеграції в економічне та культурне життя регіону [56, с. 37]. На наш погляд, необхідно було відзначити й безпосередній вплив свобод слова, зібрання, друку,

проголошених “Маніфестом” від 17 жовтня 1905 року, які викликали активізацію політичної та культурницької діяльності німців та менонітів Півдня України, що спричинило консолідацію цих етнічних груп та формування їх політичних вимог.

Отже, автору, на базі архівних матеріалів, вдалося найбільш повно реконструювати історію газети „Bürger Zeitung“, включаючи причини її виникнення, основні теми публікацій, а також умови її закриття.

Діяльності Південноросійського німецького товариства присвячений окремих сюжет у монографії Е. Г. Плеської-Зебольд. Дослідниця висвітлила основні напрями діяльності товариства, а саме: освітянський, просвітницький, культурний, благодійний. За її оцінкою, недостатньо високий рівень освіти основної маси населення колоній не дозволяв керівникам товариства отримати стовідсоткову реалізацію своїх починань. Наприклад, засновану ними читальню у 1912 році відвідало лише 142 особи [111, с. 329].

Аналізуючи статут товариства, авторка не зазначила, чим була обумовлена радикальність його змісту [там само с. 326]. На наш погляд, це було спричинено проголошенням “Маніфесту” від 17 жовтня 1905 року, який задекларував рівноправ'я громадян, незалежно від національності та віросповідання. Тому організатори товариства найвищою метою своєї діяльності вважали захист рідної мови та збереження національності, а також об'єднання усіх німців. Це об'єднання було необхідним для висунення загальних політичних вимог, вирішення яких було можливим за умови успішної роботи російського парламенту.

Можна стверджувати, що Плеська-Зебольд у повному обсязі відтворила характер діяльності товариства і вказала на найбільш гострі проблеми його роботи, але не вказала на можливі шляхи їх вирішення.

Серед праць вітчизняної історіографії 90-х років ХХ століття виділяється робота авторського колективу під редакцією С. Й. Бобилевої. Дослідники зробили спробу проаналізувати соціально-економічні причини еміграції німецькомовних громадян Європи до Росії у ХVІІІ столітті [106, с. 44].

Велика увага була приділена вивченню релігійних рухів, що мали місце серед німецькомовних колоністів Півдня України [там само с. 134], проте залишилося не з'ясованим, які наслідки мали ці процеси у внутрішньому житті колоній. На наш погляд, релігійні розколи призвели до неможливості консолідації даної етнічної групи, необхідної для вирішення основних політичних, а також культурних питань. Доволі детально автори дослідили умови розвитку шкільної освіти. Головною умовою збереження національної шкільної освіти, на думку авторів, була замкненість колоній, відрив від автохтонного населення та відсутність політики русифікації на початковому етапі колонізації.

В цілому, колективу авторів вдалося висвітлити головні аспекти німецької колонізації Росії, виявити причини та умови здійснення цього процесу.

Найважливіше значення для нашого дослідження мають праці, що з'явилися вже у XXI столітті. За короткий час, що минув, вийшло друком чимало робіт, присвячених вивченню окремих аспектів історії німецькомовного етносу, який проживав на Півдні України протягом декількох століть. Ця тема продовжує цікавити сучасних істориків, оскільки дана етнічна група населення залишила глибокий слід в історії культури та економіки нашого регіону. Продовжують досліджувати цю тему такі вчені, як Е. Г. Плеська-Зебольд, С. Й. Бобилева, І.С.Гребцова, О. І. Безносів, О. О. Дингес, О. Є. Берестень (Логінова) [54; 55; 91; 92; 93; 94; 95; 96] та ін.

Зокрема, заслуговує на увагу стаття В. Ю. Ганкевича, в якій автор намагався висвітлити основні принципи організації системи шкільної освіти в німецьких та менонітських колоніях Таврійської губернії. В своєму огляді автор не зупинився на вивченні якоїсь однієї проблеми, а тому його дослідження має деякі вади: відсутній глибокий аналіз явищ, причин становлення та організації шкіл.

Наявність у німецьких та менонітських колоніях розгалуженої системи навчальних закладів Ганкевич пояснив ліберальною політикою уряду відносно першопоселенців [62, с. 54]. Із цим твердженням можна погодитися лише частково, оскільки вже в 70-80-ті роки XIX століття німецькі та менонітські

навчальні заклади перейшли під керівництво Міністерства народної освіти, місцевої губернської та повітової влади, які розпочали політику русифікації.

Говорячи про організацію педагогічних курсів [там само с. 57], автор пояснив це явище бажанням педагогічних колективів початкових німецьких шкіл покращити свої професійні знання. Автор не згадав про зовнішні та внутрішні причини подібної тенденції: зріст запитів суспільства, що спричинило необхідність підвищити рівень шкіл, які б випускали громадян, підготовлених до нових соціально-економічних умов тощо.

Позитивним у цій роботі є використання вченим архівних матеріалів та лаконічність викладу. Автору вдалося висвітлити основні принципи організації шкільної освіти німецьких та менонітських колоній: управління та фінансування, предмети, що викладалися, педагогічний склад.

Поряд з іншими важливими аспектами розвитку менонітських колоній Півдня України кінця XIX –початку XX століття, предметом вивчення у дисертаційному дослідженні М. В. Белікової стали культура та побут менонітів. Зокрема авторка зосередилася на еволюції навчальних закладів цієї етнічної групи. Белікова подала вдалу періодизацію становлення шкільної освіти менонітів, керуючись хронологічним принципом [52, с. 11]. Вдало використані статистичні дані допомагають відтворити картину, що змальовує рівень письменності мешканців менонітських колоній. Говорячи про становлення читацької та видавничої культури, авторка підкреслила, що на початку XX століття відбулася активізація цього процесу. Проте вона не перерахувала найвідоміші з німецькомовних періодичних видань, не назвала жодного менонітського письменника і не вказали на політичні та суспільні умови, в яких протікали згадані процеси [там само].

Дослідити систему освіти німецьких колоній початку XX століття Півдня України спробувала в окремій статті С. І. Бобилева. Авторка зокрема зауважила, що напередодні XX століття німецькі початкові та середні навчальні заклади стали впливовими осередками духовного та культурного життя колоністів [57, с. 99]. Проте дослідниця не зупинилася на питанні пристосування шкільної системи

німців та менонітів до нових вимог часу. Німецькомовна інтелігенція повсякчас зауважувала на застарілості програм і методів навчання, на необхідності вдосконалення викладання і підвищення рівня освіти вчителів.

Велику увагу С. І. Бобилева приділила проблемі русифікації німецькомовного населення й проаналізувала наслідки наказів 1866 та 1892 років на процес впровадження російської мови в німецьких навчальних закладах [там само с. 101]. Як реакцію на русифікаторську політику вчена трактувала появу численних німецьких культурологічних товариств [там само с. 102]. На наш погляд, виникнення цих установ є безпосереднім наслідком демократизації суспільства та громадянських свобод, наданих “Маніфестом” 1905 року.

Ще одна робота С. І. Бобилевої присвячена історії німців Катеринослава. В цьому дослідженні авторка зокрема приділила велику увагу німцям, які займали високі посади у владних структурах міста [58, с. 22]. Крім того, вчена згадала й видатних архітекторів, лікаря, аптекаря та інших діячів Катеринослава німецького походження. Авторка також зосередилася на історії початкового училища міста та євангельсько-лютеранського церковного приходу [там само с. 24]. Особливу увагу було приділено внеску німецьких підприємців у економічний розвиток міста. Проте недоліком цієї роботи можна вважати наративність викладу подій та відсутність глибокого аналізу.

Окрема робота Е. Г. Плеської «Немецкие общества в Одессе – цели, задачи, результаты» присвячена діяльності німецьких товариств в Одесі. В ході дослідження авторка використала хронологічний принцип, поділивши усі товариства на дореволюційні, післяреволюційні та ті, що існували після падіння монархії [110, с. 42]. Такий підхід є традиційним у сучасній історіографії.

Дореволюційний період представлений у її дослідженні лише трьома товариствами [там само с. 42-43], що говорить про низьку активність як німецькомовної еліти, так і простих колоністів. Активізацією суспільного життя характеризується початок ХХ століття. В цей період товариства почали виконувати нову функцію – об’єднання всього німецького населення Росії [там само с. 43].

Особливу увагу Е. Г. Плеська приділила діяльності Німецького товариства освіти південної Росії. Як на початку, так і наприкінці свого існування воно було вимушене боротися за збільшення кількості своїх членів. Одним із засобів цієї боротьби була відмова від політично спрямованої діяльності, оскільки політично незрілі колоністи ніколи б не приєдналися до політичної організації.

В цілому, дослідниця показала залежність діяльності культурно-просвітницьких товариств Одеси від законодавчої політики уряду, який санкціонував як їх відкриття у 1906 році, так і їх закриття через дев'ять років.

У наш час проблемою впливу друкованого слова на становлення загальної політичної та соціальної думки колоністського соціуму займається І. С. Гребцова. Вона розглядає цей процес на прикладі російськомовної та німецькомовної преси Новоросійського краю другої третини XIX століття. Серед німецькомовних друкованих органів найбільш впливовими, на її думку, були "Unterhaltungsblatt" та „Odessaer Zeitung“. Перша із них була в основному орієнтована на сільську частину німецького населення Півдня України. Ця газета через об'єктивні причини (зниження інтересу з боку читацької аудиторії, вузькоспеціалізована тематика) проіснувала недовго [65, с. 30].

Інша газета проіснувала набагато довше, адже тематика її матеріалів була достатньо різноманітною [там само]. Такого широкого тематичного спектру газета набула лише за часів її останнього редактора. На початковому етапі газета страждала від вузькоспеціалізованої орієнтації на міське населення. У той період її тираж коливався від 400 до 700 примірників [там само с. 31]. Необхідно також врахувати й той факт, що одна газета передавалася з рук в руки, тобто офіційна кількість її передплатників була в декілька разів меншою, ніж реальна кількість читачів.

Таким чином, авторці вдалося вказати на специфічні відмінності двох німецькомовних газет та проаналізувати деякі аспекти їх розвитку, а також вказати на залежність довгострокового існування друкованого органу від колоністської кон'юнктури та спроможності задовольняти її запити.

На особливу увагу заслуговує дослідження О. О. Дингеса, присвяче німецькомовній пресі Півдня України. Часові рамки дослідження – кінець XIX – початок XX століття – означені найбільш вдало, оскільки на цей період припадало становлення й ефективний розвиток німецькомовної преси. Позитивним моментом роботи є критичний аналіз, який дозволив автору дати найбільш точну оцінку діяльності того чи іншого друкованого органу. Разом з позитивним, було відмічено й негативне в роботі видавців газети „Unterhaltungsblatt“. Відсутність актуальних проблем повсякденного життя колоністів на сторінках цього видання обумовила низький інтерес до нього з боку читацької аудиторії [70, с. 36].

Традиційно особлива увага дослідника німецькомовної преси була приділена газеті „Odessaer Zeitung“. Те нове, що не відзначив жоден науковець, є констатація залежності успіху даного видання від співробітництва його редакції зі студентами з німецьких колоній. Молоді автори, як ніхто інший, розуміли найбільш гострі проблеми внутрішнього життя колоній.

Тобто, завдяки новаторському підходу у вивченні не нової для вітчизняної та зарубіжної історіографії теми, О. Дингесу вдалося відкрити нові сторінки в історії німецькомовної преси Півдня України як складової культурного надбання цієї етнічної групи.

Суттєвий внесок в історію розвитку менонітських шкіл зробила Молочанська менонітська училищна рада. В. Зюсс окремо зупинився на останньому періоді діяльності цієї організації. За думкою В. Зюсса, незважаючи на те, що члени ради були зацікавленими людьми, вони не могли суттєво вплинути на діяльність менонітських шкіл [79, с. 116]. На наш погляд, причину цього треба шукати в системі організації самої ради, яка не була досконалою. По-друге, релігійна специфіка общин дозволяла їх представникам визнавати лише авторитет місцевого пастора, що поступово звело нанівець авторитет ради [там само с. 117].

В. Зюсс пояснював падіння авторитету ради зниженням її фінансування. На наш погляд, це можна пояснити зниженням інтересу загальної маси населення

німецькомовних колоній до покращення системи шкільної освіти з початком реакції уряду 1909 року.

Таким чином, причини згасання діяльності Молочанської менонітської училищної ради В. Зюссом були виявлені поверхово, а тому він чітко не зміг пояснити процес занепаду цієї організації.

Дніпропетровський вчений О. І. Безносів в своїй окремій роботі зосередив увагу на питаннях соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку німецького населення Півдня України початку ХХ століття.

На жаль, О. І. Безносів не зупинився на причинах успіху німецьких та менонітських колоністів в економічній діяльності. Міць колоністських господарств він пояснив їх квантитативним розвитком [50, с. 120]. Вчений не згадав про такі важливі фактори, як новаторські технології та досконалість сільськогосподарської техніки, накопичене роками, за рахунок пільг на початковому етапі, фінансове підґрунтя цієї групи населення.

Вчений гадав, що лише якісні зміни в життєдіяльності колоністів вплинули на стан колоністського суспільства [там само с. 123]. На нашу думку, ці зміни були обумовлені, перш за все, демократичними перетвореннями в Росії після 1905 року, які активізували соціальну, політичну та просвітницьку діяльність і в німецьких та менонітських колоніях.

Отже, характерна для цього дослідження насиченість статистичними даними не дозволила автору зробити глибокий аналіз проблем, що висвітлювалися.

Плідно продовжують традиції вивчення історії менонітів в Україні автори статті “Меноніти”. Вони намагалися висвітлити усі аспекти колоністського життя цієї етнічної групи, включаючи проблеми розвитку освіти, релігії, економіки, а також стосунки з місцевим населенням та офіційною владою. Вчені докладно розглянули специфіку та канони менонітського віросповідання, його витоки та становлення [52, с. 134-135].

Відзначивши взаємозалежність розвитку шкільної освіти в менонітських колоніях від їх економічного зростання, автори не згадали про занедбаний стан

просвітництва у перший період адаптації колоністів до життя на нових землях [там само с. 138]. Лише завдяки активній новаторській діяльності І. Корніса у 30-40 роках ХІХ століття менонітська школа стала набувати рис, які наближали її до стану сучасних навчальних закладів.

Говорячи про поширення антинімецької пропаганди напередодні Першої світової війни [там само с. 141], автори не згадали також про такий спосіб боротьби німецькомовної спільноти зі звинуваченнями у зраді, які висувалися в їхній бік, як публікація доказів вірності Російській державі на сторінках німецькомовної преси. Такий спосіб боротьби свідчив про високий ступінь свідомості та лояльності менонітів до офіційної влади.

Відрядно, що досить компактна за обсягом та багатоаспектна за змістом робота О. І. Безносова та О. В. Безносової є зрілим і об'єктивним дослідженням.

Велику цінність для вивчення окремих аспектів історії німецьких та менонітських колоністів Півдня України на початку ХХ століття мають архівні матеріали. Саме ці джерела стали основними у статті Т. Шевельової, яка передусім, зробила спробу проаналізувати статут Південноросійського німецького товариства.

Недоліком статті є те, що аналіз глав та пунктів статуту не був зіставлений з наслідками його практичної реалізації його положень на місцях. Т. Шевельовій не вдалося, через брак додаткових джерел, прослідкувати виконання цього статуту у конкретній діяльності товариства [135, с. 206].

У статті авторка згадала про перевірку Жандармським управлінням м. Одеси членів Південноросійського німецького товариства в 1914 році, проте не назвала причин цього акту [там само с. 207]. Подібна акція, на наш погляд, була пов'язана з початком війни Росії з Німеччиною, тому державні службовці отримали завдання виявити кількість німецьких підданих у лавах товариства.

Отже, обмеження у дослідженні лише аналізом офіційних документів не дало змогу авторці відтворити повну картину діяльності Південноросійського німецького товариства.

Таким чином, можемо зазначити, що історіографічна база дослідження досить велика: їй не бракує ні монументальних монографій, автори яких намагалися охопити найбільш великий проміжок часу, щоб відтворити найважливіші віхи історії розвитку німецьких та менонітських колоній Півдня України (А. Айсфельд, П. Фрізен, Д. Брандес), ні специфічних досліджень, автори яких зосереджувалися на окремих, найменш вивчених аспектах даної історіографічної традиції (І. С. Гребцова, Е. Г. Плеська-Зебольд, О. О. Дингес та інші). Проте якнайточніше відтворити особливості соціально-політичної та культурно-просвітницької діяльності німецьких та менонітських колоністів Півдня України допоможуть оригінальні джерела.

Джерелознавча база нашого дослідження різноманітна та включає в себе законодавчі акти, матеріали німецької та менонітської преси, статистичні дані, надруковані спогади вихідців з німецьких та менонітських колоній. Кожен вид джерел має свої особливості та характеризує предмет нашого дослідження з різних боків, тому використання комплексу матеріалів цих джерел є умовою глибокого та досконалого аналізу предмету, що вивчається.

У ході дослідження соціальних, економічних, культурних та суспільних особливостей розвитку німецьких та менонітських колоній Півдня України першочерговим є вивчення державних законодавчих актів. Ці документи регламентували, обмежували, спричиняли або ліквідовували правові реалії громадян Росії в цілому та німецькомовних колоністів зокрема. Найповніше такі акти представлені в «Повному зібрання законів Російської імперії». Великий вплив на формування політичної діяльності німецьких та менонітських колоністів нашого регіону мав «Маніфест» від 17 жовтня 1905 року [38].

«Іменний найвищий наказ урядовому сенату від 11 грудня 1905 г. про зміни положення про вибори до Державної Думи» [35] регламентував процес протікання виборів до Російського парламенту як у всій країні, так і в німецьких та менонітських колоніях. Порівняльний аналіз вищеназваного акту та «Положення про вибори до Державної думи від 3 червня 1907 г.» [36] дозволяє

виявити особливості реакційної політики царату та прослідкувати її вплив на передвиборчу кампанію 1907 та 1912 років.

Наступним видом офіційних документів є акти губернського рівня. Це справи Таврійського Губернського з земських та міських справ Присутствія, які збереглися в Державному архіві Автономної республіки Крим [5-9]. Серед офіційних документів Присутствія знаходимо звіти з'їздів, посвідчення, доповідні записки, відомості, списки, протоколи, акти, клопотання, рапорти, вирокі, доповіді та інші документи.

Інформативна насиченість документів Присутствія дуже висока. Наприклад, за допомогою звітів з'їздів можна з'ясувати кількість німців, які брали участь у виборах уповноважених будь-якого повіту. Доповідні записки начальників виборчих дільниць вміщували списки обраних осіб. Відомості надавали інформацію про уповноважених, їх майновий ценз, освіту, посаду та інше. Списки учасників попередніх з'їздів та виборщиків є малоінформативними, проте вони можуть слугувати базою для кількісних підрахунків та виявлення процентного складу німців відносно представників інших національностей, що брали участь у виборах.

Вирокі волосних сходів містять інформацію про кількість присутніх, кількість тих, хто голосував “за” та “проти” будь-якого кандидата, а також стислу характеристику осіб, що перемогли на виборах. На відміну від вироків, протоколи волосних сходів не мають такої інформації, як особисті відомості про обраних кандидатів. Протоколи подають предмет обговорення та списки обраних осіб. Таку ж функцію виконують акти. Одним із основних структурних елементів цих документів є список виборщиків з інформацією про кількість голосів або список тих, хто брав участь у зборах.

У ході вивчення діяльності просвітницьких та благодійних товариств громадян німецького походження, особливу роль відіграє аналіз статутів цих товариств. Деякі з названих документів збереглися у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві [32; 33]. Ці матеріали зберігаються у фонді Листування з Департаментом поліції, Одеським градоначальником та іншими

зкладами й особами з приводу збору відомостей про членів «Південноросійського німецького товариства», «Дамського товариства сприяння бідним німцям католикам» і «Жіночого комерційного товариства» у м. Одесі 1914-1915 роках. Така пошукова робота була спричинена початком Першої світової війни. Через вороже ставлення до Німеччини російського уряду у цей період державні служби особливого призначення були уповноважені знайти або виявити у діяльності німецьких товариств м. Одеси прояви антиросійської пропаганди, а також запобігти розповсюдженню в тилу прихильності до ворожої держави. Тому офіційні документи цього листування мали списки членів товариств, де особлива увага приділялася їх громадянству. Було визначено, скільки у вищеназваних товариствах членів громадян Німеччини, Австрії, та Росії. Як правило, останні складали суттєву меншість. Ці “дослідження” державних служб в 1914-1915 роках стали апогеєм антинімецької кампанії, яка була започаткована шовіністично налаштованою пресою Російської імперії напередодні війни з Німеччиною.

Наступним видом документів є матеріали Дирекції народних училищ Таврійської губернії [10 – 15], зміст яких пов’язаний з просвітницькою діяльністю німецьких та менонітських колоністів Півдня України. Вони різноманітні за своєю формою. Типовими для цього блоку матеріалу є списки, у яких частіше перераховувалися початкові училища того чи іншого району. Додатково такі списки подавали інформацію про вчителів училищ, розмір їх заробітної платні та наявність у них житла. Відтак, ці документи не тільки допомагають відтворити історію початкових училищ німецькомовних колоній, але й розглянути матеріальний стан педагогічного персоналу.

Поширеними серед документів Дирекції є дозволи, які видавали попечителі навчальних округів на відкриття того чи іншого училища. Такі дозволи є доказом лояльності російської держави до потреб національної освіти громадян німецького та менонітського походження на початку ХХ століття.

У зв’язку з відкриттям училищ, закономірним є те, що серед документів Дирекції часто зустрічаються статuti та навчальні програми училищ. Навчальні

програми дають найширшу картину про предмети, що викладалися в училищі. Пояснювальні записки сповіщали про стан німецьких та менонітських училищ, їх педагогічний склад тощо.

Серед справ Дирекції виділяються так звані «Затвердження Міністерства народної освіти», які або призначали на посаду окремих осіб, або затверджували програму, статут чи навчальний план училища. Міністерство народної освіти надсилало директору народних училищ такі документи, як повідомлення про допущення до викладацької діяльності того чи іншого вчителя.

Дирекція народних училищ, як і Присутствіє Таврійської губернії, друкувала вироки сходів колоністів. Ці документи якнайкраще відтворюють діяльність колоністської еліти у сфері освіти та допомагають з'ясувати ставлення колоністів до адміністративних розпоряджень. Ті ж самі питання висвітлюють клопотання менонітських депутатів, які мали на меті отримати від Міністерства народної освіти підтвердження розробленої ними програми навчального курсу.

Доповіді відрізняються своїм великим обсягом. Автори таких доповідей звітували про проведення конференцій і давали їм коротку характеристику. Рапорти подавали інформацію про стан окремого училища за один навчальний рік, включаючи кількість учнів, їх віросповідання, розмір заробітної плати вчителів та інше. Такі документи стають у пригоді під час реконструкції історії окремого училища та у сукупності подають загальну картину матеріального, технічного та професійного забезпечення німецьких та менонітських училищ Півдня України.

У 1907 році в Катеринославі було створено Катеринославську повітову Комісію зі справ про вибори до третьої Державної думи з метою нагляду за проведенням виборів на місцях. Як результат її діяльності, залишилося чимало офіційних документів, які ілюструють процедуру здійснення виборів у цьому регіоні [16-18]. Усі документи Комісії можна умовно поділити на 4 підгрупи. Це списки осіб, які мали право на участь у виборах, або балотувальні списки, вироки волосних судів, відомості про осіб, що були обрані, та інструкції до проведення виборів.

Списки осіб, які мали право брати участь у виборах, є вельми необхідними для нашого дослідження, оскільки надають інформацію про соціальний стан учасників та їх ценз. Балотувальні списки містять інформацію про освіту, вік та посаду, яку обіймав обранець до та на час виборів, а також подають кількість набраних ним голосів.

Найбільш інформативними серед названих документів є відомості, в яких подана оцінка майна обранця, а також вказано, чи користувався він загальною пошаною та довірою серед виборців.

Зокрема, Миколайпольське волосне правління з приводу виборів до третьої Державної думи здійснювало листування з посадовими особами, проводило велику роботу з інформування населення, збору інформації про кандидатів, видання циркулярів, інструкцій і т. п. Результати роботи цього правління у вигляді документів зберігаються у Державному архіві Запорізької області [19 – 22]. Ці джерела можуть бути використані під час вивчення особливостей участі менонітів у виборах до третьої Державної думи, а також їх політичних поглядів.

Важливі документи, що зберігаються у Державному архіві Одеської області, пов'язані з діяльністю тимчасового комітету зі справ про друк міста Одеси, який розпочав свою роботу в 1909 році. Кожного року (до 1914 року включно) комітет звітував про свою діяльність [24 – 29]. Такі звіти сповіщали про наявність в Одесі певної кількості німецькомовних видань, надавали інформацію про органи чи осіб, які їх видавали, та сповіщали про розміри передплатної ціни. Ці документи дозволяють простежити часову тривалість виходу тієї чи іншої газети.

Характеристики друкованих органів стисло й влучно повідомляли про основну тематику періодичних видань звітного періоду, їх стосунки з цензурою та офіційною владою, а також політичні уподобання редакції.

Відомості про друковані видання мали статистичний характер, адже вся інформація викладена в цих документах в цифрах. Статистичні дані дозволяють провести спостереження за кількісним ростом німецькомовних періодичних видань, який пояснюється підвищенням суспільно-політичної активності громадян цієї етнічної групи.

Важливим інформативним матеріалом насичені повідомлення Канцелярії Градоначальника м. Одеси, яка доводила до відома комітету інформацію про призначення редакторів того чи іншого видання, а також давала дозвіл на друк останнього.

Отже, такий багатоплановий спектр офіційних документів, що зберігаються у Державному архіві Одеської області та стосуються усієї мережі періодичних видань, які виходили в Одесі до 1914 року, дає змогу проводити комплексне дослідження періодики німецьких та менонітських колоністів Півдня України на початку ХХ століття.

Проаналізувавши низку офіційних документів, які зберігаються в мережі архівів України, слід підкреслити їх історичну цінність, інформативну насиченість, важливість для дослідження суспільно-політичної та культурно-просвітницької діяльності німецьких та менонітських колоністів початку ХХ століття.

Необхідно зазначити, що саме офіційні державні документи є найбільш об'єктивним джерелом, оскільки вони, на відміну від газетних матеріалів, позбавлені суб'єктивної оцінки та не мають експресивного забарвлення. Ці джерела мають яскраво виражений продержавний характер, адже їх склали державні службовці. Вони найяскравіше демонструють ставлення уряду до проявів суспільної активності німецькомовних колоністів.

Виявити офіційне ставлення німецького та менонітського соціуму до політики уряду можна, проаналізувавши німецькомовну пресу періоду, що вивчається. Основними періодичними джерелами нашого дослідження стали німецькі та менонітські газети "Deutsche Rundschau", „Deutsches Leben“, „Botshafter“, а також часопис „Friedenstimme“. Специфічні структурні змістові та функціональні риси цих джерел вимагають їх ретельного вивчення. Однією з характерних рис не тільки німецькомовної, але й будь-якої іншої преси є масовість. Завдяки цьому можна найбільш ретельно проаналізувати причини становлення та розвитку того чи іншого історичного процесу [60, с. 187],

оскільки, як правило, преса доволі докладно та періодично висвітлює ту чи іншу проблему суспільно-економічного життя.

Риса, що найбільш влучно характеризує пресу як історичне джерело - її полімерність – вимагає застосування комплексної методики дослідження цього джерела. На початковому етапі вивчення періодики особливо характерним є бібліографічний метод. Своєрідність комплексного методу полягає в тому, що він поєднує в собі історико-аналітичний аналіз і хронологічно-бібліографічну описовість періодичних видань, а також увагу до постатей авторів та редакторів. Цей метод дозволяє визначити методологію аналізу цього виду історичного джерела в історичній ретроспективі. В історичних дослідженнях преси застосовують конкретно-наукові загальні методи: системно-хронологічний і проблемно-тематичний, історично-оглядовий, структурно-типологічний, жанрово-видовий і мовностилістичний [103, с. 20-21].

Необхідним є також вивчення окремих видань. Вивчаючи окремих номер, ретельному аналізу піддають його тематичну організацію, естетичні позиції та форми подання матеріалу [122, с. 58-59]. Дослідження одного номеру також передбачає аналіз як змісту матеріалів, їх суспільного значення, так і професійної якості. Крім того, дуже важливо вивчити методи і прийоми впливу преси на читача, організації передплати та розповсюдження [102, с. 90].

Вчені рекомендують під час вивчення окремого номеру користуватися наступними прийомами: не обмежуватися окремою друкованою одиницею, вивчати об'єднані частини, випуски, номери або ж річний комплект одного органу; необхідно ознайомитись з одиницями інших найбільш важливих періодичних видань, які вийшли одночасно, або близьких до нього за часом появи, за тематикою, регіоном розповсюдження [81, с. 331].

Як правило, сучасні дослідники під час джерелознавчого аналізу друкованих періодичних видань виділяють 3 основні методи дослідження: описово-хронологічний, в якому основна увага приділяється здебільшого “зовнішній” історії видання; проблемно-тематичний передбачає виявлення однієї суспільно-важливої проблеми, яка є наріжною у даному виданні або низці

аналогічних видань, а також виявлення суспільно-політичного напрямлення журналу чи газети [73, с. 5-6].

На особливу увагу заслуговує також системний метод вивчення періодики, згідно з яким вся сукупність газет і журналів розглядається як складна взаємопов'язана система. При докладному вивченні друківаних періодичних видань особливо важливим є дослідження типів зв'язків у системі: насамперед це зв'язок періодики з соціальною дійсністю та зв'язок преса-читач [99; 97, с. 12, 13].

Так, з соціальною дійсністю німецькомовна колоністська преса України безпосередньо пов'язана тим, що на її сторінках головна увага приділялася подіям соціального життя колоній. Редакції газет давали свої коментарі, оцінку, повчали, формуючи позицію спільноти щодо будь-якої події. Зв'язок преса-читач відбувався безпосередньо через сприйняття друкованої інформації та опосередковано через листування з редакцією газети чи журналу.

Під час джерелознавчого аналізу німецькомовної преси слід погодитись з тезою І. С. Гребцової про те, що “Газета – джерело своєрідне, багатопланове, не тільки за змістом, але й за формою, структурою вміщеного в ній фактичного матеріалу” [66, с. 170].

Багатоплановість та розмаїття преси робить необхідним класифікувати цей вид джерела заради більш вдалого його використання у майбутніх дослідженнях. У вітчизняній історіографії існує велика кількість класифікацій періодичних видань. В їх основі лежать різні підходи. Наприклад, С. Я. Махоніна в основу своєї класифікації поклала об'єм, формат, періодичність та вартість видання. Вона розрізняла велику, малу пресу та вуличні листки [98, с. 82]. Німецькомовну пресу 1905-1914 років можна віднести до “малої” преси. До цієї групи відносили чотирирублеву періодику, яка була розрахована на переважно провінційного, різноманітного за соціальним статусом читача.

Сучасні дослідники преси, як масового виду джерел, акцентують увагу на місці його видання. Так, виокремлюють центральні та периферійні видання. За аудиторією періодику поділяють на масову і соціальну, за часом виходу – денну й вечірню; за тиражем – багато- й малотиражні (до 1000 примірників) [88, с. 153].

Німецькомовна преса Півдня України початку ХХ століття є соціальною, периферійною та багатотиражною [25, арк. 37-38].

Трилематичний підхід до класифікації преси передбачає характеристику газети за однією з трьох виділених ознак: за політичним спрямуванням (загальнополітичні, партійні), ангажованістю (фінансування видання державою, іншою установою), форматом (А2, А3, А4), кількістю мов видання (одномовні, двомовні, тримовні). Відтак зауважимо, що німецькомовна преса була загальнополітичною, приватною, двомовною, формат А3.

Полімагічна типологізація поділяє газети на різні типи за великою кількістю ознак, зокрема за періодичністю, місцем розповсюдження, тематикою, жанровою палітрою, віком читачів [87, с. 134]. Німецькомовна преса була, переважно, щотижнева (крім “*Odessaer Zeitung*“ та *Deutsches Leben*“), державна, крім журналу „*Friedenstimme*“, який виходив з 1903 по 1905 рік у Берліні; за тематикою журнал „*Friedenstimme*“ мав релігійне спрямування, газети мали соціально-політичний характер, були універсальними та інформаційними.

Слід відзначити, що журнали і газети необхідно розглядати окремо, оскільки “Предметом журналів є, перш за все, стійкі процеси в їхньому неспокійному змісті подій, а газет – змінність в цих процесах” [98, с. 66]. Журнал „*Friedenstimme*“ був орієнтований на представників релігійних громад, церковних старшин, проповідників, тому статті в ньому мали великий обсяг, торкалися релігійних, педагогічних, загальносуспільних тем. Проблеми, що висвітлювалися, піддавалися глибокому аналізу.

Але треба відзначити й той факт, що в кінці ХІХ – на початку ХХ століття газети зайняли перше місце й відсунули журнали на другий план. Однак вони продовжували гармонійно існувати, доповнюючи один одного, тому що були могутніми засобами забезпечення інформацією та організації суспільної свідомості [81, с.326].

Забезпечення функції формування суспільної думки гарантувала ціла низка журнально-газетних жанрів. У вітчизняній історіографії вирізняють такі жанри: стаття, нарис, огляд, фельєтон, бібліографія, кореспонденція, судовий звіт,

театральна рецензія, некролог [там само с. 333]. Зокрема, А. Ф. Додонов запропонував об'єднувати ці жанри за принципом подання матеріалу. Він відрізняв інформативні, аналітичні, художньо-публіцистичні жанри [69, с. 90-91]. Серед існуючих газетно-журнальних жанрів для німецькомовної преси не були характерними інтерв'ю та фейлетони як сатиричний жанр, замість останнього на шпальтах газет знаходимо анекдоти та карикатури. До жанрів, які не були згадані жодним з вчених, роботи яких ми проаналізували, відносимо проповідь, некролог, “поштову скриньку” та об'яви, змістове навантаження котрих також має велике значення при вивченні специфіки німецькомовної преси як історичного джерела.

Як правило, крім жанрового поділу, під час джерелознавчого аналізу преси вітчизняні фахівці вивчають також проблему преса та суспільство. Вважають, що газета характеризується високим ступенем оперативності та впливу на суспільну думку [130, с. 56-57]. Практично всі німецькомовні газети були своєрідним публічним органом громадської думки колоністського соціуму. Ця особлива риса періодики відігравала важливу роль під час політичної масової дії [127, с. 35], яка найчастіше має місце в період виборчої кампанії. Періодика була своєрідним засобом ідеологічного забезпечення політичного спілкування у суспільстві [126, с. 58; 116, с. 154]. Саме через це кінцевою метою преси вважають формування думок, свідомості та поведінки людей [113, с. 69].

Відносно достовірності матеріалів преси існує думка, що інформацію на її шпальтах слід сприймати дистанційно та оцінювати за наступними критеріями: новизна повідомлення, достовірність / точність, доступність, своєрідність, відповідність запитам читача. За даними сучасних дослідників, соціальна інформація є ефективною лише тоді, коли відображає прогресивні суспільні тенденції та сприяє діяльності соціальних сил [67, с. 137]. На наш погляд, німецькомовна преса найбільш точно відображала соціально-економічні процеси, що відбувалися в суспільстві, одночасно направляючи та консолідуючи зусилля колоністів у вирішенні тих чи інших проблем внутрішнього життя колоністського соціуму.

Незаперечним є те, що інформація, яку містить періодика, викликає певні сумніви щодо її достовірності. Для перевірки достовірності періодичних видань необхідно залучити 2 методи джерелознавчого аналізу: логічний та фактичний. Сутність логічного методу полягає в перевірці достовірності джерел через зіставлення їх змісту з логікою розвитку історичних подій. Фактичний метод передбачає перевірку достовірності даних за допомогою інших джерел, наприклад, архівних документів [77, с. 80].

Треба зазначити, що не тільки німецькомовна, але й російськомовна преса, хоча й фрагментарно, містила інформацію, яка висвітлювала окремі аспекти культурного та економічного життя німецьких і менонітських колоній Півдня України на початку ХХ століття. Ми називаємо інформацію цього джерела специфічною тому, що вона з'явилася під час наростання та апогею шовіністичного руху в Росії, який був спричинений загрозою війни з Німеччиною. Російськомовна преса в той період стала ареною дебатів з приводу “німецького питання” в Росії. Саме завдяки цьому маємо подеколи значно перебільшену інформацію про німецькомовних колоністів країни. Так, наприклад, автор Аргус, який найчастіше друкувався в газеті “Новое время” з антинімецькими статтями, назвав німецьких колоністів “авангардом германської армії” [327, S. 3]. Він твердив, що Росія не отримала від цієї групи населення ніякої користі.

Дуже важливим є вивчення та аналіз статей опонентів шовіністично налаштованих авторів. Переконаливими у таких випадках є наведення прикладів лояльності та відданості переважної більшості представників німецького та менонітського етносу Росії. Наприклад, автор, який свої статті підписував ініціалами А. К., заперечував твердження редакції “Одеського листка” про загарбницькі плани німецьких колоністів у Росії: “Нас не для того запросили до Росії, щоб ми зробили послугу чужій державі або зрадили нашу батьківщину”. Він також навів приклади, коли російські солдати німецького походження поклали життя у війні Росії з Японією [328, S. 2]. У роки Першої світової війни російська преса звинувачувала німецькомовних колоністів в тому, що вони не співчували потребам Росії. У відповідь на це газета „Deutsche Rundschau“ навела приклади з

десяти пунктів, які переконували у більш ніж активній допомозі, що пропонували німецькі та менонітські колоністи державі: відкриття лазаретів для поранених, надсилання санітарів-добровольців, самооподаткування на воєнні потреби тощо [365, S. 3].

Отже, для найбільш ефективного розуміння інформації про німецьких і менонітських колоністів, яку надавала російська преса на початку XX століття, необхідно зіставляти її матеріали з матеріалами німецькомовної періодики, адже між цими органами точилася активна полеміка. Ці два джерела в комплексі дають змогу оцінити напруженість атмосфери, яка панувала в російському суспільстві напередодні Першої світової війни, а також з'ясувати позицію німецьких та менонітських колоністів.

Одним із джерел дослідження стали також статистичні дані. Зокрема було використано Короткий статистико-економічний огляд Одеського повіту за 1912 рік [37], який містить матеріали із зростання німецького землеволодіння за останні 10 років; Звіт про народну освіту в Одеському повіті за 1910 рік, складений Статистичним бюро Одеської земської управи [39], в якому можна знайти відомості про кількість німецьких шкіл даного регіону; Огляд стану початкової освіти у Таврійській губернії за 1911-1912 роки [40], який також подає дані про кількість німецьких шкіл; Звід цифрових даних Херсонської губернії за 1910 рік. Статистичні дані доповнюють та ілюструють деякі положення дисертації, зокрема формують уявлення про сутність явищ, що описуються.

Ще одним важливим джерелом з історії німецького та менонітського етносу Росії, що стало у пригоді при вивченні політичної та просвітницької діяльності цієї групи населення є опубліковані спогади. Зазначимо, що спогади, як вид історичного джерела, мають специфічний характер. Як правило, автори використовували свої власні спостереження, тому твори переповнені особистими переживаннями та суб'єктивними оцінками. Іноді автори використовували не тільки свої, але й спогади інших людей. Наприклад, Мартін Хамм використовував, крім своїх, спогади батька. Його твір має автобіографічну структуру, розповідь починається з того моменту, коли він себе пам'ятає, з 1905

року. Описуючи рідне село та школи, автор не вдається до історії їх виникнення [44, S. 19, 20].

Початок Першої світової війни автор відтворив з точки зору дитячого сприйняття [там само S. 21]. Події 1917 року подаються коротко, без аналізу соціально-політичних причин, що їх спричинили [там само S. 30]. Так, ненаукове відображення історії німецькомовних колоній Півдня України є поверховим та позбавленим масштабності. Лихоліття Громадянської війни зображені лише в межах рідного села, що звужує загальну історичну картину. Тому ці спогади можуть стати у нагоді при вивченні історії окремого села та окремої родини.

Корисним у плані отримання матеріалів з історії менонітських колоній кінця XIX – початку XX століття є твір Ольги Ремпель. Авторка не лише використала свої особисті спогади, щоденник та листи свого батька, але й зібрала та опрацювала додатковий матеріал, який дозволив відтворити соціально-політичну канву періоду. Завдяки цьому твір має науково-популярний характер.

Опис особливостей побуту та своєрідності стосунків між членами родини Тевс дає можливість отримати картину повсякденного життя менонітських колоністів взагалі [46, р. 20]. Говорячи про Першу світову війну, О. Ремпель охарактеризувала загальну ситуацію в менонітських колоніях [так само р. 26]. Крім статистики, авторка зобразила й загальний настрій населення колоній, на якому позначився страх та сумніви щодо майбутнього [там само р. 30].

Порівнявши два проаналізовані твори, зазначимо, що в останньому застосовані наукові методи: аналіз, порівняння, наведення статистичних даних тощо.

Ще одним прикладом є спогади Д. Г. Ремпеля, П. В. Винса, К. Гільдебранда та інших кореспондентів, які зібрав та художньо оформив Н. Й. Крекер. Науковець мав на меті відтворити історію перших менонітських поселень в Україні. Велику увагу він приділив висвітленню релігійної діяльності менонітських старост. Притаманним для нарративних джерел є описання зовнішнього вигляду та рис характеру цих діячів [47, р. 59-64]. Крекер вперше

серед відомих дослідників зосередив свою увагу на релігійних вподобаннях місцевого населення [там само р. 65-66].

Недоліком роботи є те, що не всі найважливіші етапи розвитку менонітських колоній висвітлені однаково досконало. Наприклад, період Першої світової війни не отримав повного висвітлення [там само р. 127].

Спогади “Die Mennoniten Brüdergemeinde in Rußland 1925-1980” складено на базі рукописів Генриха та Герхарда Вельк, листів респондентів із різних куточків країни, які були використані як документи. Автори мали на меті залишити для наступних поколінь спогад про минуле менонітського народу.

Окремо автори зупинилися на проблемі недостатньо високого рівня релігійності менонітських колоній в середині XIX століття, які суттєво відійшли від вчення Мено Сименса, однак причини цього процесу не були з'ясовані [45, S. 4]. Предметом дослідження авторів стало й духовне життя общин. До основних прийомів, які застосували автори, належать опис та перерахування. Опис має мозаїчний, відривчастий характер, що, мабуть, пов'язано з епізодичністю інформації наративних джерел. Поданий матеріал автори не підтверджували прикладами.

Отже, історіографічна база вивчення історії німецьких та менонітських колоністів Півдня України має велику традицію. Вона була започаткована наприкінці XIX століття та отримала своє становлення в працях представників колоністської еліти Д. Еппа, К. Келлера, П. М. Фрізена. Цих авторів найбільше цікавили проблеми релігійного, культурного та соціально-економічного життя колоністів.

Наступний період активізації вивчення окремих питань розвитку німецькомовного населення країни відбувся у 20-30 роки XX століття. Цей період характеризується поодинокими роботами таких авторів, як А. І. Клібанов, Д. Ремпель, Г. Фрізен, А. Ерт, що пояснюється атеїстичною політикою уряду.

Найбільшого розквіту історіографічна думка з означеної проблеми досягла у другій половині XX століття. Причому 1950-ті - початок 1990-х років відзначені активізацією дослідницької роботи закордонних вчених, а 1990-ті роки –

вітчизняних науковців. Саме в означений період історія німецьких та менонітських колоній отримала всебічне, ґрунтовне дослідження. Були висвітлені проблеми шкільної освіти, розвитку періодичних видань, стосунки з місцевою владою та місцевим населенням, з'ясовані причини високих темпів сільськогосподарського розвитку колоній, окрема увага була приділена питанням релігійного та духовного розвитку колоній. Цим питанням присвятили свої роботи Дж. Тевс, Л. Фрезе, Т. Хюберт, Е. Г. Плеська-Зебольд, А. Айсфельд, Д.Брандес та інші.

Вивчення історії німців і менонітів України у ХХІ столітті є підтвердженням актуальності даної проблеми, з одного боку, та наявності деяких невивчених питань, з іншого. Продовжують вивчати історію німецьких та менонітських поселень Півдня України О. І. Безносів, О. О. Дингес, Т.Шевельова, В. Зюсс.

Джерельна база з проблеми політичної та освітянської діяльності німецькомовних колоністів дуже різноманітна. Це офіційні документи, які містять архіви Одеси, Дніпропетровська, Сімферополя, Києва та Запоріжжя. Матеріали цих документів допомагають у складанні статистичних даних, надають додаткову інформацію про депутатів - німців Державної думи Росії, про стан німецьких та менонітських училищ та інше.

Цінними матеріалами насичена російсько- та німецькомовна преса. Ці два джерела необхідно розглядати в комплексі, оскільки тільки після зіставлення офіційної, урядової, та колоністської точок зору відносно політичних та суспільних подій можна отримати правдиву картину минулого. Отже, до німецькомовних газет, що стали у нагоді під час нашого дослідження відносимо "Deutsche Rundschau", „Deutsches Leben“, „Botschafter“, а також журнал «Friedenstimme». Серед російськомовної преси на особливу увагу заслуговують «Одеський листок», «Новий час» та деякі інші.

До окремого виду джерел належать спогади. Найчастіше автори використовують свої особисті спогади, як от Е. Хамм. Під час опрацювання матеріалу було виявлено такий різновид спогадів, де автор використав матеріали

інших осіб, найчастіше своїх родичів. Це О. Ремпель, Н. Й. Крекер та інші. Ці джерела не є науковими, їх характерною рисою є емоційність, описовість та суб'єктивність. Тому дані цих джерел необхідно зіставляти з архівними матеріалами для перевірки та уточнення наведених там фактів. Цінним джерелом є також статистичні дані, які доповнюють теоретичні викладки дисертації фактичним матеріалом.

Методологічна база дослідження обумовлена складністю та багатогранністю предмету дослідження. Перш за все, нами було використано спеціальні джерелознавчі методи: евристичний – пошук і виявлення літератури та джерел, які прямо чи опосередковано висвітлюють політичну або просвітницьку діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України 1905-1914 років; оптимізації та актуалізації історичних джерел, їх систематизації та упорядкування за тематичними, структурними, жанровими ознаками. Такі методи роботи з бібліографічними матеріалами та джерелами є необхідними як для визначення ступеню вивченості даного предмета у вітчизняній та закордонній історіографії, так і для виявлення обсягу та характеристики джерельної бази з цього питання в архівосховищах України.

В основу нашого дослідження було покладено теоретико-методологічний підхід пізнання історичної реальності, який базується на діалектичному принципі пізнання, що забезпечує всебічний розгляд історичної проблеми в динаміці, з точки зору сукупності та взаємовпливу різних компонентів у дослідженні. Успіх вивчення будь-якої проблеми історичної думки залежить від комплексу застосованих автором теоретичних знань та методологічних прийомів, адже вивчення будь-якого історичного факту вимагає теоретичного обґрунтування та обумовлює методологічну базу дослідження. Одним з найголовніших її принципів є принцип історизму, що характеризується підходом до історичних явищ та процесів із позицій динаміки, вивченням взаємозв'язків між ними, у їх взаємозумовленості. Він передбачає висвітлення минулого у його історичному контексті з урахуванням тих змін, що відбулися не тільки з предметом дослідження, але й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами. За

допомогою принципу історизму здається можливим простежити процес еволюції політичних уподобань німецьких та менонітських колоністів та зафіксувати динаміку становлення просвітницької діяльності духовної та культурної еліти цього прошарку населення Півдня України початку ХХ століття.

Принцип об'єктивності вимагає виявлення всіх чинників, які спричинили інтеграцію німецькомовного населення у політичне, економічне та культурне життя Російської імперії. Цей принцип обумовлює відмову від спрощення, перебільшення та хибних уявлень, які повсякчас присутні у деяких видах джерел, як от спогади, газетні статті тощо.

Принцип системності є основним у вивченні сукупності політичних та соціально-економічних чинників, які обумовили характер та протікання політичної та просвітницької діяльності німецькомовних колоністів Півдня України. Важливою складовою теоретико-методологічної основи дослідження є принцип багатofакторності, тобто вивчення різних факторів, що вплинули на формування загальної політичної доктрини німецькомовного етносу нашого регіону, а також його оцінки політики уряду Росії та прогнози на подальший розвиток країни.

У роботі був використаний принцип всебічності пізнання, який реалізовується через комплексний аналіз джерел, що стосуються політичної та просвітницької діяльності німецьких та менонітських колоністів. Цей принцип орієнтований на виявлення внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків предмета дослідження. Принцип синкретизму пропонує розгляд проблеми крізь призму взаємозв'язків усіх чинників та характерних рис, що вплинули на формування національної свідомості німецькомовного етносу Півдня України.

Зазначені принципи реалізуються через застосування комплексу методів як інструментарію безпосереднього аналізу історичної дійсності. Конкретними методами при дослідженні стали такі загальнонаукові методи, як історичний, логічний, компаративний, аналітичний із властивим їм аналізом, синтезом і системним підходом, а також загальноісторичні методи: періодизаційний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-типологічний.

Історичний метод допомагає з'ясувати вплив історичних подій періоду, що вивчається, на вирішення загальнолюдських, актуальних й для сьогодення, проблем національних меншин у контексті історії домінуючої на даній території нації. Важливу роль у дослідженні відіграє логічний метод, який дозволяє встановити причинно-наслідковий зв'язок між розвитком загальнополітичних подій у країні та становленням національної свідомості німецькомовного етносу південних губерній. Компаративний метод є необхідним у зіставленні, з метою виділення специфічних рис, найбільш характерних проблем, що виникали у німецькому та менонітському соціумах, та засобів їх вирішення. Аналітичний метод є найбільш ефективним у вивченні окремих аспектів історії становлення та розвитку німецьких та менонітських колоній Півдня України, їх відносин з офіційною владою та місцевим населенням регіону.

Метод періодизації дав можливість виділити етапи становлення політичної думки німецькомовного соціуму південних губерній імперії, а також встановити якісні зміни, що відбулися на цих етапах. Проблемно-хронологічний метод дозволив розглянути явища у часовій послідовності, сприяв членуванню достатньо широкої теми на декілька відносно вузьких проблем, кожна з яких розглядалася у хронологічній послідовності, стосовно історичних явищ і подій, що до неї належать, а також у динаміці їх розвитку.

Історико-генетичний метод за формою викладу інформації, щодо досліджуваної реальності, є описовим і дозволяє наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта. Він використовувався, передусім, для аналізу розвитку і послідовної трансформації політичних поглядів та просвітянської діяльності представників німецької та менонітської еліти

Сукупність перерахованих вище методів і принципів, що були використані у дослідженні, дозволяє говорити про його достовірність та обґрунтованість результатів.

2. Німецькомовне населення Півдня України у виборах до російського парламенту (1906-1912 років)

2.1. Розвиток демократії та гласності у суспільному житті німецькомовного населення (1905-1914 років)

1905 рік став знаменним для Росії: імперія вступила в епоху революційних подій. Після січневого розстрілу 150-тисячної мирної робітничої демонстрації політизація мас стрімко пішла вгору [112, с. 147]. Протягом наступної весни й літа країну охопила наростаюча хвиля страйків, апогеєм якої став загальноросійський жовтневий страйк, в якому взяли участь близько 2 млн. робітників. Водночас по селах швидко поширювалася хвиля заворушень. Навіть в армії вибухали повстання, найвизначнішим із яких був заколот на панцернику «Потьомкін». В умовах наростаючого тиску цар Микола II погодився на поступки і видав «Маніфест» 17 жовтня 1905 року.

Роль та місце «Маніфесту», який проголосив серед інших свобод й свободу слова (див. Додаток А), у вітчизняній історіографії протягом довгого часу по-різному оцінювалися істориками. Більшість вчених вважала, що законодавчі положення цього документу мали великий вплив на становлення гласності в Російській імперії. Проте, на сучасному етапі сформувалася історіографічна традиція, яка розглядає «Маніфест» лише як опосередковану причину розвитку гласності. В ролі чинника, який справив домінуючий вплив на становлення гласності, представники цієї традиції вважають революцію 1905-1907 років, яка спричинила суттєві зміни у суспільстві та надала поштовх загальному розвитку гласності на сторінках преси [123, с. 67]. Саме в період першої російської революції спостерігався процес різкого збільшення кількості періодичних видань, особливо у провінції [97, с. 6].

Політичні зміни, що відбулися в Російській імперії, а також активізація політичного життя обумовили збільшення інтересу населення до політики та, як наслідок, необхідність періодичних видань, які б давали їм відповідну оцінку.

Тому щоденна періодика перетворилася на своєрідний трансфер інформації в країні, оскільки інші засоби масової інформації на той час не існували. Газети були найбільш оптимальним засобом отримання інформації читацькою аудиторією. Звичайно, між столичною та провінційною пресою існували тісні зв'язки. Провінційна преса завжди уважно слідкувала за характером публікацій преси столичної, намагаючись передрукувати для своїх читачів найбільш цікаві й важливі матеріали [98, с. 146], які найбільш точно висвітлювали ситуацію в столиці й країні. До того ж, і це цілком природно, провінційні видання копіювали як структуру викладення матеріалу, поданого в столичних виданнях, так і, в багатьох випадках, їх оціночну складову. Тому можна сказати, що гласність у провінції мала вторинну природу, оскільки копіювала засади гласності столичної. Така тенденція є закономірною, оскільки саме у столиці зароджувалися основні демократичні засади майбутнього розвитку країни в цілому. Тому розвиток гласності у провінції цілком залежав від тих тенденцій, що домінували у столиці.

Німецькомовна преса Півдня України намагалася не тільки передруковувати, а й робити огляди російськомовної періодики взагалі, конкретно зупиняючись лише на окремих, найбільш важливих для колоністів повідомленнях і фактах. Подібні огляди часто супроводжувалися аналізом подій, оцінкою інформації, що публікувалася, викладенням перспектив розвитку того чи іншого соціально-політичного процесу. Необхідність даного публіцистичного заходу була обумовлена достатньо великою кількістю газет різного типу та їх різноманітною політичною орієнтацією, які на власний розсуд трактували одну й ту ж подію в країні. Колоністська преса початку ХХ століття слугувала для її читачів своєрідним орієнтиром у вирі політичного життя. До того ж перші спроби аналізу політичних подій в країні можна вважати першими елементами гласності, оскільки саме завдяки демократичній революції 1905-1907 років стало можливим формування загальної політичної позиції німецькомовного населення Півдня України.

Слід відзначити, що у численних друкованих виданнях, які з'явилися у той час, викладався широкий спектр політичних поглядів представників різних

партій. Саме для того, щоб простий колоніст, як правило, далекий від політичних дебатів, міг вільно орієнтуватися серед такої строкатості політичних платформ, на сторінках німецькомовної преси й робилися такі огляди. До того ж у них редакція викладала свою оцінку програмних положень різних партій та політичних рухів, формуючи, таким чином, політичні погляди німецькомовного населення колоній.

Умовно пресу 1905-1914 років можна розділити наступним чином: легальна (урядова) и нелегальна (опозиційна). В основі такої градації лежить характер відношення видавців та редакцій до уряду, а також його зовнішньо - та внутрішньополітичного курсу. Німецькомовна періодика була легальною, оскільки ніколи не підтримувала революційний рух, не публікувала на своїх сторінках повідомлення про страйки та народні виступи, які мали місце в той період, про проблеми робітничого класу в великих містах. З іншого боку, така позиція пояснюється об'єктивними причинами: подібні події мало цікавили сільських мешканців колоній, які були зосереджені, загалом, на своїх господарських проблемах. Слід відзначити, що легальна преса, незважаючи на свою урядову орієнтацію, намагалася залишатися порівняно самостійною силою, яка діяла у визначеному фарватері. Вона пройшла своєрідний шлях, іноді випереджаючи, іноді залишаючись позаду подій, вона лавірувала, намагаючись зберегти вплив на читачів і свої прибутки [там само, с. 182].

Щоб зайняти свою нішу в суспільстві, що оновлювалося, кожне періодичне видання в той час повинно було відкрито заявити про свої політичні симпатії, оскільки залишатись нейтральним в період бурхливих політичних процесів і активного становлення гласності, означало бути байдужим, що для газети було фактичним моральним і матеріальним банкрутством. Саме тому, окрім інших причин, редакції німецької та менонітської періодики відкрито заявили на сторінках своїх видань про підтримку «Союзу 17 жовтня». Відсутність можливості залишатися політично нейтральним, особлива громадянська позиція редакторів та видавців, яка була обумовлена почуттям відповідальності за майбутнє свого народу, визначили їх політичні симпатії, сформовані під впливом об'єктивної оцінки ситуації в країні. Саме ці фактори вплинули на напрям вектору

політичної орієнтації німецькомовної спільноти. В цілому вона зайняла правоцентристські позиції, що було закономірним, оскільки ні ліві, ні праві політичні сили не могли своїми гаслами завоювати симпатії німецькомовних колоністів.

Специфічною умовою розвитку російської в цілому і німецькомовної гласності зокрема була відсутність цензурних обмежень, оскільки сама цензура в той період була законодавчо ліквідована. Після проголошення «Маніфесту» від 17 жовтня газети вперше видавалися без попередньої цензури [78, с. 253-254]. Однак декларація свободи преси ще не означала її практичну реалізацію на місцях, оскільки влада продовжувала впливати на процеси становлення гласності старими, насильницькими методами [64, с. 24].

Щоб забезпечити певний контроль за друкарською продукцією, з одного боку, й привести законодавство у відповідність до положень «Маніфесту» від 17 жовтня, з іншого боку, царський уряд 18 березня та 26 квітня 1906 р. видав «тимчасові цензурні правила», згідно з якими попередня цензура, що передбачала скасування для видавців отримання від місцевої адміністрації дозволу на публікацію накладу за коректурою, скасовувалася. Відтоді будь-який твір мав бути надрукованим тільки за наявності примірника видання, наданого цензурному бюро («Комітет у справах про друк») або одночасно з розповсюдженням (газети), або за 1-7 днів (журнали, книги). Згідно з законом, цензори могли тимчасово призупинити розповсюдження будь-якої друкованої продукції, але знищити тираж, закрити орган друку, оштрафувати видавця або редактора можна було тільки через суд. Закриття газет відбувалося лише на підставі закону, а не внаслідок адміністративного свавілля місцевої влади. Суд, у свою чергу, міг винести рішення про закриття видання тільки тоді, коли звинувачення доводило, що метою публікації була активізація соціальної та національної ворожнечі або підбурення до інших дій, що кримінально каралися. Представники влади на місцях були зобов'язані у двотижневий строк давати дозвіл на відкриття нових періодичних органів. Серед іншого вони мали збирати відомості про редакторів та видавців [68, с. 27-28]. За законом, в періодичних виданнях можна було друкувати

матеріали різної тематики, але відповідати за їх достовірність редактор мав перед судом.

Як бачимо, «свобода слова», надана російським урядом, була більше декларативною, ніж реальною. Однак і в такій досить нелегкій ситуації (влада в будь-який момент через суд могла притягнути до відповідальності видавців) гласність продовжувала існувати і розвиватися. Позитивним моментом «тимчасових правил» стало спрощення процедури відкриття нового друкованого органу, що за короткий час призвело до стрімкого зростання кількості періодичних видань. Одночасно було прийнято рішення про підготовку відповідного закону, який би регламентував діяльність друкованих видань.

Так, у лютому 1905 року почала свою роботу затверджена Миколою II Особлива нарада для створення нового закону про друк на чолі з Д. Ф. Кобеко (дійсний таємний радник, директор Публічної бібліотеки, член Державної ради). Вже сам аналіз складу наради, характеру її перших засідань та наступної діяльності, результатом якої повинен був стати законопроект «демократизації» російської преси, говорить про трохи інші наміри його учасників, а саме: про бажання відтягнути час й підготувати такий законопроект, який мав би суттєво обмежити свободу слова. Результатами багатомісячної роботи комісії Кобеко стали нові «тимчасові правила про друк», затверджені 24 листопада 1905 року, які змінили попередні [123, с. 71]. Представник міністерства внутрішніх справ князь Н. В. Шаховський, як представник найвищої адміністрації в комісії Кобеко, наполягав на необхідності встановлення цензурного контролю над свободою слова. Без сумнівів, подібна позиція була цілком закономірною, оскільки виражала справжні погляди російського царизму на свободу слова в країні, згідно з якими друкована продукція мала бути підконтрольною державним органам влади.

Так, у предмові до «правил» від 24 листопада 1905 року говорилося про «непорушні засади громадянської свободи, однією з умов яких є свобода слова», про бажання уряду завдяки цим «правилам» встановити «застосування у сфері періодичної продукції адміністративного впливу» [115, с. 6]. Таким чином,

«правила» від 24 листопада не стільки скасовували урядову цензуру, скільки розчищали шлях до її фактичної відбудови за першої ліпшої нагоди [там само, с. 8]. Дії уряду дозволяють говорити про відсутність у нього бажання провести дійсно демократичні перетворення в суспільстві. По суті, «тимчасові правила про друк» стали лише короткочасною поступкою свободі слова й передували жорстокій реакції.

Вже у 1907 році органами влади широко практикувалися адміністративні заходи впливу на свободу слова. Подібний консервативний реванш уряду в цьому питанні був не випадковим, оскільки він був обумовлений, передусім, спадом революції в країні. Саме на тлі цього спаду і реакції, що набирала оберти, царський уряд, не вважаючи за потрібне прикриватися ліберальними гаслами про свободу слова та друку, увів нові законодавчі положення про цензуру. Під час згортання свободи слова і посилення цензури, «тимчасові правила» були замінені «Положенням про надзвичайну охорону», що свідчило про те, яку роль відводив російський царизм гласності в суспільній структурі держави [там само с. 13]. Протягом 1907 року мали місце численні адміністративні заборони.

Наслідком цього стало те, що наприкінці 1909 року майже остаточно завершений законопроект про друк не тільки не був запропонований до розгляду у Державній думі, але й не був поданий до Ради міністрів для попереднього розгляду об'єднаним кабінетом. Причина такої затримки полягає не у бездіяльності авторів проекту, оскільки вони плідно працювали впродовж року, а в тому, що кожного разу, коли робота наближалася до завершення, знаходилася «поважна» причина, щоб повернутися до вихідної позиції [там само, с. 22]. Таке зволікання пояснювалося тим, що уряд не бажав проводити законопроект подібного значення у «перехідний» час. Уряд фактично зайняв в цьому питанні вичікувальну позицію. З моменту спаду революційних подій, а також зниження радикалізації вимог про демократичні перетворення в країні, він мав намір видати такий законопроект, який підведе ризику під усіма тимчасовими поступками революції.

3 червня 1907 року усюди були видані постанови, згідно з якими заборонялося оголошення або публічне розповсюдження будь-яких статей чи інших повідомлень антиурядового характеру: незалежний аналіз подій революційних виступів, розповсюдження «неправдивих чуток, які породжували тривогу» - «про урядове розпорядження та суспільне лихо та інше». Останній пункт звучав однаково усюди: «Винні у порушенні тієї чи іншої заборони, тобто редактори газет і журналів, підлягають в адміністративному порядку штрафу до 3000 крб. або ув'язненню до трьох місяців, чи арешту на той же строк» [там само с. 38-39]. Фактично цими заходами царизм намагався повернутися до попереднього status-quo і покінчити з демократичними досягненнями революції у сфері свободи слова. Мова вже йшла про застосування відкритого насильства по відношенню до опозиційних періодичних видань, оскільки будь-яка, навіть конструктивна політична критика, розцінювалася як адміністративне порушення.

Незважаючи на прагнення уряду законодавчим шляхом всіляко обмежити свободу друку, Головне управління зі справ про друк у 1908 році доповідало про зростання періодики в Росії. Причому цей розвиток позначився не лише на збільшенні кількості друкованих органів, але й на розширенні географії їх розповсюдження (див. таб.2).

Таблиця 2

Рік	Загальна кількість друкованих органів	Журнали	Газети
1908	2028	1228	800
1909	2173	1319	854
1910	2391	1494	897

Таке зростання кількості періодичних видань у більшості випадків пояснювалося спрощенням процедури отримання свідоцтв на видання газети або журналу. Однак протягом першого року існування закривалася майже половина нових періодичних видань, а протягом перших двох років – більше ніж 2/3 їх загальної кількості [там само, с. 54-55]. Що стосується німецькомовних періодичних видань, то на Півдні України почали виходити газети „Deutsches

Leben“, „Deutsche Rundschau“, „Botschafter“, часописи „Friedenstimme“, „Landwirt“ „Cristliche Folksbote“ та деякі інші.

Проте в країні створювалася парадоксальна ситуація - відкрити газету було набагато легше, ніж видавати її. Причиною «вимирання» видань стала урядова реакція, одним із завдань якої був контроль за пресою. Такий стан гласності став прямим наслідком архаїчності, невизначеності та незрозумілості російського законодавства, а також прагненням урядових сил тлумачити закони у контексті політичних інтересів і настроїв, що швидко змінювалися [там само с. 73]. Як бачимо, недосконалість законодавчої бази щодо преси Російської імперії не могла бути компенсована новими законодавчими актами, оскільки і старі, і нові закони розглядалися урядом тільки як тимчасові поступки, які планувалося поступово ліквідувати. Безперечне порушення законодавства урядом свідчило про саме такі наміри урядових сил. Як це не парадоксально, але саме цензура була для преси своєрідним щитом, який захищав її від судових репресій [там само с. 74]. Під час існування цензури всі претензії до змісту вирішувалися «просто» - викреслювалися найбільш зухвалі вислови. Після скасування цензури, відповідальність за зміст стала кримінальною і тому мала для видавців більш серйозні наслідки.

Репресії проти періодичних видань проводились за наступною схемою: після виявлення порушення закону про пресу, цензор доводив цей факт до відома головного цензора для того, щоб той дав розпорядження про конфіскацію номера. У свою чергу, головний цензор зв'язувався з окружним інспектором зі справ про друк, а він – з поліцією. Крім того, головний цензор вирішував, чи порушувати судове переслідування проти редактора або видання. Також до компетенції місцевої влади (губернатора) входило накладання адміністративних стягнень на відповідального редактора як у вигляді штрафу, так і у вигляді тюремного ув'язнення. Кількість штрафів, яка значно зросла, показує ціну свободи слова (див. таб.3).

Таблиця 3

Рік	Кількість штрафів	Сума
1906	16	15525
1907	148	65000
1908	120	82200
1909	182	87375
1910	243	60150
1911	268	73450

Відзначимо, що всі ці репресивні заходи російського законодавства були спрямовані, в основному, на опозиційну революційну пресу, й ні в якій мірі не стосувалися проурядових видань, до яких належали німецькомовні газети і журнали. У звіті «Тимчасового комітету зі справ про друк» м. Одеси за 1909 рік зазначалося: «Німецькі газети відрізняються своєю стриманістю і мирним наміром. До жодної з них цензору не довелося за минулий рік застосувати каральних заходів... Головний зміст цих газет: промислові та побутові інтереси німецьких колоністів південної Росії... Всі ці газети вочевидь принципово уникають будь-якого приводу викликати до себе неприязність російського уряду як в особі місцевої цензури, так і з боку місцевої влади» [25, арк. 19].

У 1914 році законопроект про пресу був поданий міністром внутрішніх справ до комісії, яка підготувала власну редакцію, що позбавила гласність будь-якої гарантії подальшого існування і розвитку та узаконила фактично будь-яке адміністративне насильство і свавілля влади. Залишалися органи спеціального нагляду в містах, були введені нові обмеження для редакторів, санкціонована каральна система з використанням нових адміністративних засобів [76, с. 226]. Видавець ніс пряму відповідальність за зміст періодичного видання. В редакційних колегіях газет та журналів відновлялася посада відповідального редактора, який обтяжував умови становлення гласності (у порівнянні з правилами, що діяли раніше) [115, с. 98].

Однак тематика німецькомовної періодики стосувалася по суті великого спектру питань внутрішнього господарського життя колоністів, що само по собі виключало будь-які випадки на адресу уряду і влади. При цьому слід відзначити високий рівень законслухняності німецькомовного населення. Редакції брали участь у політичній дискусії лише в період передвиборчих кампаній з метою зорієнтувати своїх читачів щодо численних політичних програм партій. До того ж їх діяльність була спрямована на підтримку партій центристської та правоцентристської орієнтації, які симпатизували уряду [158 с. 1-2]. Це і пояснює певну «живучість» німецькомовних видань на тлі поголовного закриття опозиційних друкованих видань. Обмежившись «побутовими подіями колоністського життя», німецькомовна преса тим самим уникла репресій уряду. Рівень гласності на сторінках німецькомовної преси не можна назвати заниженим, хоча він і не перевищував ті межі, які уряд вважав дозволеними задля «заспокоєння» країни. За часів реакції свобода слова не поступилася своїми позиціями. Так, під час виборів до IV Державної думи німецька спільнота відкрито заявила на сторінках своєї преси про не підтримку центристської партії – «Союзу 17 жовтня». Цей факт говорить про те, що гласність, зародження якої розпочалося за часів демократичної революції 1905-1907 років, певним чином вплинула на характер відносин між електоратом та владою. Відтоді, завдяки активному розвитку свободи слова та гласності, громадяни могли висловлювати свою політичну позицію, давати оцінку і аналізувати головні політичні події. Поряд з іншими факторами, завдяки становленню свободи слова і гласності у країні стали можливими вибори до Державних дум.

2. 2. Участь німецько-менонітського населення Півдня України у виборах до I та II Державних дум (1906 – 1907 років)

Досвід російського парламентаризму початку ХХ століття безумовно є важливим для розуміння як історичного минулого взагалі, так і для реконструкції соціально-економічних процесів, які суттєво вплинули на розвиток німецьких та

менонітських колоній. Діяльність Державних дум віддзеркалювала соціально-економічні протиріччя, які мали місце у суспільстві. Саме завдяки парламентській діяльності були зроблені перші спроби їх законодавчого вирішення.

Слабкість Державних дум Російської імперії полягала у тій ролі, яку відводив їм російський уряд в управлінні державою. Практично з початку існування Думи як загальнодержавного законодавчого органу їй приділялося другорядне місце в законотворчому процесі. Державна дума була ефемерним органом, оскільки за своїм правовим статусом, законодавчими та виконавчими функціями не мала відповідної ваги та значення у системі органів державної влади Російської імперії. Такий стан речей пояснюється тим, що вже на початковому етапі Державна дума була суттєво обмежена в своїй діяльності [133, с. 173]. Вона була позбавлена права змінювати основні державні закони, а у 1909 році із її компетенції були виключені усі питання, що стосувалися оборони країни.

Проте, незважаючи на слабкість та безсилля Державної думи, не можна недооцінювати її роль та значення як представницького органу самодержавно-монархічного устрою Росії, оскільки її поява свідчила про початок певної демократизації держави. За переконанням вітчизняних вчених, “Маніфест” 17 жовтня 1905 року, по суті, не вніс ніяких змін ні в організацію державної влади, ні в юридичні відносини між владою та населенням. Він мав декларативний характер і ніколи не був закріплений законодавчими рішеннями. Конституційний за формою та змістом, “Маніфест” не обмежував самодержавство [120, с. 43].

Як відомо, вибори до I Державної думи проходили в лютому-березні 1906 року в умовах наступу реакції. Під час виборів у низці губерній та областей країни офіційно було проголошено військовий стан. У деяких районах країни вибори неодноразово відкладалися і навіть зовсім не були проведені [107, с. 5]. Вибори проводилися згідно Імператорського указу від 11 грудня 1905 року про зміну положення про вибори до Державної думи. Він вводив куріальну систему виборів [35, с. 94-102], яка базувалася на майновому цензі громадян різних соціальних груп. За такої виборчої системи, 200000 мешканців сільської

місцевості мали право обрати тільки одного депутата [63, с. 204]. У цих нових законодавчих умовах представники німецькомовного населення Росії навряд чи мали можливість розраховувати на проходження своїх кандидатів до парламенту, оскільки у кількісному відношенні вони не склали навіть 30 % населення у більшості повітів Півдня України. Єдиною можливістю для цієї частини сільськогосподарського населення імперії отримати свого представника у Державній думі було піти на політичний союз з тією чи іншою політичною силою, яка б гарантувала представлення інтересів даної етнічної групи в парламенті. Тому основна увага колоністів на цьому етапі приділялася представникам саме тієї політичної сили, програма якої відповідала б вимогам та інтересам німецькомовного населення та співпадала з їх національними, соціально-економічними та просвітньо-культурними інтересами.

Представники німецьких та менонітських колоній розуміли важливість своєї участі у виборчому процесі, оскільки перед ними стояли загальні завдання та цілі, що сприяли консолідації даної групи населення [239, S. 2]. Спочатку недосвідчені у політиці представники німецьких та менонітських общин висували авантюристичне виборче гасло: “Серед німців може бути лише німецька партія”. За їх думкою, інтереси німецькомовного населення Півдня Росії мала захищати тільки партія, яка складалася б з його представників. Це свідчило про значний ступінь недовіри, яку німецькі та менонітські колоністи відчували до російських партій, з одного боку, а з іншого – про те, що більшість загальноросійських партій не враховувала в своїх програмах інтересів неросійського населення [237, S. 3]. Крім того, певну роль у цьому процесі зіграли традиціоналізм та архаїчність поглядів німецьких та менонітських колоністів, їх історичний досвід, а також наявність у них вузько національних інтересів та етнічної зашкарублості.

Проте більшість прагматично налаштованих представників німецькомовної громадськості розуміла ефемерність подібного лозунгу. Вони пов’язували політичне майбутнє німецького представництва у парламенті з загальноросійськими партіями, що було в цілому продиктовано ходом історичного процесу [241, S. 2]. Участь німецькомовного населення у виборах за

підтримки легальної партії забезпечило б даній групі виборців представництво їх інтересів у парламенті. При цьому майже повністю виключалася можливість симпатії до революціонерів або реакціонерів. Німецьким та менонітським колоністам були близькі центристські партії [240, S 3]. Саме представники цієї політичної сили гарантували реформування аграрних, національних та політичних сфер життя мирним шляхом та реалізацію громадянських свобод декларованих “Маніфестом” від 17 жовтня.

Розглянувши програму партії кадетів, німецька та менонітська громадськість Півдня України знайшла її “занадто правою”, оскільки вона не визнавала рівноправ’я усіх підданих на національній основі. Конституційні демократи, на думку німецькомовної громадськості, більше горнулися вліво та не гарантували недоторканність приватної власності, виступали за виборчі права жінок. За таких умов німецькі та менонітські виборці більше уваги звертали на “Союз 17 жовтня”, в межах якого утворилася Німецька група. Вона стала органом, що репрезентував усіх німців Росії. Її основні вимоги можна сформулювати наступним чином:

- 1) надання Державній думі статусу, декларованого “Маніфестом” від 17 жовтня;
- 2) надання законодавчої можливості усім громадянам Росії брати участь у виборах народних представників;
- 3) законодавче забезпечення громадянських свобод, повного й загального рівноправ’я перед законом, незалежно від статі, віросповідання та національності, недоторканності особи й житла, свободи совісті, слова, преси, зібрання, об’єднання;
- 4) несхвалення усіх автономних прагнень націоналістів, виключаючи питання про автономію Фінляндії;
- 5) розповсюдження місцевого самоврядування на всю територію держави;
- 6) вимога відокремлення судової влади від адміністративної;
- 7) запровадження кожному громадянину Російської імперії права апелювати проти наказів та розпоряджень влади;

- 8) введення загальної початкової шкільної освіти (це було нормою у німецьких та менонітських колоніях);
- 9) вимога перегляду, вдосконалення та розширення робітничого законодавства;
- 10) підтримка ідеї визнання загального права на землю як юридичних, так і інших осіб;
- 11) скасування непрямих податків тощо [158, S.1-2].

Найбільш важливим для виборців німецької національності, які віддали свої голоси за октябристів, було те, що велика увага в передвиборчій програмі цієї партії відводилася національному питанню. Саме від того, яким чином та за допомогою яких законодавчо прописаних механізмів буде гарантовано національним меншинам країни збереження їх етнічних та конфесійних рис в програмах цієї чи іншої партії, окрім вирішення найважливіших соціальних питань, залежала їх підтримка німецькомовним колоністським електоратом. Тому у тих історичних умовах для більшої частини німців та менонітів партією, що заслуговувала на їх довіру, був “Союз 17 жовтня”, який взяв на озброєння демократичні лозунги. Для німців та менонітів була привабливою ідея проголошення октябристами неподільності імперії за національно-територіальною ознакою, оскільки саме представники даного населення пов’язували своє стабільне соціально-економічне положення в суспільстві з сильною централізованою владою, яка б гарантувала цей стан стабільності. В цьому контексті слід розглядати підтримку німецькомовним населенням програми адміністративного реформування: розширення законодавчих та виконавчих функцій місцевого самоврядування, відокремлення судової влади від місцевої адміністрації. Принадні перспективи реформування системи місцевого самоврядування були обумовлені тією обставиною, що німецькі колоністи, які грали в економічному розвитку свого дисперсного мешкання важливу роль, прагнули, безумовно, чинити певний вплив на адміністративне прийняття тих чи інших рішень.

Особливістю Німецької групи “Союзу 17 жовтня” було те, що її члени російського походження виступали за впровадження в життя свобод декларованих “Маніфестом” 17 жовтня та були готовими захищати інтереси німецьких колоністів і менонітів у Думі з метою задоволення їх національних та культурних потреб. Німецькомовна громадськість вітала об’єднання всіх німців Росії під егідою Німецької групи. „Deutsches Leben“ писала: “Якщо Німецька група пропонує вільний розвиток німецької національності, захист віри, німецької мови, шкіл, тоді знайдеться мало німців, які не стануть під її прапор” [238, S. 2]. При цьому відзначалося, що тільки від німецьких колоній залежить існування Німецької групи, оскільки німецька інтелігенція, через свою малочисельність, не мала вирішального впливу на хід виборів. Виходячи з цього, було вирішено форсувати процес конституювання Німецької групи, яка могла гарантувати в своїй програмі вирішення певних національних проблем. Одночасно німецькомовна громадськість добре розуміла складність процесів консолідації всього німецькомовного населення на базі будь-якої політичної партії. Таке об’єднання у перспективі, замість здійснення на практиці завдань з консолідації німців та менонітів, сприяло б їх роз’єднанню, появі неоднорідних політично полярних національних груп. Через це представники німецькомовної інтелігенції висловлювали надію об’єднати німців Півдня Росії без приєднання до будь-якої партії, що свідчило про наявність у них утопічно-ідеалістичних поглядів. З практичної точки зору здійснення подібних ідей було неможливим як через соціальну та конфесіональну неоднорідність населення колоній, так і через його різну політичну орієнтацію.

Згуртувати німецькомовних виборців пропонувалося навколо вирішення проблем у національно-культурній сфері: прийняття комплексної програми заходів проти русифікаторських тенденцій, розвиток системи національної початкової та середньої освіти тощо. На наш погляд, спільність проблем для всього німецькомовного колоністського населення створювала реальні передумови для такого об’єднання. Саме в цьому була формула успіху майбутніх виборів.

Німецька та менонітська громадськість уважно відстежувала процес організації та становлення об'єднання, яке увійшло в історію під назвою “Південноросійської німецької групи Союзу 17 жовтня”. На одному з перших засідань була прийнята комплексна програма діяльності цієї групи. Вона передбачала низку положень:

1. Охорона рідної мови, збереження культурних особливостей початкової, середньої та вищої освіти.
2. Збереження монархічного ладу та впровадження народного представництва.
3. Проголошення рівноправ'я громадян.
4. Здійснення свобод, які були проголошені “Маніфестом” 17 жовтня.
5. Проголошення свободи віросповідання.
6. Участь представників німецького населення в органах самоврядування.
7. Проведення реформ законодавчим шляхом.
8. Впровадження обов'язкової початкової шкільної освіти.
9. Реформування шкільної освіти.
10. Підтримка розвитку торгівлі та промисловості.
11. Сприяння підвищенню рівня благоустрою робітників тощо [163, S. 11].

Вже сам факт створення програми свідчить про те, що окремі представники німецькомовних колоній усвідомлювали необхідність консолідації. Аналіз програми Південноросійської групи показав, що її положення ідентичні програмі Німецької групи “Союзу 17 жовтня”. Наголосимо, що програма першої організації мала додатковий пункт про охорону рідної мови, культури, національної освіти у контексті традиційного кодексу цінностей німецькомовного населення Росії. Наявність цього пункту свідчила також про зростання національної свідомості, високий рівень національної самоідентифікації, яка стимулювала політичну боротьбу за національні права.

Слід відзначити, що програма Німецької групи за своїм масштабом була ширшою та глобальнішою, оскільки враховувала інтереси німецькомовного населення всієї країни. Програма Південноросійської німецької групи мала

конкретно регіональний характер. Це обумовило й виділення політико-соціальних пріоритетів цих двох організацій. Оскільки Південноросійська німецька група орієнтувалася на задоволення інтересів сільського населення колоній, то в основі своєї програми, крім національних пунктів, вона поставила вирішення різних соціально-економічних проблем: вирішення аграрного питання, регулювання орендних ставок на землю [246, S. 3].

Оскільки програма Південноросійської німецької групи охоплювала широкий спектр різних проблем внутрішнього життя колоній та країни в цілому, то з метою активізації суспільної діяльності групи було створено 3 секції, які займалися вивченням певного кола проблем [248, S. 2-3]. Так, було створено секцію з питань освіти, метою якої було здійснювати конкретну адресну допомогу системі національної освіти та окремим навчальним закладам, а також сприяти загальному поступу в колоніях [249, S. 3]. Це завдання пропонувалося здійснити через вплив на початкові школи, дитячі садки, курси підвищення кваліфікації. Враховуючи певну специфіку німецьких та менонітських колоній, пропонувалося утворювати спеціальні школи для хлопчиків, дівчат та вчителів [250, S. 3]. У плані підвищення рівня освіти учнів та вчителів пропонувалося впровадити комплексну програму освітянських заходів [251, S. 2-3]. У цілому діяльність цієї секції складалася з підтримки функціонування системи початкової освіти, підвищення її ефективності [252, S. 3].

У контексті діяльності Південноросійської німецької групи велика роль приділялась секції, яка займалася питаннями економічного характеру. Метою утворення цієї секції була оптимізація відносин господарсько-економічного життя колоній, підвищення ефективності системи кредитування, покращення діяльності сільськогосподарських підприємств. В цілому представники цієї секції повинні були сприяти активізації економічного життя у колоніях.

Третя секція була політичною. Її робота складалася з організації передвиборчої діяльності, формулювання загальнополітичних звернень, агітації за відповідних кандидатів та партій [178, S. 1]. До її компетенції також входила правозахисна діяльність, яка складалася із захисту від антинімецьких нападів у

пресі та на публічних зібраннях. Однак, головне завдання секції полягало в тому, щоб запобігати появі серед німецького населення симпатії до інших політичних партій. Члени секції відстежували також появу ксенофобських настроїв у суспільстві. Концепція загальної консолідації німців та менонітів, яку пропонувала політична секція, ставила завдання ізолювати населення колоній від загальноросійського політичного процесу, що стрімко розвивався [378, S. 515].

Результати виборів до I Державної думи в районах дисперсного мешкання німецького та менонітського населення показали рівень участі колоністів у передвиборчій боротьбі. Показовим є той факт, що на місцевих проміжних виборах серед інших національностей німці займали одне з провідних місць за кількісними показниками. Слід відзначити, що німці досягали успіху й у тих населених пунктах, де кількісно переважали виборці російського походження. Так, наприклад, у Варварівці було обрано 9 росіян, 18 німців та 1 єврея. Такий результат свідчить про добросусідські відносини німців та росіян. Вочевидь, німці, як добропорядні господарі, користувалися повагою серед автохтонного населення [367, S. 161-162]. По сільській курії у Глюкстальській області уповноваженими від волості стали волосний писар Б. Кренцлер та староста І.Обенауер. В колонії Фрейденталь – Р. Адель та І. Гейсман. В Нечаянном обрали 34 німців та 2 росіян. В Ландау - 59 німців та 5 росіян. В колонії Надежда Акерманського повіту обрали 54 німців та 3 росіян. В Сараті того ж повіту - Я.Вагнера та Х. Коха. В колонії Захар'єв Тираспольського повіту обрали 54 німців, 13 росіян та 3 євреїв [242, S. 3]. В Каселі того ж повіту перемогли Я. Котц та Я. Кноль. В колонії Петрівка Тираспольського повіту 424 виборці обрали 92 особи, з них 87 німців, 1 росіянина і 4 єврея. На виборах великих землевласників того ж повіту перемогло 8 німців [245, S. 3].

У колонії Баден Одеського повіту були обрані Г. Венделін та І. Вегман. Особливо успішними для німців були вибори по землевласницькій курії Одеського повіту, де з 7 місць вони одержали 4. Такий успіх свідчив про важливу роль, яку відігравали колоністи в економіці регіону. 25 березня 1906 року в Одесі

відбулися вибори депутатів від Одеського повіту, в результаті яких обрано 3 росіян та 1 німця – обершульца (волосного старосту) із Ландау.

В Ейгенгеймі із 564 виборців на вибори з'явилося 344 особи. Обрали 22 німців та 12 росіян [243, S. 3]. В Гросвердері Маріупольського повіту 7 березня відбулися вибори волосних уповноважених, на яких отримали перемогу обершульц А. Цейгер із Грюнау та Я. Халебан із Біловежа [244, S. 3]. В Херсонському повіті обрали 60 росіян, 6 німців та 4 євреїв [247, S. 1]. В Орловській волості Херсонського повіту перемогли німці - староста Ф. Мартен та Г. Деркзен [160, S. 8].

18 березня відбулися вибори в Мелітополі. На них з'явилося 103 особи, багато німців не приїхали. Обрали І. Вібе, С. Захарова, В. Класена, В.Маньковського та А. Рекова [162, S. 5]. Від Цюріхтальської волості Таврійської губернії уповноваженими стали: сільський староста Г. Рат (Нейгофнунг), сільський староста Г. Перейфер (Окреченськ) [3, арк. 9-10], Ф. Е. Губер (Гейльбрун) [4, арк. 10]. На Хортиці обрали старосту І. Дюка. 19 березня в Павлограді відбулися збори великих землевласників повіту. Із 235 виборців з'явилося 77, із них 12 німців. Обрали 9 осіб, із них – 2 німців. У Нікополі Катеринославського повіту обрали 3 росіян та 4 німців – Усі вони були прогресистами [161, S. 4; 182, S. 2].

Слід відзначити, що на проміжних виборах перемога була, як правило, за представниками сільської або волосної адміністрації. Це було наслідком виконання норм виборчого законодавства, яке встановлювало для кандидатів із селянства певний майновий ценз підсильний лише членам місцевих сільських та волосних управ. Для влади подібний механізм виборів був вигідний тим, що до складу Думи повинні були потрапити виключно лояльні громадяни [188, S. 10].

Губернські вибори у Катеринославі відбулися 14 травня [159, S. 11]. Німцям не вдалося провести своїх представників. Це можна пояснити тим, що на губернському рівні національно орієнтовані лозунги не були принагідними для місцевого електорату [165, S. 10]. До того ж, на цих виборах певну роль зіграла

відсутність необхідного досвіду публічної політичної діяльності німецькомовних кандидатів, вузькість їх поглядів на загальноросійські проблеми.

Для багатьох німецьких колоністів та менонітів участь у виборах до Думи була новою справою, мета якої була для них не зовсім зрозумілою. До речі, подібні причини обумовили низьку явку на вибори й російських виборців [164, S. 4]. Порівнюючи рівень явки на вибори російських та німецьких виборців, на користь останніх певну роль зіграла як освіченість колоністів, так і суспільно-політична діяльність Південноросійської німецької групи, яка сприяла консолідації колоністів навколо своїх кандидатів та сформувала почуття громадянської відповідальності у більшості колоністів. До того ж, перемозі німецьких кандидатів сприяв їх традиційний імідж як людей чесних, ділових та культурних [189, S. 7].

Безумовно, на заключних етапах виборів на губернському рівні кількісне співвідношення німецьких та російських виборців не дозволило першим отримати перемогу. В цьому випадку ті позитивні чинники, які стали вирішальними на волосних та повітових виборах, не зіграли вирішальної ролі, оскільки представники німецьких колоній конкурували з кандидатами, які мали переваги як за освітою, так і за соціальним статусом [191, S. 8].

Слід відзначити, що після закінчення передвиборчої боротьби німецька та менонітська громадськість не відмежувалася від політичних процесів, що проходили в країні [166, S. 5]. Особливо уважно вона слідкувала за роботою народного представництва, куди увійшли такі німецькі депутати, як І. Монн від Херсонської губернії та Ф. Штейнгель від Києва [51, с. 45]. Цікавими є оцінка роботи Державної думи, прогнози та висновки, які були вміщені на сторінках німецької та менонітської періодики. Вже у квітні 1906 року редакція журналу „Friedenstimme“ констатувала, що “Дума та уряд ідуть урозріз і, якщо так буде далі, то Дума буде закрыта, оскільки вона висуває великі вимоги” [366, S. 152-153].

Вже з перших днів роботи парламенту на сторінках колоністської преси підкреслювалася невідповідність між буржуазними свободами, декларованими

царатом, та загальноросійською дійсністю [187, S. 1]. Політично свідомі представники менонітської спільноти відзначали не підзвітність імператора Думі та витікаючи з цього факту наслідки. Представники німецькомовної еліти займали тоді демократичні позиції, справедливо критикуючи відносини між Думою та царським урядом. Висловлювалося незадоволення тим, що від дня проголошення „Маніфесту” 17 жовтня народ не отримав жодної з обіцяних свобод. Особливо відмічалось недотримання задекларованого права на рівноправ'я усіх громадян, незалежно від національності та віросповідання, оскільки це було одним із гострих питань внутрішнього життя колоній [192, S. 4].

Виходячи з існуючих політичних реалій, колоністи зробили й свої прогнози розвитку ситуації. Згідно з цими прогнозам, перше, до чого буде прагнути Дума, - це прийняття закону про загальну освіту, потім будуть прийняті заходи з реорганізації адміністрації та органів самоврядування, задоволення вимог окремих національностей стосовно релігії та нерівномірного оподаткування [368, S. 195-196].

Непорозуміння між Думою та урядом менонітська громадськість розцінювала як загрозу нової революції, оскільки Дума працювала енергійно та ігнорувала Державну раду, особливо у вирішенні аграрного питання та надання амністії, що викликало незадоволення царизму. Звичайно, для німців та менонітів вирішальне значення мало те, аграрний проект якої партії буде прийнятий Думою. Проект відчуження землі за грошову компенсацію, запропонований кадетами, не міг викликати схвалення з боку колоністів, які були зацікавлені у збереженні недоторканності їх приватних володінь [369, S. 218]. Менонітська громадськість пропонувала своє вирішення аграрного питання: на її думку, необхідно було допомогти селянам у придбанні землі через банк. Відмічалось також, що такий крок призведе до підвищення цін на землю [там само S. 219]. Як показав історичний досвід, царизм згодом розпочав здійснювати програму з ліквідації безземелля селян, що свідчило про далекозорість менонітських аналітиків. Одночасно меноніти вважали, що уряд не повинен протиставляти себе народному представництву [370, S. 233].

Встановлення стабільності у Думі було необхідним представникам менонітських общин для налагодження безпосереднього співробітництва з нею стосовно вирішення важливих проблем цієї етнічної групи. З цією метою менонітська громадськість направила до I Думи свою делегацію. Меноніти Росії непокоїлися перспективою ліквідації альтернативної служби в армії, що, за логікою розгортання політичних подій, повинно було відбутися після прийняття закону про рівноправ'я всіх громадян [186, S. 1]. Метою депутатів від Таврійської, Катеринославської та Самарської губерній А. Герца та І. Дюка було ознайомити депутатів Державної думи з історичним досвідом організації альтернативної служби менонітів [380, S. 573]. Депутати намагалися заручитися підтримкою парламентаріїв у питанні збереження альтернативної служби та пов'язаного з нею, статусу населення менонітських колоній. Під час зустрічі з депутатом Державної думи графом Гейденом меноніти одержали його підтримку, в межах якої було обіцяно підняти це питання в парламенті. Менонітські депутати, зі свого боку, повинні були звернутися з листом до голови Державної думи та викласти в ньому основні принципи їх віровчення. Одночасно А. Герц та І. Дюк зустрілися з М. Родзянко та висловили побажання виступити в залі засідань з даного питання, проте не отримали на це дозволу [371, S. 262]. Згодом згаданий лист було складено (див. Додаток Б) [373, S. 286].

Як бачимо, співпраця менонітських колоністів з російським парламентом відбувалася у формі переговорів з його представниками, листування, подання клопотань та прохань. Така активна діяльність лідерів менонітських общин була спричинена законодавчими реформами в державі. Побоювання втратити своє привілейоване положення спонукало менонітську громадськість проінформувати Державну думу Росії про специфічний характер взаємовідносин менонітів та царського уряду і висловити побажання зберегти їх у майбутньому.

Подібна ситуація обумовлювалась тим, що меноніти не мали свого представника у Думі, який би міг безпосередньо ознайомити депутатів з проблемами взаємовідносин менонітського населення та російського уряду.

Таким чином, виходячи з аналізу результатів виборів, які відбулися в тих регіонах Півдня України, де чисельність німецькомовних виборців була достатньо великою, порівняно з іншими областями країни, можна стверджувати, що дебют німецьких та менонітських виборців відбувся та був успішним. Незважаючи на погано організовану агітацію та роз'яснювальну роботу, складність виборчої системи, неясність мети та функцій майбутнього народного представництва, велику кількість політичних партій, відсутність досвіду передвиборчої боротьби, німецькі та менонітські виборці прийшли на вибори та віддали свої голоси. Успіх німців на виборах на куріальному рівні від дрібних та великих землевласників різко контрастував з їх поразкою на рівні губерній. Такий стан речей свідчить про те, що в німецькому соціумі існували зачатки політичної освіти та рушійні сили, спроможні організувати та повести за собою маси, однак цього потенціалу не вистачало, щоб отримати перемогу на більш високому рівні.

Вибори депутатів до II Державної думи були прикладом жорстокої боротьби, в якій взяла участь більшість політичних партій того часу. За свідченнями П. Мілюкова, історія другої виборчої кампанії була грандіозною спробою примусити населення сказати те, що було потрібно уряду. Її результат був підтвердженням того, що країна добре розуміла те, чого вона хоче [101, с. 1].

Уряд прагнув, по-перше, не пропустити у II Думу народних представників, які брали участь у діяльності I Думи; по-друге, сприяти формуванню парламентських проурядових партій, які змогли б організувати майбутню парламентську більшість. Для реалізації даних завдань пропонувалося здійснити комплексну програму політичних адміністративних заходів. Їх суть полягала у підготовці необхідної виборчої бази, а також у забезпеченні благонадійним виборцям привілейованих умов шляхом зміни техніки виборів [там само, с. 2]. Такі дії уряду були обумовлені його розчаруванням в селянстві як в опорі царського устрою.

Вибори до II Державної думи відбулися у січні-лютому 1907 року на основі виборчого закону від 11 грудня 1905 року. Виборча кампанія проходила в умовах відкритого поліцейського свавілля – це було обумовлено початком урядової

реакції та спадом революційного руху. Уряд з метою підбору кандидатів депутатського корпусу відкрито порушував закон про вибори. Ці дії були усталеною законодавчою практикою держави. Неодноразове звернення уряду до Сенату говорить про недовершеність законодавчої бази [129, р. 41].

Слід відзначити, що навіть представники влади того часу визнавали, що роз'яснювальна діяльність Сенату фактично внесла “суттєві зміни” у закон про вибори. Влада на вищому законодавчому рівні робила певні перестановки та, впроваджуючи обмеження, маніпулювала формулюваннями закону, намагалася створити таку законодавчу базу, яка б регулювала виборчий процес у вигідному для неї ракурсі.

З цією метою уряд видав “Пояснення” Сенату стосовно виборчого закону, які давали змогу не допускати до виборів опозиційних кандидатів та їх виборців. В результаті даних “Пояснень” зі складу багаточисельної селянської курії вилучалися, наприклад, селяни, які повністю не виплатили вартість землі селянському банку, не займалися сільським господарством, тобто селянська інтелігенція. Відзначимо, що даний підхід був обумовлений правовою казуїстикою того часу. Одночасно зі складу міської курії виключалися працівники фабрик, які жили в окремих квартирах за наймом. Тепер вони могли проходити лише по робітничій курії. Свобода виборів була забезпечена лише урядовим партіям. Вибори до II Думи проходили у важких умовах. Уряд нерідко заарештовував та висилав кандидатів опозиції.

Звичайно, вибори до II Державної думи не могли не привернути увагу німецькомовної преси, яка була втягнута у виборчий процес [268, S. 2]. На її сторінках розгорнулася активна передвиборча кампанія, метою якої була агітація за центристські та правоцентристські сили [269, S. 3]. Враховуючи досвід минулої виборчої кампанії, газети агітували значно краще, конкретно спрямовуючи свої матеріали. Для обрання досить великої кількості німецьких депутатів існували сприятливі умови. Значна частина німецьких колоністів та менонітів була записана в курію землевласників, що відкривало реальні перспективи для обрання їх представників. Щоб досягти цієї мети, було необхідно консолідувати зусилля

усіх виборців на основі однієї передвиборчої платформи. Безумовно, консолідація німецькомовних колоністів була можливою лише у тих районах, де їх кількість переважала над виборцями інших національностей. До цих регіонів можна віднести колонії Ландау Одеського повіту, Гофнунгсталь та Ляхово Тираспольського повіту, Анан'євський, Єлісаветградський, Олександрівський, Херсонський повіти у Таврії (Бердянський, Мелітопольський, Євпаторійський, Феодосійський повіти) та у Катеринославській губернії [236, S. 515].

Під час другої виборчої кампанії менонітська громадськість чітко сформулювала основне завдання - провести власних представників у Думу [174, S. 1; 382, S. 31]. При цьому відзначалося, що їх кандидати повинні бути вірними уряду та прогресу [374, S. 333]. Таким чином, перевага віддавалася кандидатам правоцентристської орієнтації. Подібна позиція менонітської спільноти у даному питанні була закономірною та послідовною, оскільки спиралася на багатолітній досвід їх особливих взаємовідносин з російським урядом, який практично завжди враховував релігійну специфіку цієї етноконфесіональної групи під час вирішення тих чи інших проблем внутрішнього життя країни. Такий характер взаємовідносин обумовив прагнення менонітської спільноти як Півдня України, так і країни в цілому провести до парламенту своїх представників. До того ж, однією з суттєвих причин, яка підштовхнула менонітів до такої активної пропаганди, була необхідність відстоювати своє положення під час видання нових законів [176, S. 1]. Для представників менонітської спільноти це мало велике значення, оскільки саме у такий спосіб вони сподівалися вплинути на законодавчий процес, у ході якого повинна була враховуватися їх релігійна своєрідність. З цією метою менонітська періодика розгорнула на своїх сторінках пропагандистську кампанію. У такому ж напрямі діяла й німецька громада. Передусім, німецькомовна преса прагнула апелювати до громадянських почуттів німецьких колоністів і менонітів та закликала їх зробити все можливе для блага країни та своїх колоній [385, S. 116].

Німецькі та менонітські колоністи прагнули жити в такій державі, де гарантувалися б рівні права всім громадянам незалежно від національності та

віросповідання, тому вони з упевненістю заявляли, що не залишаться байдужими до виборів [377, S. 501]. Така позиція німецькомовного населення свідчить, передусім, про громадянську відповідальність даної етнічної групи, про її прагнення взяти діяльну участь у суспільно-політичному житті країни [284, S. 2].

Поряд з агітацією, роз'ясненнями, пропагандою та закликами взяти участь у виборах, на сторінках преси з'явилися песимістичні заяви про доцільність та необхідність мати власних представників у II Думі [177, S. 3]. Подібні настрої були результатом того, що німецькомовна громадськість, у цілому, дала негативну оцінку першій Думі. Революційний характер першого народного представництва та його ліквідація викликали розчарування та охолодження інтересу окремої частини населення колоній.

На сторінках менонітського журналу "Friedenstimme" була надана можливість висловлюватися з приводу менонітського представництва у парламенті як прибічникам, так і противникам цього проекту [388, S. 330]. Редакція була на боці перших, оскільки діяльність такого представника, на її думку, повинна була б полягати у нагляді та активному сприянні виконанню компромісних угод між російським царизмом та менонітською спільнотою, що були складені раніше. Це стосувалося військової повинності та системи початкової освіти. Проте здійснення цих планів та проектів було нереальним, оскільки вони суперечили принципам загальноросійської виборчої системи, яка не припускала можливості прямого національного представництва у російському парламенті [389, S. 332]. Незважаючи на це, меноніти активізували процес організації та подачі у вищі урядові інстанції різних позивів та клопотань, зміст яких стосувався прямого менонітського представництва. При цьому представники менонітських общин прагнули заручитися підтримкою низки впливових політичних діячів [375, S. 476]. Був представлений проект виключення менонітів із загальноросійського закону про вибори та надання їм царського привілею обирати до парламенту 1-2 представників зі свого середовища. На думку авторів проекту, ініціативу в цьому питанні повинна була взяти на себе будь-яка община,

наприклад, Хортицька, діяльність якої сприяла б активізації інших общин [376, S. 487].

Важливо підкреслити, що у даного проекту були супротивники, які вважали його утопічним. На їх думку, навіть присутність 1-2 депутатів – менонітів у Думі не змогла б запобігти ліквідації альтернативної служби в армії [172, S. 1-2]. Присутність менонітських депутатів гарантувала б тільки доведення до російської громадськості та політичної еліти певних вимог, що стосувалися внутрішнього життя колоній. Слід погодитися із супротивниками даного проекту, оскільки декілька депутатів-менонітів не змогли б блокувати прийняття будь-якого законодавчого рішення, що суперечило інтересам менонітських общин. Таким чином, вони б перетворилися на простих статистів, які б констатували факти й події, але не могли вплинути на їх перебіг. Неможливість здійснення цього проекту також пояснювалася суто механічною причиною. Необхідно було обрати достатньо впливових, відомих, багатих осіб, які б змогли представити всю менонітську спільноту. Вони повинні були мати досвід політичної діяльності, володіти ораторським мистецтвом. На той момент таких лідерів серед менонітів не було. Виходячи з цього, широко мислячі представники менонітських общин пов'язували політичне представництво інтересів менонітської спільноти з тією чи іншою політичною партією або рухом.

Відтак, запорукою успіху менонітів на виборах була, безумовно, лише спільна діяльність з іншими німецькими групами. Окремі представники менонітської спільноти запевняли під час передвиборчої кампанії, що "вони є такими ж німцями як шваби, балти, саксонці та інші" [390, S. 346]. Тобто, загальні політичні та культурні інтереси повинні були відсунути на другий план етноконфесіональну ворожнечу, яка мала глибокі корені. Як німецька, так і менонітська громадськість усвідомлювали свою соціально-економічну та культурну спорідненість, оскільки мали практично спільні політичні завдання. Отже, мали місце реальні умови їх консолідації та об'єднання в єдиний політичний блок. Однак процес об'єднання менонітів з іншими німецькомовними групами був важким, оскільки перші, у зв'язку зі своїми релігійними

особливостями, завжди стояли осторонь будь-яких спроб консолідації. Певна песимістично налаштована частина менонітської громадськості не довіряла німецьким кандидатам та вважала, що тільки меноніти зможуть репрезентувати свою конфесійну групу в Думі [174, S. 1-2]. Така позиція пояснюється передчасністю висунення подібного завдання. На той час конфесійні відмінності визначали соціально-політичну поведінку колоністів. Можна констатувати той факт, що лише менонітська інтелігенція розуміла необхідність подолання конфесійних бар'єрів заради досягнення загальних політичних цілей.

Уявімо, що представник менонітів все ж таки пройшов до парламенту. У такому випадку йому довелося б приєднатися до будь-якої політичної партії. Однак її програма могла б суперечити інтересам менонітів. Якщо ж даний представник не зайняв би певну політичну позицію, його вплив на законодавчу діяльність Думи був би зведений до мінімуму.

Як бачимо, друга передвиборча кампанія започаткувала широкомасштабну полеміку, яка розгорнулася на сторінках німецькомовної періодики. Відсутність консенсусу у судженнях пояснюється незавершеністю таких процесів, як консолідація німецькомовного соціуму, інтеграція у загальноросійське суспільно-політичне життя, ліквідація конфесійних перешкод, відсутність чітко сформульованої єдиної тактики досягнення поставлених політичних завдань.

Безперечно, менонітська преса активно висвітлювала на своїх сторінках програми партійних блоків, які брали участь у виборах, з метою забезпечення політичної просвіти населення колоній. Так, наприклад, редакція газети "Botschafter" дала негативну оцінку програмі об'єднання "Російський народ". Його представники намагалися обернути все населення Російської імперії на православ'я та насильно русифікувати. Така позиція не могла не викликати обурення серед представників інших народів, оскільки вона суперечила основним принципам рівноправ'я всіх громадян країни, що були проголошені "Маніфестом" від 17 жовтня 1905 року. Партія виступала за єдину та неподільну Росію. Її програма категорично заперечувала можливість національної автономії, але вона ратувала за надання іншим народам країни певного місцевого

самоврядування. В цьому контексті було запропоновано проголосити господарем у країні представника титульної, тобто російської національності [173, S. 1]. Така непослідовність позиції відносно національного питання не схвалювалася німецькомовною спільнотою, і, зрештою, програма цього блоку не отримала підтримки.

Журнал “Friedenstimme“ висвітлював програму партії “Мирного оновлення”. Згідно з її програмою, Росія повинна була стати конституційною державою з сильною монархічною владою, а народне представництво повинно було базуватися на принципах рівноправ'я перед законом. Вирішити аграрне питання представники цієї партії пропонували шляхом відчуження приватних володінь та передачі їх селянам. Оскільки німецькі та менонітські колоністи були приватними власниками, вони не могли підтримати програму цієї партії. Німецькомовна колоністська преса відзначала, що з усіх партій, які брали участь у передвиборчій кампанії, інтересам німецьких та менонітських виборців відповідали партії центру, передусім «Союз 17 жовтня» [396, S. 534].

Цей факт, зокрема, підтверджують результати зборів німецьких землевласників Катеринославської губернії, які відбулися 6 грудня 1906 року в колонії Зільберфельд Олександрівського повіту. Метою учасників цих зборів було розробити поетапну програму дій німецьких виборців на виборах до II Державної думи. Була теоретично обґрунтована необхідність участі німецького населення у виборах, оскільки масштаби німецького землеволодіння та капіталу, кількість німецького населення у губернії, його національні та культурні інтереси давали йому моральне та духовне право претендувати на висунення власного представника у Думу. Одночасно у ході дебатів були сформульовані основні вимоги до кандидатів у депутати. Учасники зборів вважали за необхідне об'єднання усіх німецьких землевласників в одну групу, в яку б увійшли представники тих південноросійських губерній, де переважав німецький елемент.

Активна участь колоністів у передвиборчій кампанії повинна була, на думку учасників зборів, привернути увагу загальноросійських партій до нагальних проблем німецьких колоністів. Заради досягнення політичного компромісу з

загальноросійськими партіями пропонувалося підтримувати кандидатів центристських партій, які в своїх програмах обіцяли враховувати інтереси інших народів Росії. Результатом програми дій повинно було стати обрання по одному німецькому представнику від Катеринославської та Таврійської губерній [179, S. 1].

Аналіз соціального складу учасників зборів свідчить, що політичний процес в німецьких і менонітських колоніях намагалися очолити великі землевласники, які мали реальну можливість провести свого представника на губернські вибори. Дрібні землевласники не могли вплинути на хід виборчої кампанії. Аналіз конфесійного складу учасників зборів свідчить, що абсолютна більшість його членів була лютеранами, хоча меноніти також були запрошені. Меноніти прагнули отримати свого представника у Думі, не беручи участі у загальноросійських виборах, тому вони неохоче йшли на контакт з колоністами інших конфесій.

Найбільш відповідала вимогам німецьких та менонітських колоністів програма партії октябристів. У Катеринославі була створена Німецька група “Союзу 17 жовтня”. 21 січня 1907 року в приміщенні лютеранської церкви на установчих зборах представників німецьких та менонітських колоній, де були присутніми 14 осіб, було обрано керівний орган – Раду, до складу якої увійшли: К. Вебер - голова, пастор Г. Гезе, О. Мецгер, І. Езау, К. Містенгаузен, І. Тіссен, П.Бенінг [180, S.1]. Організація подібних груп на місцях сприяла адаптації загальної програми “Союзу 17 жовтня” до місцевих умов та потреб і дозволяла мешканцям периферії також брати участь у політичному житті країни. В цьому процесі активну роль відіграла місцева колоністська еліта, яка чітко сформулювала завдання, що стояли перед колоністами під час виборів та зробила певні кроки до їх реалізації.

Під час другої передвиборчої кампанії німецька та менонітська громадськість неодноразово висловлювала занепокоєння складом майбутнього парламенту. На думку редакції менонітського журналу „Friedenstimme“, “ ... якщо II Дума не буде більш поміркованою ніж перша, вона буде закрыта, та спалахне ще більш кривава

революція” [381, S. 7]. Щоб уникнути цієї ситуації, редакція радила своїм читачам голосувати за кандидатів поміркованих партій.

Частіше меноніти віддавали свої голоси кандидатам, які користувалися великою повагою та мали заслуги перед колоністською спільнотою. Так, від менонітів Хортиці обрали вчителя центрального училища Х. Еппа та повітового писаря Я. Классена. Уповноваженими на Хортиці обрали Г. Вільма та І. Реймера [180, S. 1-2]. Під час виборів у Грослібентальській волості були обрані суддя Ф.Лауер та органіст Л. Адлер. У Мангеймській волості – І. Шау та І. Донсгеймер. У Гофнунгстальській волості – Х. Трестер та Г. Какулов. В Сараті Акерманського повіту – І. Келлер та Я. Гейбах. На виборах представників дрібних землевласників від Кучурганської та Лібентальської колоній балотувалося 100 осіб. У перший день із 30 кандидатів обрали 25 німців, на другий день обрали 4 росіян [270, S. 3].

У Понятовці Тираспольського повіту на вибори представників дрібних землевласників з 138 виборців прибуло 108 осіб. У Ландау від дрібних землевласників було 357 виборців. Обрали 62 німців. У Ляхово 131 виборець обрав 29 німців. У Нечаянному перемогли 13 німців [271, S. 3]. У Тирасполі на десяти зборах дрібних землевласників було обрано 169 уповноважених: 15 росіян, 5 євреїв, 148 німців.

Одночасно проходили вибори й по землевласницькій курії. Так, 27 січня 1907 року в Катеринославі відбулися вибори великих землевласників. Із 169 землевласників були присутніми 79. Серед них – 7 представників православного духовенства. Від німецьких землевласників з 60 виборців прибуло лише 22. Обрали М. М. Олексієнка, Х. А. Бергмана, К. І. Моїсеєва [299, S. 2]. У другому виборчому окрузі вибори відбулися 28 січня. Прибуло 812 осіб. В результаті голосування перемогли П. Х. Гезе, Л. М. Вургаст, І. І. Корін, Т. Л. Часников та інші [183, S. 3]. У лютому в Катеринославі відбулися губернські вибори. Прибув 141 виборець. На жаль, німцям не вдалося провести своїх кандидатів.

У Гальбштатській волості уповноваженими обрали А. Герца та І. Ісаака. 14 січня в Миколайпільлі уповноваженими обрали І. Класена та А. Лена [179, S. 1]. 17 січня пройшли вибори дрібних землевласників Бахмутського повіту. З 6000

виборців прибуло лише 105. З трьох сіл виборці взагалі не приїхали. Однак, незважаючи на таку низьку активність німецьких виборців, 21 січня в Бахмутському повіті вдалося обрати трьох уповноважених німецького походження: І. П. Мартенса, Д. Е. Бейтера, П. П. Лена [181, S. 3].

Подібна низька активність німецьких виборців була й у Бердянську на виборах по землевласницькій курії, які відбулися 22 січня. Німці мали 22 голоси але використали своє право лише 12 осіб. Інші були відсутніми [384, S. 51-52]. У цьому випадку вирішальне значення мала відсутність єдиної громадянської позиції, ігнорування інтересів спільноти, аморфність політичної свідомості – все це призвело до провалу передвиборчої стратегії.

23 січня в Одесі відбулися вибори волосних депутатів. З 66 виборців прибуло 53 особи (33 росіянина та 10 німців). Німцям вдалося обрати свого кандидата Ф.Мітце зі Страсбурга. Отже, низькі кількісні показники частини німецького населення, яка мала право голосу, посилювалася низькою участю даних виборців у передвиборчій кампанії.

Так, наприклад, в Полтаві на вибори прибуло тільки 18 німців. Найбільш пасивними були дрібні землевласники Анан'євського повіту, де з 1600 виборців прибуло лише 15. Обрали кандидата Г. Рота [273, S. 3]. Ця ситуація була обумовлена тією обставиною, що традиційно дрібні землевласники не мали серйозного впливу на прийняття того чи іншого рішення на сільських зборах або волосних сходах. У більшості випадків вони були простими спостерігачами. В умовах загострення політичних подій ця соціальна група виявилася нездатною до об'єднання [275, S. 3].

У Мелітополі вибори від землевласників відбулися 22 січня. Переможцями стали В. Ф. Класен, А. К. Маньковський, Л. Л. Реков, М. М. Іваненко та інші [183, S. 3]. Для Мелітополя цей результат був закономірний. На вибори уповноважених у Мелітополі з'явилося 78 виборців, з них 22 німця. Обрали 7 осіб. Від німців - В.Класена та І. Вібе [394, S. 504].

У Херсоні великі землевласники обрали 15 виборщиків [273, S. 3]. 3 лютого відбулися збори німецьких виборців міста Херсону [271, S. 3]. З 26 осіб прибуло

18. Більшість прагнула обрати 2 депутатів у Думу [276, S. 2]. Після довгострокових дебатів обрали Л. Лютца та Т. Центнера [277, S. 3-4].

В Єлисаветграді 24 січня відбулися вибори землевласників повіту. З 441 прибуло 146 осіб. Обрали 17 виборців, із них – 5 німців [271, S. 3]. 21 січня на виборах дрібних землевласників в Івановці-Російській перемогли 51 німець та 2 росіян. В Джанкої з 160 уповноважених майже усі були німцями [274, S. 3].

На передвиборчих зборах дрібних землевласників Верхньодніпровського повіту було обрано 12 росіян. За даними І. Гохфельда, на першому етапі виборів з 150-200 менонітських виборців прибуло 2 особи, на другий етап не з'явився ніхто. Від великих землевласників прибуло лише 5 осіб [183, S. 3]. Це було обумовлено тією обставиною, що мешканці менонітських колоній Верхньодніпровського повіту фактично не розраховували, внаслідок своєї нечисленності, на перемогу їх кандидатів.

Таким чином, до складу російського парламенту другого скликання від німецьких колоністів Півдня Росії увійшли: Л. Лютц (Одеса), Т. Центнер (Бахмутський повіт Катеринославської губернії), Герстенбергер (Бессарабія) [386, S. 156].

Цікавою є оцінка результатів виборів менонітською громадськістю. Так, журнал „Friedenstimme“ стверджував: “Німці південноросійських губерній брали участь у виборах активніше, ніж у минулому році, та активніше за представників інших національностей” [383, S. 42]. Це можна пояснити більш широкомасштабною і професійною агітацією та роз'яснювальною роботою серед німецьких та менонітських виборців порівняно з минулими виборами. Від німців Півдня Росії пройшло особливо багато уповноважених та виборців у Бессарабській та Херсонській губерніях, що пояснюється кількісною перевагою у цих регіонах німецького населення (порівняно з іншими областями). Відносно позитивними для німців були результати виборів у Харківській, Катеринославській губерніях, Перекопському та Євпаторійському повітах. Провал виборів у Таврійській губернії пояснюється низькою активністю німецьких виборців. Меноніти знову дуже пасивно брали участь у виборах, але

все ж таки їх активність була вищою, ніж у 1906 році. Така позиція менонітів пояснюється їх відокремленим життям та прагненням вирішувати свої нагальні питання шляхом прямого звернення до царя. Однак отримати особливого дозволу імператора на проведення менонітського представника у парламент повз загальноросійські вибори їм не вдалося [397, S. 547].

Цікаво, що німецькі колоністи обирали уповноважених і депутатів не як німці, а як землевласники, для яких на першому плані було аграрне питання, тому вони голосували за правих, які, на їх думку, ніколи не підуть назустріч німцям. Позиція німецькомовних виборців на виборах показала, що ця група населення виступала за збереження тих державних та аграрних установ, котрі здавна склалися в Російській імперії.

2. 3. Німці та меноніти на виборах до III і IV Державних дум (1907 – 1912 років)

У той час, як перші дві Думи присвятили свою діяльність вирішенню виключно внутрішньополітичних питань, III Державна дума, не відмовившись від політичних завдань, що стояли перед нею, орієнтувала свою законодавчу діяльність на культурну та економічну сфери. Це можна пояснити тим, що склад III Думи був менш революційно налаштованим. Маючи сильний блок центру, Дума змогла знайти компроміс з урядом та розпочати конкретну діяльність [99, с. 72-73].

Після державного перевороту 3 червня 1907 року, уряд, насамперед, вніс зміни до закону про вибори, з метою подальшого обмеження виборчого електорату. Під час порівняльного аналізу цього закону [36] з положенням про вибори від 11 грудня 1905 року, стає зрозумілим, які трансформації відбулися у виборчому законодавстві. Слід відзначити, що російський царизм прагнув створити “слухняний” законодавчий орган, позбавлений будь-яких опозиційних рис. Тому уряд намагався отримати підтримку певних соціальних груп: дворянства, великих та дрібних землевласників, підприємців. Самодержавство

ліквідувало ті незначні зміни в політичному устрої, які воно вимушене було здійснити під тиском населення країни під час революційних подій 1905 року.

Новий виборчий закон забезпечував посилення позицій дворянства в Думі, надавав нових перспектив великим підприємцям і обмежував представництво селян, робітників та дрібної буржуазії. Оскільки зміна виборчого закону в Думу була, безперечно, проведена з порушенням основних принципів “Маніфесту” від 17 жовтня, то акт 3 червня був сприйнятий громадськістю як “державний переворот”.

Особливості нового виборчого закону аналізувалися й німецькомовною громадськістю [287, S. 1]. Новий закон про вибори віддавав перевагу дворянам та духовенству. Для німців така перспектива не була багатообіцяючою, оскільки суттєво зменшувалась можливість як прямого представництва німецькомовного колоністського населення, так і врахування їх інтересів на законодавчому рівні. З приводу цього в пресі була розгорнута гостра полеміка відносно завдань, які стояли перед колоністами на майбутніх виборах, а також стратегії й тактики дій під час виборчої кампанії. Більшість колоністів, як і раніше, орієнтувалася на політичні партії центру, які гарантували недоторканність приватної власності на землю. З іншого боку, незважаючи на зміни виборчого законодавства, мешканці німецькомовних колоній не втрачали надію на проведення у парламент своїх представників [288, S. 1].

Під час третьої передвиборчої кампанії німецька та менонітська громадськість, вперше усвідомила необхідність захищати більш високі інтереси, ніж матеріальні та національні. Це було обумовлено тим, що для колоністів, які мали право голосу, розпочався новий етап. Вони почали ставитися до виборів більш відповідально, розуміючи їх важливість для майбутнього [393, S. 293]. Більшість політично зрілих колоністів вже володіли загальнодержавними категоріями, що свідчило про подолання зашкарублості та вихід колоністів на регіональну й загальноросійську арену. Розуміючи ефемерність прагнення провести своїх представників до Державної думи третього скликання, провідні верстви колоністської спільноти почали обговорювати альтернативні варіанти

вирішення проблеми. Особливо популярною була ідея звернення до царя. Відзначаючи той факт, що німці південних губерній, які були “сильною меншістю”, втратили право голосу, було прийнято рішення вимагати захисту їх виборчих прав [391 S. 1]. Кінцевою метою звернення було отримати дозвіл на представлення в Думу по одному депутату, які обиралися б тільки німцями від тих губерній, де вони представляли значну більшість. Поява такої ідеї була не випадковою: німецьке населення на той момент усвідомлювало свій господарський, економічний потенціал та свій вплив на економічне життя окремих регіонів країни, що обумовило його бажання безпосередньо впливати на законодавчий процес згідно зі своїми інтересами. Ідея була не новою, якщо пригадати подібні прагнення представників менонітських общин. Зрозуміло, що вона була перейнята у менонітів. Проте німецька спільнота розглядала її ширше, ніж меноніти, оскільки клопотали за таку форму прямого представництва в тих регіонах, де німецькомовна група складала більшість, включаючи й менонітів. Однак для царя будь-яка ідея національного представництва в парламенті не була прийнятною. Тому цей проект не мав майбутнього. Отже, якщо раніше німецькі колоністи та меноніти мали реальну можливість як представники селянської курії бути обраними до парламенту, то, згідно з новим законом, селянське представництво в Думі суттєво зменшувалося.

Таким чином, нова Дума повинна була стати ще більше російською. Німецькі та менонітські виборці вбачали небезпеку, яку несли противники конституції та свобод, проголошених “Маніфестом” від 17 жовтня 1905 року. Тому вони ставили завдання в межах закону використовувати свій вплив та свої голоси заради створення нових відношень, політичної та соціальної реформації суспільства [387, S. 293]. Політично свідомі німецькомовна еліта вважала, що III Дума буде занадто правою і тому не буде власно народним представництвом.

Під час виборів до III Державної думи єдиною привабливою для німецькомовних виборців знову була політична програма октябристів. Таку стабільність у поглядах можна пояснити актуальністю та влучністю політичної програми даної партії для національних меншин. Октябристи, як і раніше,

відстоювали принципи недоторканності приватної власності. Підтримуючи октябристів, німецькомовні виборці хотіли забезпечити собі стабільність та впевненість у завтрашньому дні, зміцнити свої позиції у соціально-економічній структурі країни. В програмі “Союзу 17 жовтня” їх особливо приваблювали принципи демократизму та досвід парламентарської роботи, який мала ця партія.

Велику небезпеку являли, на думку німецькомовної спільноти, чорносотенці, які, завдяки новому закону про вибори, мали велику перевагу на місцях. За прогнозами “Friedenstimme“, кількість їх представників у Думі значно збільшиться [392, S. 361]. Німці розуміли соціально-політичні наслідки зміцнення такого блоку в парламенті. Тому закономірним є той факт, що націоналістично орієнтовані партії та передвиборчі блоки не могли завоювати симпатії німецькомовних колоністів. Німецькомовна громадськість розгорнула широкомасштабну кампанію з метою інформування населення колоній про соціокультурну небезпеку політичної програми правого табору, який прагнув посилення асиміляційних процесів серед неросійського населення країни.

Стаття 45 третього розділу нового виборчого закону для перевірки проведення виборів і розгляду заяв та скарг запроваджувала “Губернські та повітові зі справ про вибори комісії». До їх компетенції входив контроль за оформленням списків виборщиків на участь у повітових землевласницьких виборчих з’їздах, у попередніх з’їздах з зазначенням їх земельного цензу, зібрання актів про проходження виборів, вироків волосних сходів, списків балотування, заяв про передачу цензу, а також надання інструкцій з проведення виборів.

До складу осіб, які мали право участі у виборах на повітовому з’їзді землевласників Катеринославського повіту, входило 110 осіб, серед яких було 42 німця, розмір земельної власності яких коливався від 200 до 6170 десятин [16, арк. 1]. Крім того, багато колоністів брали участь у виборах за майновим та земельним цензом своїх дружин, оскільки жінки, за загальноросійським законодавством, були позбавлені права голосу. Саме за таких об’єктивних обставин серед землевласників значно зростав відсоток німців та менонітів, які, таким чином, мали реальні шанси на проведення своїх кандидатів або спільних з іншими

політичними силами представників. Але, незважаючи на ці переваги та реальні перспективи виборчої боротьби, для колоністів загальні умови передвиборчої кампанії не були сприятливими.

Список осіб, які брали участь у попередньому з'їзді дрібних землевласників Катеринославського повіту, нараховував 76 осіб, серед яких було 14 німців з земельним цензом від 3 до 100 десятин [там само].

9 вересня на Миколайпільський волосний схід прибуло 20 виборних. Свої кандидатури на з'їзді висунули: А. К. Лейн, І. І. Класен, І. Г. Ремпель, І.Я.Шеленберг. Шляхом закритого голосування були обрані І. І. Класен, А.К.Лейн (див. таб. 4).

Таблиця 4.

П. І. Б.	За	Проти	Вік	Місце проживання
І. І. Класен	19	4	44 роки	с. Миколайпілья
А. К. Лейн	19	4	56 років	с. Морозово

Інші два кандидати від балотування відмовились [17, арк. 81].

За даними Миколайпільського волосного правління, 16 вересня до виборчого з'їзду уповноважених від волостей були обрані І. І. Варкентін та Я. Г. Браун [22, арк. 4, 5] (див. таб. 5).

Таблиця 5.

П.І.Б., місце проживання	За	Про ти	Вік	Освіта	Вірос повід.	Партійність	Це нз	Посада
І.І. Варкентін, с. Дубівка	23	1	36 р.	Хортицьке центр.уч-ще	мено ніт	До політ. партії не належить	46 дес	Волосний суддя
Я.Г. Браун, с. Варварівка	24	0	47 р.	домашня	мено ніт	До політ. партії не належить	96 дес	Сільськ. староста

6 вересня на волосний схід Новософіївської волості прибула 31 особа, яка обрала двох уповноважених у Катеринославській повітовий з'їзд з виборів до Державної думи (див. таб. 6) [17, арк. 110].

Таблиця 6.

П.І.Б.	За	Про ти	Вік	Освіта	Віроспо відання	Ценз	Посада
І.Ф. Таблер	30	0	34 р.	домаш ня	лютеран ин	100 дес. землі, будинок і майно на 40000 крб.	гласний повітового земства
А.Г. Деркзен	29	1	43 р.	домаш ня	меноніт	100 дес. землі, будинок і майно на 45000 крб.	1,5 роки прослужив сільським старостою

Як бачимо, до складу уповноважених обирали представників місцевої влади, які мали середню освіту та доволі високий майновий ценз.

Згідно зі списком в уповноважені від Хортицької волості балотувалися Г.П.Вільмс, І. І. Реймер, Ф. Ф.Тісен, П. Я. Тісен. Переможцями стали Г. П. Вільмс та І.І.Реймер (див. таб. 7) [там само арк. 150].

Таблиця 7.

П.І.Б., місце проживання	За	Проти	Вік	Освіта	Віроспові данья	Ценз	Посада
Г. П. Вільмс, с. Хортиця	65	21	46 р.	Хортицьке центр. уч-ще	меноніт	65 дес. землі	3 роки був сільським старостою
І. І. Реймер, с. Кічкас	68	18	53р.	Кічкаське сільськ. уч- ще	меноніт	130 дес. землі	3 роки був волосним суддею та головою

Порівняльний аналіз соціального статусу уповноважених Новософіївської та Хортицької волостей доводить ідентичність принципів вибору кандидатів.

Від Ямбурзької волості уповноваженими обрали Л. І. Блейхера, М.Г.Штейгера (див. таб. 8) [там само арк. 173].

Таблиця 8.

П. І. Б.	Партійність	Вік	Освіта	Ценз
Л. І. Блейхер	безпартійний	49 роки	малописьмен ний	66 дес. землі, будинок і майно на 20000 крб.
М. Г. Штейгер	безпартійний	34 роки	неписьменний	нерухоме майно на суму 15000 крб.

Можна сказати, що Ямбурзька волость стала винятком, оскільки рівень освіти тих, хто балотувався, не відігравав вирішальної ролі. Виборці керувалися лише одним показником – рівнем достатку кандидатів.

Акт про хід виборів на з'їзді землевласників Катеринославського повіту свідчив, що 26 вересня було обрано 7 виборщиків, серед них - три німці (див. таб. 9).

Таблиця 9.

П. І. Б.	Освіта	Рід занять
Г. А. Бергман	домашня	колезький реєстратор земської управи
К. К. Мартенс	домашня	землевласник
Ф. Д. Петерс	домашня	землевласник

Волосними уповноваженими від Йозефстальської волості Катеринославської губернії стали Г. Вінс та П. Цернікель [296, S. 2]. В Олександрівському повіті Катеринославської губернії із 11 виборщиків 5 були німцями: В. Янцен, І. Шмідт, П. Тиар, Г. Вінс, І. Нібур – усі октябристи [там само].

26 вересня відбулися вибори в Акерманському повіті. З 56 виборців прибуло 47. Обрали 2 росіян та 3 німців: А. Відмера, Х. Бонета, Г. Лейбніца. Усі вони були октябристами [289, S. 3].

Єлисаветградський повіт належав до тих округів, де німецьким землевласникам вдалося зберегти свої позиції та виборчі права. Тут об'єктивно існувала вірогідність перемоги октябристів, які на той момент вже об'єдналися з німцями. Це об'єднання отримало назву "Німецька партія 17 жовтня" та мало промонархічну направленість. Єлисаветградський повіт показав найвищі результати: перемогу отримали 17 німців. В Єлисаветграді серед переможців на виборах також було 3 німці [297, S. 3].

Волосними уповноваженими були обрані від Гофнунгстальської волості Х.Трестер та І. Марченко [296, S. 2]. В Тираспольському повіті Херсонської губернії з 135 виборців прибуло 63. Виборщиками від крупних землевласників стали 5 росіян та 5 німців: К. І. Келер, К. Н. Келер, І. Енер, І. Рот, Я. Карн [там само]. У Херсонському повіті на вибори із 250 виборців прибуло 90 осіб. Обрали 16 осіб. Із них 3 німців: В. Фальц-Фейн, А. Лінке, Г. Краус.

У Бахмутському повіті з семи виборщиків двоє були німцями. У Сімферополі від селян обрали Г. Р. Тугальваса, З. Д. Сахарова. До губернських виборчих зборів обрали В. Е. Фальц-Фейна (див. таб. 10) [298, S. 2].

Таблиця 10.

П.І.Б.	Вік	Партійність	Освіта	Національність
Г. Р. Тугальвас	54 роки	правий октябрист	початкова	німець
З. Д. Сахаров	66 роки	правий	початкова	німець
В. Е. Фальц-Фейн	30 років	октябрист	вища	німець

Як бачимо, під час третьої виборчої кампанії німецькі та менонітські виборці не мали 100-відсоткової присутності на виборчих дільницях. Це при тому, що зміни в законі про вибори скоротили кількість виборців від землевласників шляхом підвищення виборчого цензу. Можливо, незважаючи на активну агітацію в газетах, реакція царського уряду все ж таки зіграла вирішальну роль і викликала серед виборців розчарування, апатію та байдужість. Крім того, специфіка нового закону про вибори обумовила соціальний ранг переможців. Ними, в основному, ставали багаті землевласники з високим рівнем освіти, а також представники місцевої влади. Тобто вибори мали елітарний, а не народний характер, що мало призвести до протиріччя між формою та змістом народного представництва як органу законодавчої влади.

У цьому зв'язку цікавими є прогнози німецькомовної спільноти відносно роботи III Державної думи. На думку німецькомовної громадськості, зміни у виборчому законі були вигідними тільки консервативним прошаркам великих землевласників, оскільки вони мали на меті створення надійної держави та позитивної роботи Думи. Констатуючи перемогу правих сил на виборах, німецькі

аналітики дійшли висновку, що така представницька парламентська система буде слугувати лише інтересам керуючої еліти на шкоду простому народу, в тому числі й німецькомовним колоністам. Ця оцінка свідчить про те, що на момент третьої передвиборчої кампанії громадськість німецьких та менонітських колоній реально оцінювала ситуацію в країні, не вбачаючи для себе політичних перспектив. Німецькомовна еліта виступала за необхідність створення сильного центру, який би виступав за поліпшення положення селян, створював закони з покращення матеріального становища всіх класів та груп [300, S. 1].

Перевага центристських тенденцій у політичних поглядах німецьких колоністів, як уже відзначалося, була закономірним процесом. Як велика кількість соціально-політичних, господарсько-економічних, релігійних проблем, які вимагали скорішого вирішення, так і небажання російського царизму здійснювати будь-які кардинальні реформи, сприяло поляризації суспільної думки країни. В той період позиції прибічників центристської партії були особливо вразливими через неможливість політичного маневрування ні вправо, ні вліво. Розуміли це й самі колоністи, суспільні настрої яких починали схилятися вправо. Причини цього були зрозумілими: страх перед загальноросійською революцією, бажання підтримати систему влади, що існувала, як гарант стабільності в країні та соціального статусу колоністів.

Німецькомовна громадськість розцінювала загальнополітичну ситуацію в державі як “жалюгідну” й ставила питання, чи зможе III Дума працювати на благо імперії та покінчити з революційними виступами. На думку німецьких колоністів, довіряти можна було лише октябристам і правим, які залишалися вірними своїм прагненням. При цьому, як стимул до збільшення дієспроможності Думи, розглядалася відсутність у ній революційних елементів. Німці та меноніти були впевнені, що з народним представництвом третього скликання уряд працювати буде. Саме через це в країні завжди буде мати місце опозиція, оскільки Дума не буде виражати інтереси народу [301, S. 2].

Звичайно, для дрібних власників було важливим не тільки законодавче забезпечення умов збереження земельної власності, але й створення законодавчих

умов для закріплення та розширення їх земельних ділянок. Тому німецькі землевласники вбачали в Державній думі захисника й гаранта своїх економічних інтересів [302, S. 1].

Німецькомовна еліта слідкувала за законодавчою діяльністю Державної думи, підтримувала її започаткування. Особливо популярною була підтримка звернення октябристів до царя, яке складалося з наступних пунктів:

- 1) здійснення положень “Маніфесту” від 17 жовтня;
- 2) виконання волі царя;
- 3) встановлення згоди між царем та народом;
- 4) співробітництво з владою;
- 5) стабілізація політичної ситуації в країні заради покращення економічного стану імперії [398, S. 609].

Проголошення октябристами курсу на політико-економічну стабілізацію країни не могло не зацікавити колоністську громадськість, яка чекала від Думи адекватних заходів. Оцінивши перспективи роботи Думи, колоністи вважали можливим її ефективну роботу тільки в тому випадку, якщо сильний центр об’єднається з лівими та помірно правими партіями, щоб забезпечити собі більшість в парламенті. Кількість членів таких партій теоретично гарантувала успішну роботу думського представництва.

У Державну думу третього скликання потрапило 16 німців, серед них були землевласник Г. Бергман з Катеринославської губернії, октябрист, поселенин-власник; Г. Гальмас з Перекопського повіту Таврійської губернії, октябрист; В.Фальц-Фейн, великий землевласник з Таврійської губернії. Інші депутати – представники дворянства, які не були безпосередніми висуванцями колоністів, але при нагоді могли захистити їх інтереси. Відзначимо, що обрання великих землевласників німецького походження мало велике значення в ході вирішення питань безпосередньо пов’язаних з колоністами. Наприклад, Г. Бергман, як великий землевласник, користувався впливом та підтримкою катеринославської еліти, яка вбачала в ньому передусім свого представника, а потім – меноніта. Саме завдяки цьому синтезу інтересів різних груп німецькі та менонітські

колоністи отримали своїх представників у Державній думі та вирішили таким чином одне з головних передвиборчих завдань. Обрання такої великої, порівняно з минулими виборами, кількості німецьких депутатів, було справжнім проривом німецьких колоністів на політичну арену, а також входженням у склад політичної еліти країни.

Передвиборчу кампанію до IV Думи царський уряд розпочав в січні 1912 року. Міністр внутрішніх справ А. А. Макаров (12 січня) запропонував губернаторам, у зв'язку з майбутніми виборами до Державної думи, повідомити попередні оцінки результатів майбутніх виборів. Доповідні записки, що надійшли від губернаторів, повідомляли, що у “забезпеченні сприятливих результатів виборів” уряд, за деяким виключенням, не може сподіватися на чорносотенні організації. Проте адміністрація все ж таки намагалася поживити роботу чорносотенних організацій: субсидювала чорносотенні видання, масово направляла відповідну літературу в села та інш. [131, с. 23].

Результат виборів до Державної думи, згідно закону від 3 липня 1907 року, у першу чергу залежав від соціального складу виборців землевласницької курії. Між тим багато губернаторів повідомляли про те, що на місцях чітко сформулювалася тенденція “полівіння” земських закладів та взагалі великих землевласників. У зв'язку з цим уряд застосував відповідні заходи. Так, у циркулярі від 12 січня 1912 року міністр внутрішніх справ запропонував губернаторам вжити енергійних заходів задля обрання в уповноважені від волостей “благонадійних селян, які б не належали до лівих партійних сил” та мобілізувати для цього всі адміністративні ресурси влади.

Серед німецьких та менонітських виборців спостерігався перегляд та переоцінка політичних програм партій та їх гасел. Не можна стверджувати, що подібна перестановка акцентів була безпосередньо пов'язана з політикою царського уряду в Думі. Колоністська громадськість об'єктивно оцінювала результати роботи депутатів від “Союзу 17 жовтня” та визнала результати їх діяльності незадовільними, оскільки вони не завжди чинили у руслі

передвиборчих обіцянок впровадити в життя декларовані «Маніфестом» 17 жовтня свободи [430, S. 11].

Свідомі представники німецькомовної громади пропонували голосувати за прогресистів та кадетів. Німецькомовна еліта виступала за здійснення реформ у країні мирним шляхом. Нова політична конфігурація примусила мешканців менонітських колоній переглянути своє ставлення до октябристів [339, S. 2-3]. Слід було чітко сформулювати свої політичні пріоритети та знайти ті політичні сили, які б погодилися їх підтримувати.

В умовах політичних обставин того часу октябристи були вимушені лавірувати, йти на компроміс з іншими, як правило, правими партіями [48, с. 27]. Така політична мобільність та гнучкість не завжди була зрозумілою простим виборцям. Тому тактичне об'єднання з націоналістичними партіями було сприйнято населенням німецьких та менонітських колоній як зрада. Позиція октябристів ставила під сумнів здійснення передвиборчих лозунгів про свободу віросповідання всіх громадян, незалежно від національності. Редакція "Friedenstimme" писала: "Німці хочуть скинути октябризм за борт як шкідливий баласт" [433, S. 4-5]. Висувалася вимога голосувати за тих, хто виступав за рівноправ'я всіх національностей країни та дотримувався своїх принципів [340, S. 3]. Такими, за думкою колоністської спільноти, були прогресисти та кадети.

Тому німецькомовна громадськість приділяла особливу увагу аналізу програми партії прогресистів, яка була прийнята на конференції, що відбулася 11-13 листопада 1912 року. Колоністів приваблювали ті пункти, де мова йшла про стимулювання гармонійного розвитку духовних та матеріальних сил імперії, сільськогосподарської торгівлі, ремесел та інше [227, S. 3]. Програма прогресистів складалася з дванадцяти пунктів:

1. Створення законів про посилення оборони.
2. Скасування закону про вибори від 3 червня 1907 року та розробка нового.
3. Розширення прав народних представників.
4. Реформа Державної Ради.

5. Свобода слова, преси, сумління, віросповідання, зібрання, об'єднання.
6. Недоторканність особистості.
7. Забезпечення прав, національних особливостей, культурної самостійності та релігії народів імперії.
8. Скасування рангових привілеїв.
9. Незалежність органів міського та сільського самоврядування від адміністративної опіки, а також розширення їх компетенції.
10. Введення загальної шкільної освіти, пристосування початкової та вищої освіти до вимог сучасності (в основу вищої школи автори програми пропонували покласти принципи академічної свободи).
11. Захист народних інтересів у сфері сільського господарства, торгівлі, промисловості й ремесел.
12. Розвиток підприємництва та самостійної діяльності в усіх галузях культурного та економічного життя країни [434, S. 3-4].

Як бачимо, багато програмних положень прогресистів відповідали інтересам колоністів. Слід відзначити, що вони, по суті, підтримували програму демократичного розвитку країни, розширення національних прав її громадян у плані культурних потреб, а також виступали за зміцнення позицій сільського господарства, торгівлі та промисловості.

Під час четвертої передвиборчої кампанії німецька та менонітська громадськість симпатизувала програмі кадетів, за винятком питань, пов'язаних з вирішенням загальноросійських аграрних проблем. Проте на той період керівництво кадетів зняло з порядку денного такі радикальні перетворення, як примусове відчуження земель поміщиків або загального виборчого права. Автори програми вирішили обмежитися лише туманними вимогами про дотримання прав особистості, забезпечення самостійності місцевих суспільних організацій і т. п. При цьому аграрне питання відсувалося на другий план [131, с. 24]. Слід відзначити, що громадськість колоній миттєво оцінила цю передвиборчу тактику кадетів і активно почала агітувати населення колоній голосувати за них. Видавці та керівництво журналу "Friedenstimme" навіть стверджували, що ближче за всіх

до здійснення свобод, декларованих “Маніфестом” від 17 жовтня, були не октябристи, а кадети [423, S. 6-7; 425, S. 11-12].

Зміна політичних орієнтирів спостерігалася й серед простого населення колоній: великі побоювання у німецькомовних колоністів викликали націоналістичні програми та лозунги правих партій, які прагнули загальної русифікації та “денаціоналізації” неросійських народів країни. Слід відзначити, що й на цих виборах населення колоній було вимушено балансувати між революційним та реакційним радикалізмом російських партій і, як результат, підтримувати ліберально-центристські партії, які гарантували соціально-економічну та культурно-релігійну стабільність [341, S. 3].

Одночасно, загальноросійські партії усвідомлювали значущість соціально-економічного потенціалу німецьких та менонітських колоній та намагалися залучити їх на свій бік, обіцяли створити законодавчі механізми для збереження самобутнього характеру колоній. Так, “Союз 17 жовтня” в своїй передвиборчій агітації неодноразово звертався до німецькомовних виборців Росії та обіцяв представляти їх інтереси в парламенті. При цьому октябристи мали намір досягнути зміцнення своїх позицій в Державній думі, щоб провести в життя законопроекти, які б задовольнили інтереси німецьких колоністів та менонітів. На думку віце-президента Центрального комітету “Союзу 17 жовтня” К. Ліндемана, ця діяльність мала б велике значення для російських підданих німецького походження. Партія обіцяла захищати їх національні права, створювати умови для забезпечення в німецьких школах Росії викладання на рідній мові, передусім в перших двох класах, а також захищати інтереси колоністів під час обговорення законопроекту про загальну військову повинність, гарантувати свободу віросповідання [431, S. 8-9].

К. Ліндеман у своєму зверненні до німецького народу Росії підкреслив роль октябристів у припиненні дії закону про обмеження прав німецьких колоністів на купівлю земель у прикордонних областях країни. Ліндеман акцентував увагу колоністів на тому, що октябристи дотримувалися принципа недоторканності власності всіх громадян перед законом, незалежно від національності [223, S. 3-4;

226, S. 3-4]. На наш погляд, навіть такі обіцянки вже не могли повернути прихильність колоністів до “Союзу 17 жовтня”, оскільки практична законотворча діяльність цієї партії в III Думі постійно йшла врозріз з її програмою [221, S. 3-4].

Під час передвиборчої кампанії преса активно апелювала до почуттів громадянського обов'язку німецькомовних колоністів перед країною [342, S. 3]. Так, автор однієї з агітаційних статей І. Бетгер писав: “Там, де є виборче право, там є виборчий обов'язок... Вибір – це серйозна справа. Вибір може принести батьківщині щастя або горе...” [222, S. 3]. При цьому особливі сподівання покладали на землевласників, які мали право голосу. Саме вони повинні були стати прикладом для наслідування на виборах, оскільки цей прошарок населення найбільш ясно усвідомлював необхідність досягнення політичних завдань, що були поставлені. Ухилення виборців від своїх громадянських обов'язків могло призвести до фатальних наслідків для всіх німців Росії. В таких умовах особливо необхідною була консолідація всього німецького населення, яка дозволила б кандидатам від різних партій рахуватися з німецькими представниками [там само].

Активна роз'яснювальна робота в німецькомовній пресі була обумовлена, передусім, роллю та значенням майбутньої IV Думи для колоністів німецького походження, оскільки розгляд закону про обмеження прав купівлі землі німецькими колоністами в прикордонних областях Росії було перенесено на період її діяльності [90, с. 10]. Таким чином, саме від складу Думи залежало, чи буде прийнятий цей законопроект, чи буде розширена сфера його дії на Південні губернії Росії та чи буде створено законодавчий прецедент з обмеження всього німецького та менонітського землеволодіння.

Інше питання, вирішення якого також залежало від складу IV Думи, – особливості менонітської віри та пов'язана з нею відмова від військової повинності. Як бачимо, сфера політичних вимог німецьких та менонітських виборців якісно не змінилася в ході чотирьох передвиборчих кампаній. Це свідчить про те, що російський парламент, як законодавчий орган влади, не був

готовим ефективно вирішувати соціально-економічні, національні та релігійні проблеми даної етнічної групи через обмеженість своєї політичної спроможності.

Через недовершеність тогочасного законодавства про вибори німецька громадськість вперше була вимушена звернутися до лавірування, оскільки закон від 1907 року суттєво скоротив кількість представників у парламенті від селянської курії, до якої належала більшість колоністів. Вони були вимушені звернутися до своєрідної хитрості. Колоністи виходили зі свого селянського стану та приписувалися до іншого, наприклад, міщанського. Це могло дозволити німецькомовним виборцям суттєво вплинути на хід виборчої кампанії в окремих повітах і, таким чином, заявити про свої інтереси в парламенті [337, S. 2].

Беручи участь у виборчому процесі, німецькі та менонітські колоністи вже були націлені на конкретних кандидатів – колишніх депутатів Державної думи, які зарекомендували себе як досвідчені політики та захисники інтересів німецькомовного етносу [225, S. 2]. Це були такі політичні діячі, як кандидат від Бахмутського повіту октябрист П. В. Каменський, [220, S. 4], кандидат від Катеринославського повіту Г. А. Бергман [224, S. 5]. Необхідно відзначити, що досвід передвиборчої боротьби, який мали ці кандидати, вони активно використовували на практиці. Напередодні виборів уповноважених від землевласників Катеринославського повіту Г. Бергман провів 27 вересня зустріч з німецькими виборцями, на яку прибуло 25 впливових у колоніях представників [223, S. 3]. Саме на цих зборах були визначені кандидатури, яких лобіювали німецькі та менонітські виборці. Ними стали Г. А. Бергман, К.К.Мартенс, П. І. Дік (див таб. 11) [31, арк. 146]. 28 вересня вони одержали перемогу на виборах. Участь німців у цих виборах була оцінена газетами як активна, оскільки на виборчі дільниці не з'явилися лише 10 осіб [228, S. 2].

Таблиця 11

П.І.Б.	Вік	Нац-ть	Освіта	Соц. стан
Бергман Г.А.	62 роки	німець	домашня	поселянин-землевласник, колезький секретар
Мартенс К.К.	54 роки	німець	початкова	поселянин-землевласник
Дік П.І.	34 роки	німець	середня	поселянин-землевласник

У Бахмутському окрузі від німців пройшли 51-річний меноніт, гласний Бахмутських земських зборів, октябрист за переконанням Д. Г. Феттер та 45-річний меноніт, горний інженер, октябрист за переконанням К. А. Унрау [30, арк. 155]. Від Новософіївської волості уповноваженими стали 36-річний поселянин-власник Г. І. Кітлер та 41-річний поселянин-власник Ф.І. Нейфельд. Обидва за переконанням належали до правих сил [там само арк. 33 зв]. У Хортицькій волості уповноваженими були обрані 56-річний поселянин с. Хортиця Я.Я.Классен та 53-річний поселянин Нової Слободки Я. П. Вібе, які не належали до жодної партії [там само]. Від Миколайпільської волості уповноваженими стали 47-річний поселянин-власник с. Варварівки Я. Є. Браун та 37-річний поселянин с. Дубівка І. І. Варкентін, обидва безпартійні [там само арк. 34 зв.]. Уповноваженими від Ямбурзької волості обрали 55-річного поселянина К. Й. Блейхера та 47-річного поселянина М. М. Класса, які належали до представників правого табору [там само]. 16 вересня відбулися вибори від волосного сходу Олександрівського повіту. Уповноваженими стали Л. Г. Готлібов із колонії Лістовка та Р. А. Гендлер із колонії Вікторівка [30, арк. 26].

18 вересня 1912 року у Верхньодніпровській земській управі відбулися збори великих землевласників, які обрали уповноваженим безпартійного німця М.Х.Дакенгауера [31, арк. 38 зв.]. Другий з'їзд у складі осіб, які володіли майном у розмірі менше ніж повний ценз, обрав уповноваженими І. Г. Зальц-Зеймера та Я.Ф. Опенлендера [там само арк. 105 зв.]. Від Петропавлівської волості уповноваженими стали 38-річний поселянин випускник народної школи Ф.Я.Вінгору, який займав посаду волосного касира, та 57-річний поселянин з домашньою освітою І. Й. Кестель [там само арк. 117 зв.]. Уповноваженими від Олександрівсько-Невської волості стали 41-річний поселянин з домашньою освітою, волосний старшина Я. С. Рабе та 52-річний поселянин, також з домашньою освітою, кандидат у волосні старшини К.І. Шреден [там само арк. 118]. Від Романівської волості уповноваженими стали 60-річний малописьменний, колишній волосний старшина Д. Д. Генс та 57-річний А. Х. Гензгей [там само арк. 119]. Отже, аналіз результатів виборів уповноважених від волостей

Катеринославської губернії показав, що найчастіше отримували перемогу письменні поселяни-власники, які належали до політичних партій правого толку.

В Бердянську німці голосували за фабриканта І. І. Нойфельда з Вальдгейма, але його кандидатура не пройшла, оскільки він належав до іншої курії [229, S. 3-4]. За результатами голосування, в Сімферополі були обрані татарин (прогресист) та безпартійний німець Г. Фраш [там само].

У Мелітополі на вибори прибув 61 виборець, із них 27 німців. За результатами голосування перемогли 6 росіян та 3 німці. З них: 4 безпартійні, 2 прогресисти, 2 націоналісти, 1 представник духовенства [230, S. 3]. Виборщиками від російських волостей стали Г. Г. Шац, І. П. Янцен, І. Я. Дік, В. Я. Класен [8, арк. 29].

Волосний схід Мелітопольського повіту обрав уповноваженими до Державної думи від Ейгенфельдської волості К. К. Реппа (с. Ейгенфельд), Я.Я.Шибарта (с. Кейзерталь) (див. таб. 12) [7, арк. 291].

Таблиця 12.

П.І.Б.	Вік	Стан	Віросповідання	Партійність	Нац-ть	Кількість майна	Посада
К. К. Репп	55 р.	селянин-власник	лютеранин	безпартійний	німець	60 дес. землі та інш. майна на суму 3000 крб.	займав посаду волосного старости 18 років
Я. Я. Шибарт	41 р.	селянин-власник	лютеранин	безпартійний	німець	60 дес. землі та інш. майна на суму 2000 крб.	займав посаду волосного судді 4 роки

Від Пришибської волості обрали: Г. Г. Шаада (с. Пришиб), Я. І. Штейнінгера (с. Васерау) (див. таб. 13) [там само арк. 285 зв.-286].

Таблиця 13.

П.І.Б.	Вік	Стан	Віроспо відання	Партій ність	Нац-ть	Кількість майна	Посада
Г. Г. Шаад	53 р.	селянин- власник	лютеран ин	октябр ист	німець	власник типографії та книжк. магазину	не служив
Я.І.Штейнін гер	47 р.	селянин- власник	лютеран ин	октябр ист	німець		голова волосн. суда та земський гласний

Цікавим є той факт, що у 1913 році під час збору фактів з метою закриття типографії Г. Шаада, як «джерела антиросійської пропаганди», йому було поставлено у провину, що він: «... під час виборів до IV Державної думи... розгорнув енергійну діяльність, щоб привернути німців-виборщиків на бік опозиції. Це йому вдалося, оскільки з 13 виборщиків-німців тільки 2 (Класен та Дірксен) голосували за правих та поміркованих. Завдяки цій обставині було отримано такий результат виборів до IV Державної думи – обрано 5 кадетів і 1 демократ» [1, арк. 7-7 зв.]. Те, що згодом стало розглядатися як зрада батьківщині, було прикладом поширеного на той час “полівіння” політичних настроїв виборців і розчарування у політиці партій центру.

Від Преславської волості обрали: Е. П. Креслера [7 арк. 292]. Гальбштадський волосний схід обрав виборщиками Д. І. Діка та А. І. Вільмса [там само арк. 312].

Від Гнаденфельдської волості обрали Г. Г. Діркзена (с. Олександрталь) та Я.Г. Діркзена (с. Гіршау) (див. таб. 14) [там само арк. 317].

Таблиця 14.

П.І.Б.	Вік	Нац. -ть	Вірос повід.	Осві та	Сімейн ий стан	Партійність	Посада
Г. Г. Діркзен	67 р.	німе ць	мено ніт	пись мен ний	одруже ний	безпартійний, за перекон. - монархіст	9 р. був сільськ. старостою, (1887-1905) Гнаденфельд. волосн. старостою
Я. Г. Діркзен	52 р.	німе ць	мено ніт	пись мен ний	одруже ний	безпартійний, за переконан.- монархіст	10 р. був сільським старшиною, з 1 січня 1908 р. Гнаденфельд. волосний старшина

На виборах в Олександрівську взяли участь 144 виборця, серед яких було 76 німців. Із них 59 були менонітами, 14 лютеранами й 3 католиками [407, S. 8]. Перемогли від німців І. Нібур, І. Нойфельд, К. Тьярт і Р. Мейерман [там само]. В Олександрівському повіті німецькі та російські землевласники діяли разом, не дозволяючи виходити на перший план національним та конфесійним відмінностям [344, S. 3]. Німці претендували на 4 виборців, а провели 5, що є своєрідним успіхом, враховуючи загальні умови на виборах [233, S. 2].

Євпаторійська зі справ про вибори до Державної думи Комісія повідомила, що уповноваженим від Кокейської волості став І. А. Кіблер. Від Камбарської волості – І. Я. Гіберт (див. таб. 15) [7, арк. 157].

Таблиця 15.

П.І.Б.	Вік	Освіта	Нац.-сть	Партійність	Віросповідання
І. Я. Гіберт	34 роки	писемний	німець	безпартійний	меноніт

Від четвертого відділення попереднього з'їзду неросійських національностей були обрані: Ф. Х. Бенц, І. Ф. Гааг, Х. Г. Губерт, М. М. Нефф, Г. Г. Оберландер, Г.Г. Штерм [6, арк 48]. Від другого відділення з'їзду землевласників Євпаторійського повіту інших національностей переміг Ф. М. Штоль, який отримав 70 голосів “за” та 7 “проти”. Він мешкав в с. Шигай Коджимбакської волості, письменний, лютеранин, займався землеробством. Виборщиками від землевласників Дніпровського повіту Таврійської губернії стали В. В. Шредер, І.А. Шмідт [8, арк. 18]. Виборщиками від Перекопського повіту Таврійської

губернії з'їзду землевласників першого відділення стали П. П. Шредер (30 голосів “за” та 12 “проти”), який потім був обраний членом Державної думи, та Ф.Г.Геклер, який одержав 26 голосів “за” і 16 “проти” (див. таб.16) [6, арк. 42].

Таблиця 16.

П.І.Б.	Вік	Вірос повід.	Освіта	Стан	Місце проживання	Парті йн.	Ценз
П. П. Шредер	45 р.	мено ніт	початкова	купець	маєток Нікольськ Перекопськ. повіту	октя брист	1483 дес.
Ф. Г. Геклер	56 р.	люте ранин	Пришиб. центр. уч-ще	земле пашець	маєток Джанболді Конрад Перекопськ. повіту	–	1237 дес.

Від з'їзду уповноважених обрали Х. К. Вальца (6 голосів “за” і 4 “проти”).

Від першої земської дільниці на волосних сходах уповноважених для участі у виборах до Державної думи Таврійської губернії були обрані по Зуйській волості Ф.Я. Фраша, по Табулдинській волості Ф. Я. Бер, Г. Г. Шеленберг (див. таб. 17) [7, арк. 136].

Таблиця 17.

П.І.Б.	Вік	Нац. -ть	Вірос повід.	Освіта	Парт.-ть	Кількість майна	Посада
Ф. Я. Фраш	49 р.	німе ць	лютер анин	Нейзацьк. центральн училище	безпарт., за перекон. правий	20дес. власн. та 30дес.надільн. землі, майна на 100 т. крб.	з 1912 р. кандидат Зуйськ. волосн. старшини
Ф. Я. Бер	40 р.	німе ць	лютер анин	Нейзацьк. центральн училище	безпарт., за перекон.лів ий октябрист	25 дес власної землі в с. Табулюс та 100 д. в с. Бурульча	з 1909 р. Табульдинськ. волосний писар
Г.Г. Шелен берг	33 р.	німе ць	мено ніт	Карасан ське центральн училище	безпартійн ий, за перекон. правий	в с. Карасань 250дес. власної землі, майна на 100 тис. крб.	був старостою 3 роки

Від Джурчинської волості обрали І. А. Титца, Ф. Г. Штарка. Від Богемської волості - Х. К. Вальца [там само арк. 171].

Від третьої земської дільниці Перекопського повіту Олександрівського волосного сходу виборщиками стали В. Я. Лютц, І. А. Шпольвінд [там само арк. 581]. Від Бютянського волосного сходу - Г. Ф. Рейзвиг та М. Х. Безлер. Від Тотанайського волосного сходу – М. І. Декер (див. таб. 18).

Таблиця 18.

П.І.Б.	Вік	Нац.-ть	Віросповід.	Парт.-сть	Посада	Ценз
В. Я. Лютц	26 р.	німець	лютеранин	–	не служив	500000 крб.
І. А. Шпольвінд	57 р.	німець	римо-католик	монархіст	1899-1908 волосн. староста	25000 крб.
Г. Ф. Рейзвиг	63 р.	німець	лютеранин	безпарт.	голова волосного суду	1100 дес. власн. землі, майна на 300000 крб.
М. Х. Безлер	35 р.	німець	лютеранин	безпарт.	не служив	516 дес. власн. землі, ценз – 150000 крб.
М. І. Декер	47 р.	німець	римо-католик	безпарт.	голова Тотанайського волосн. суду	50000 крб.

Голова другої дільниці Одеського повіту Таврійської губернії повідомив, що на волосному сході були обрані Г. Н. Сімані, Х. А. Нусс, Я. Г. Шенер [там само арк. 201, 207].

Уповноваженими від Ялтинських дрібних землевласників стали В. І. Вінберг, В. В. Геллер, Г. К. Фон Вин [там само арк. 497].

Згідно з протоколом засідань Сімферопольської зі справ про вибори до Державної думи по м. Сімферополю Комісії, на з'їзд великих землевласників прибуло 65 осіб [6, арк. 84-85]. Із них балотувалися та отримали голоси наступні особи німецької національності (див. таб. 19):

Таблиця 19.

П.І.Б.	“За”	“Проти”
Ф. Ф. Шнейдер	40	23
І. Я. Реймер	17	47
Г. Г. Бер	23	40
Є. Е. Кеслер	19	44
А. Д. Вейгум	23	26
П. Г. Дік	21	25
В. Н. Шнейдер	20	23

Загальні дані по повітах мають наступний вигляд (див. таб. 20) [5, арк. 45-72].

Таблиця 20.

Повіт	Всього уповноважених	З них німців
Сімферопольський	14	5
Євпаторійський	14	9
Перекопський	14	8
Ялтинський	10	-
Феодосійський	16	3
Дніпровський	?	-
Мелітопольський	52	4
Бердянський	58	4

У процентному відношенні більше німців відповідно до загальної кількості уповноважених було обрано в Євпаторійському та Перекопському повітах. Цей факт свідчить про те, що німецькі кандидати мали високий авторитет серед місцевого населення. Крім того, виборці враховували й соціальний стан кандидатів, їх роль та місце у структурі суспільства. Не випадково у більшості випадків переможцями на виборах ставали великі фабриканти, землевласники, представники місцевої влади: старости, гласні, судді. Особливу увагу виборці звертали на моральну поведінку та рівень освіти кандидатів. Майже усі уповноважені-німці мали початкову або середню/домашню освіту. Необхідно сказати, що обрання німецьких та менонітських кандидатів свідчило про глибокі інтеграційні процеси, які проходили у німецькомовних колоніях Півдня України. Внаслідок свого соціально-економічного положення мешканці колоній були

втягнутими у політичні процеси, що проходили у російському суспільстві. Їх кандидати часто виступали не як представники своїх етноконфесійних груп, а як члени певних соціальних верств та, одночасно, члени загальноросійських передвиборчих блоків та партій. Саме така позиція й стала запорукою успішного проходження німців у склад IV Думи.

Однак успіх німців та менонітів на виборах залежав від внутрішніх причин: зростаючі настрої апатії до політики у більшості виборців, байдужість до ідеї парламентаризму стомленість від виборів та розчарування у можливості реформування загальнополітичної системи російської держави. Газета „Deutsche Rundschau“ писала про вибори: „...so still und gemütlich ging das alles vor sich“ – „...все пройшло тихо та спокійно“ [334, S. 3]. Причому така байдужість спостерігалася не лише у німецьких та менонітських колоніях, але й в усій країні в цілому.

Іншими словами, незважаючи на активну агітаційну та роз'яснювальну роботу преси, німецькомовні виборці, як і решта населення країни, на виборах до IV Думи були малоактивними [335, S. 2]. Неспроможність Думи як органу влади обумовлена поступовим звуженням її повноважень, пояснювала відсутність інтересу до чергової передвиборчої кампанії у населення. Можна стверджувати, що зниження політичної активності німецьких та менонітських виборців безпосередньо залежало від непродуктивної діяльності III Думи щодо здійснення громадянських свобод та задоволення потреб національних меншин [31, арк. 54].

Особливістю передвиборчої кампанії до IV Думи була зміна політичних симпатій німецькомовної спільноти. Відчувши розчарування у “Союзі 17 жовтня”, німецькі та менонітські виборці знайшли найбільш прийнятні для себе програми таких партій, як прогресисти та кадети. При цьому вони оцінювали програму кожної партії з точки зору її наближеності до реалізації свобод, проголошених “Маніфестом” 17 жовтня та задоволення політичних, економічних, культурних потреб національних меншин.

Під час четвертої передвиборчої кампанії німецькомовні виборці намагалися обрати тих депутатів, які зарекомендували себе як досвідчені політичні діячі у III

Думі. Ними були Г. Бергман та Л. Лютц [231, S. 3; 232, S. 3; 234, S. 2]. Така позиція свідчить про брак кваліфікованих кадрів, спроможних продовжити справу своїх попередників. Можливо, це пов'язано з загальними песимістичними прогнозами у суспільстві відносно IV Думи. Наприклад, Л. Г. Лютц у своєму інтерв'ю сказав, що, на його думку, в Думі четвертого скликання буде ще менше згоди, оскільки про спільну роботу з лівими радикалами не могло бути й мови [334, S. 3]. Він покладав надії на альянс октябристів, прогресистів та кадетів [335, S. 3].

Взагалі діяльність німецьких депутатів в парламенті як III, так і IV скликання виконувалася в руслі програмних дій «Союзу 17 жовтня», оскільки більшість з них приєдналися до цього партійного блоку, про що свідчає їх численні виступи на засіданнях Державної думи [42, с.362-363, 368, 642, 626] Проте найбільшого значення їх присутність і чітка позиція у парламенті мала під час обговорення законопроекту, запропонованого міністром внутрішніх справ П. А. Столипіним у 1910 році про позбавлення всіх осіб іноземного походження та німецьких поселенців трьох західних губерній (Київської, Волинської та Подільської) права купувати землю. Завдяки переконливим аргументам фракції «Союзу 17 жовтня» цей законопроект було відхилено [90, с. 9-10]. Проте після скликання IV Державної думи цей законопроект знову було винесено на обговорення і саме депутата Л.Г.Лютца – обранця і представника німецьких колоністів Півдня України Центральний комітет «Союзу 17 жовтня» уповноважив «передати парламентській фракції «Союзу 17 жовтня» прохання про те, щоб вона зробила максимум зусиль для того, щоб даний законопроект не набрав чинності» [там само с. 13]. Таким чином, можна зробити висновок, що депутати німецького походження під час своєї парламентської діяльності намагалися виправдати сподівання виборців і боронити їх інтереси під час законодавчої діяльності парламенту.

Під час вивчення процесу становлення політичної діяльності німецьких та менонітських колоністів Півдня України 1906 року, велика увага була приділена характеристиці загальнополітичної ситуації в країні того періоду: ставлення царського уряду до Державної думи та його намагання якомога більше обмежити

її права та функції як законодавчого органу, вивчення основних загальноросійських політичних рухів та партій, до яких виявляли симпатію німецькомовні виборці. Це, передусім, партії центру, серед яких колоністам найбільше імпонував “Союзу 17 жовтня”. Був зроблений порівняльний аналіз передвиборчих програм “Союзу 17 жовтня” і “Південноросійської німецької групи” та виявлена специфіка політичних вимог останньої.

Результати виборів у районах дисперсного мешкання німецьких та менонітських колоністів дозволили встановити, що німецькомовні виборці були достатньо політично свідомими і розуміли необхідність участі у виборах. На цьому етапі вони ще не були консолідовані, оскільки не мали досвіду політичної боротьби та чітко сформульованих політичних вимог. Той факт, що колоністи прийшли на вибори, свідчить про їх підтримку демократичних перетворень у країні, а отже про прогресивність їх суспільно-політичного мислення.

Хід передвиборчої кампанії до II Державної думи у німецьких та менонітських колоніях продемонстрував зміни, що відбулися у ставленні уряду до демократичних процесів у країні. Уряд намагався вплинути на результат виборів через законодавчі дії, з метою не допустити на вибори опозиційних кандидатів. Менонітська громада прийняла рішення ігнорувати вибори й обрала тактику звернення до царя для отримання дозволу надсилати до парламенту своїх представників, не беручи участі у загальноросійських виборах. Ця тактика частково призвела до гальмування процесів консолідації німецькомовного етносу Півдня України, що ускладнило проведення його депутатів у парламент. Однією з причин цього було визнано незавершеність процесу подолання конфесійної відокремленості етнічних груп. Німецькі виборці обрали інший шлях політичної боротьби – об’єднання із загальноросійськими політичними утвореннями. Це об’єднання було можливим за умови врахування у передвиборчій програмі будь-якої партії вимог німецького населення.

Підсумовуючи результати участі німців та менонітів у виборах до II Думи, було встановлено, що ступінь активності був значно вищий, ніж на минулих виборах. Це пожвавлення політичної діяльності пояснюється більш професійною

роз'яснювальною та агітаційною роботою, а також наявністю політичного досвіду.

Зміни у законі про вибори від 3 червня 1907 року суттєво вплинули на хід передвиборчої боротьби німецькомовних громадян. Щоб зробити свій вплив на перебіг виборів до III Державної думи більш суттєвим, вони вдалися до практики переходу з однієї курії в іншу. Проте навіть такі дії не змогли зломити стан апатії та страху, який панував серед виборців у зв'язку з реакцією, що її розпочав уряд. Цей факт також вплинув на рівень активності німецьких та менонітських виборців, яка значно знизилася, у порівнянні з попередніми виборами.

Під час передвиборчої кампанії до IV Думи політичні уподобання німецькомовного населення змінилися таким чином, що ця група виборців перестала довіряти октябристам, які виявилися неспроможними відстоювати їх інтереси в Думі. Німецькомовні виборці звернули свою увагу на програми кадетів та прогресистів. Проаналізувавши їх зміст, представники даної етнічної групи зрозуміли, що саме ці політичні сили ближче до реалізації свобод, декларованих "Маніфестом" 17 жовтня 1905 року. Можна сказати, що політично свідомі верстви німецькомовної спільноти діяли послідовно під час передвиборчих кампаній заради реалізації демократичних перетворень в країні.

Отже, німецькомовна громада Півдня України прагнула законним шляхом реформувати політичний, суспільно-політичний та економічний устрій імперії. Саме передвиборчі кампанії дозволяли цій групі населення консолідуватися та, спираючись на окремі політичні партії, виробити свої вимоги. Чисельна перевага німецькомовного населення у Таврійській, Херсонській, Катеринославській губерніях дозволила йому висунути своїх кандидатів на куріальному, а подекуди й на губернському рівнях. Проте у більшості випадків німецькомовні виборці та уповноважені переслідували не національні, а економічні цілі, адже колоністи, як великі землевласники, займали значне місце в економічній структурі регіону й не бажали його втрачати. Тому наявність їх представників у парламенті повинна була забезпечити захист їх інтересів на законодавчому рівні. Діяльність німецького та менонітського населення під час виборів до російського парламенту

наочно продемонструвала наявність демократичних перетворень у російському суспільстві і небажання більшості його представників відступати від надбань революції 1905-1907 років.

3. Культурно-просвітницька діяльність німецького та менонітського населення Півдня України.

“Маніфест 17 жовтня” 1905 року, в якому, поряд з іншими громадськими свободами, було проголошено свободу зібрань, спричинив становлення та активізацію діяльності німецьких та менонітських товариств. Оскільки на початку ХХ століття однією з найголовніших проблем німецькомовної спільноти Півдня Росії була проблема адаптації національної системи початкової освіти до нових соціально-економічних умов, товариства, що були засновані представниками німецьких та менонітських колоній, мали на меті підвищення рівня освіти та духовності громадян німецького походження. Започаткована ще на початку ХІХ століття, німецька та менонітська початкова школа вимагала радикальних перетворень, оскільки науково-технічний прогрес та капіталістичні відносини, що мали місце в Росії на початку ХХ століття, вводили в консервативний та замкнений світ колоній нові реалії. Отже, німецька та менонітська еліта відчувала гостру потребу у спеціалістах у сфері сільського господарства, обслуговування нової техніки, лікарської справи тощо.

Оскільки на початку ХХ століття, у добу активної політичної консолідації мас, в осередку німецьких та менонітських колоній вперше пролунав заклик до об'єднання заради висунення специфічних політичних вимог даної групи населення, ця ідея об'єднання стала у пригоді під час пропаганди просвітництва серед німецьких та менонітських колоністів Півдня України. Товариство, як суспільна організація, що мала підтримку держави, користувалося перевагами, в порівнянні з поодинокими виступами окремих меценатів, завдяки масовості та масштабності своєї діяльності. Отже, на початку 1900-х років саме товариства стали одними з найбільш поширених форм культурної, просвітницької,

благодійної діяльності німецької та менонітської спільноти південноукраїнського регіону. Вони з'явилися майже в один і той же час у великих містах та найбільших німецькомовних колоніях Півдня України.

3.1. Лютеранські культурно-просвітницькі організації.

Одним із перших культурно-просвітницьких товариств стало зареєстроване 11 вересня 1906 р. в Одесі Німецьке товариство освіти Південної Росії, його засновниками були В. Трестер – власник торгового дому в Одесі, Х. Трестер, Ф.Фіхтнер з Тираспольського повіту, А. Кауль з Саратовської губернії, редактор “Odessaer Zeitung” К. Вільгельм та домашній вчитель Г. Таубер [111, с. 330]. Чи не найважливішим його завданням була турбота про виховання, освіти та духовну просвіту німецького народу Росії [253, S. 7]. Його діяльність мала розповсюджуватися на територіях Бесарабської, Херсонської, Катеринославської, Тифліської губерній та області Війська Донського [111, с. 331]. Вона орієнтувалася на просвітництво сільського населення німецьких колоній.

Для досягнення цієї мети керівництво планувало здійснювати діяльність товариства трьома напрямками.

I. Підвищення рівня шкільної освіти німецького населення за рахунок:

- організації освітніх курсів для вчителів та кюстерів, підтримки всіх товариств, які мали на меті покращення стану кюстерів та вчителів;
- заснування шкільних бібліотек;
- забезпечення регулярного відвідування народних шкіл учнями.

II. Розповсюдження просвіти усним та письмовим словом за рахунок:

- відкриття бібліотек та читалень;
- забезпечення колоній мандрівними вчителями;
- організації пересувних курсів з різних сфер знань.

III. Відкриття дошкільних та навчальних закладів:

- дитячих садків;
- народних шкіл;

- багатокласних шкіл для хлопчиків та дівчат;
- сільськогосподарських та ремісничих шкіл із садівництва та молочної справи;
- шкіл для підлітків;
- середніх шкіл для хлопчиків та дівчат;
- агрономічного інституту та університету [254, S. 2].

Як видно з програми дій товариства, його керівництво збиралося зосередити свою діяльність на підвищенні професійного рівня вчителів та кюстерів, а також населення колоній завдяки відкриттю бібліотек та створення системи навчальних закладів від найнижчих (дитячий садок) до найвищих (університет). Згідно статуту товариства, його керівництво під час організації освітніх закладів повинно було враховувати загальні законодавчі розпорядження. Товариство також мало право в усіх заснованих ним закладах запроваджувати викладання предметів німецькою мовою, виключаючи такі предмети, як російська мова, географія та історія Росії [255, S. 3].

Засновники Німецького товариства освіти Південної Росії одними з перших запропонували прогресивну ідею об'єднання в межах діяльності даної організації представників трьох конфесій – католиків, лютеран та менонітів [169, S. 6-7]. Реакція німецькомовної спільноти на цю пропозицію була неоднозначною. Наприклад, автор однієї із статей у часопису “Klemens” вважав, що такий союз неможливий, оскільки у разі реалізації подібної злуки мир між конфесіями буде порушено, а правління не зможе зберегти міжконфесійний паритет [256, S. 3]. На його думку, керівництво товариства повинно уникати того, що може розпалити релігійні чвари. У разі об'єднання дітей різних конфесій в одній школі виникне питання: хто ж буде викладати у них такий предмет, як релігія. Історично так склалося, що в селах лише зрідка можна було зустріти змішане населення. В основному представники окремих конфесій проживали у компактних поселеннях. Замкнене за своєю специфікою село самостійно піклувалося про свої школи та бібліотеки. За таких умов можна було уникнути релігійних чвар. Кожна конфесія була достатньо сильною, щоб утримувати середню або спеціальну школу.

Об'єднання було необхідним лише під час створення вищого навчального закладу.

Газета “Deutsches Leben“, як представник думки лютеранських кіл колоністів, вважала такий союз маловірогідним. Вже на перших генеральних зборах, які відбулися 19 жовтня 1906 року, стало зрозумілим, що католики не мають наміру вступати до товариства, хоча на ньому й було визнано паритетні стосунки трьох конфесій. Католики домовилися не підписувати статут товариства [257, S. 3].

Другі генеральні збори були присвячені суто організаційним питанням. Для обговорення було представлено новий проект статуту, оскільки перший не було прийнято. В. Ф. Трестер зачитав реферат про характер організації товариства. Обговорювалися питання про те, що повинно бути в основі товариства – централізація чи децентралізація – та чи варто об'єднуватися з Південноросійським німецьким товариством, яке функціонувало у той же час. Поряд з цим обговорювалася проблема організації шкільної колонії за прикладом гамбурзької “Nauhen Haus”, яка б поєднувала в собі сільськогосподарську школу, педагогічні класи та ремісничу школу [371, S. 274]. В. Ф. Трестер запропонував найняти пропагандиста, який присвятив би себе справі товариства та став його директором. У зборах взяло участь католицьке духовенство, яке гарантувало, що буде дотримуватися національних засад [261, S. 3].

Менонітська спільнота уважно слідкувала за процесом формування Німецького товариства освіти Південної Росії та давала свої поради щодо вдосконалення його діяльності. На думку представників менонітської еліти, товариство лише тоді зможе досягнути успіху, коли його керівництво буде враховувати загальні інтереси всіх конфесій [167, S. 6-7]. Меноніти засуджували конфесійний сепаратизм колоністів, який був головною перешкодою на шляху їх консолідації [168, S. 7-8]. Поява таких поглядів була цілком закономірною, оскільки представники різних конфесій жили в однакових соціально-економічних умовах, мали однакові проблеми, вирішити які можна було лише за умови об'єднання зусиль. З іншого боку, цьому сприяло й зовнішнє оточення, яке

ідентифікувало колоністів, передусім, за принципом мовної приналежності, а потім вже конфесійної та дивилося на колоністів як на єдину спільноту.

Навіть колоністи розуміли хибність політики конфесійного ізоляціонізму у швидкоплинних умовах російського суспільства. Однак ці прагматичні голоси не могли повести за собою все населення колоній. На той час дуже сильними були етноконфесійні традиції, а також історичний досвід ізольованого проживання колоній. Все це не можна було подолати за кілька років. У цьому відношенні Німецьке товариство освіти Південної Росії повинно було мати реальні перспективи для сумісного співробітництва, які були б привабливими для обох сторін, кожна з яких прагнула впровадити в життя свої прерогативи. До цього об'єднання підштовхували й зовнішні фактори – активна русифікація, яка мала найбільший вияв у системі національної освіти. Отже, за таких умов об'єднання було вкрай необхідним.

Представники менонітської спільноти сформулювали мету, яка стояла перед лютеранами, менонітами та католиками, наступним чином: єднання з метою зміцнення німецького народу [170, S. 5]. Окремі німецькі групи могли сподіватися на врахування своїх власних інтересів за умови, якщо будуть підтримувати один одного, а також мати спільне представництво, яке могли забезпечити лише такі організації, як товариства. Меноніти висловлювали сумнів, що лютерани та католики відсунуть на другий план свої конфесійні інтереси, припинять боротьбу, “складуть зброю та подадуть один одному руки”. Католики, перед прийняттям будь-якого рішення, постійно питали дозволу у єпископа, що, в свою чергу, призводило до гальмування та ускладнення діяльності товариства. Тому представники менонітської інтелігенції вважали спільну діяльність католиків та протестантів неможливою [378, S. 523]. Це було закономірним: у конфесійному суспільстві кожна конфесія захищала свої інтереси. У справі відкриття нових шкіл цей конфлікт відчувався найбільш гостро, оскільки кожна сторона відстоювала право призначати свого вчителя. Тому, на думку менонітів, дві конфесії не змогли б мирно існувати в одному товаристві.

Меноніти підтверджували цю тезу власним прикладом, вважаючи себе достатньо сильними, щоб заснувати товариство. Тобто конфесійні відмінності стали на даному етапі на заваді під час першої спроби об'єднати колоністів різних конфесійних груп для згуртованої дії й підвищення рівня шкільної початкової освіти колоній. Важливою причиною невдачі цієї прогресивної ідеї стала також відсутність будь-якого досвіду спільної діяльності у сфері просвіти різних конфесій, а також замкненість колоній, сталі традиції самоврядування та самозабезпечення початкових шкіл колоній.

Повертаючись до рішень, прийнятих на других генеральних зборах Німецького товариства освіти, відзначимо, що на першому етапі правління розглядало свою діяльність як наглядово-контролюючу, акцентуючи увагу на своїх філіях та активізації роботи на місцях [265, S. 3]. На початковому етапі така політика була ефективною, оскільки серед населення проводилася широка агітація, в ході якої особливо відзначалася необхідність етнічної консолідації колоністів. Слід відзначити, що центральне правління розуміло значення діяльності філій на місцях, оскільки у сферу їх компетентності входило заснування дитячих садків, введення німецької мови викладання у народних школах, збільшення терміну навчального року, скорочення тривалості канікул, вплив на вибір кандидатури на посади вчителів, забезпечення їм відповідної зарплати, а також страхування на випадок хвороби, нещасного випадку або смерті, забезпечення необхідної кількості шкіл та класів, забезпечення шкіл відповідними навчальними посібниками та вдосконалення методики викладання. Фактично ці філії перетворювалися на суспільні інститути, які повністю контролювали всю систему освіти в колоніях, і повинні були стати одним із головних інструментів у вихованні майбутнього покоління.

Місцеві товариства повинні були організовувати курси для молоді. Програма цих курсів мала відповідати місцевим потребам. До її обов'язкових предметів відносили: релігію, читання, письмо, бухгалтерію, правознавство, креслення, спів. Велика увага також приділялася й підвищенню рівня позакласної освіти. Це, передусім, здійснювалося завдяки заснуванню бібліотек. Наповнювати бібліотеки

рекомендувалося німецькою та всесвітньою літературою, творами з питань релігії та різних прикладних наук [262, S. 3].

Одним із найважливіших завдань місцевих товариств був вплив через виховання та викладання. З цією метою вони повинні були розділятися на більш дрібні: пісенні, театральні тощо. Місцеві товариства мали також організовувати народні свята та вечірки [263, S. 2].

Діяльність філій, головним чином, стосувалася організації професійних та середніх шкіл. До перших належали сільськогосподарські та ремісничі. Сільськогосподарські школи повинні були доповнювати курс народних шкіл, тобто давати учням третього-четвертого років навчання не тільки практичні, але й теоретичні знання. Сільськогосподарські школи готували вчителів сільськогосподарських курсів. Випускники таких шкіл мали право займати посади управителів або керівників сільськогосподарських організацій. Ремісничі школи також повинні були доповнювати курс народних шкіл та давати практичні знання. Крім вказаних шкіл, у кожному повіті мала бути школа, яка б давала загальну освіту та відповідала б типу центральних шкіл. Вважалося, що 3-4 роки навчання у даній школі могли б поглибити знання дітей, які вони отримали у народній школі, та дозволили б їм випускникам працювати вчителями у народних школах, а після закінчення додаткових курсів – працювати кюстерами, писарями, бухгалтерами.

Товариство-філія повинно було піклуватися про те, щоб і в областях з малозабезпеченим населенням також були відкриті школи. Філія мала започатковувати пересувні курси, проводити загальні наради, організовувати сільськогосподарські виставки [266, S. 3-4]. Таким чином, ці організації мали певне виробниче спрямування, яке мало практичну цінність.

Процедура організації філій на місцях була простою: 3-5 осіб, які мали намір відкрити товариство, сповіщали про це центральну організацію, що робила відмітку в реєстрі та інформувала про це губернатора, який реєстрував товариство у Присутствії зі справ товариств і союзів та сповіщав про відкриття філії.

Внутрішня структура філії визначалася першими генеральними зборами [262, S. 2].

Проте подібна система організації філій відразу після обнародування була піддана критиці опонентів. Далеко не всі прошарки німецькомовної інтелігенції вірили у ефективність діяльності віддалених від центрів філій. Як впливало з проекту, діяльність окремого члена товариства-філії полягала у сплаті внесків. Поїздка до центру, з метою взяти участь у генеральних зборах, була пов'язана з певними витратами. Але відвідування генеральних зборів могло дати учаснику лише моральне задоволення. На думку певних кіл німецької еліти, на цьому далеко не завершувалося виховання народу та його духовний зріст. Таким чином, організація товариств не була єдиним засобом підвищення культурного рівня народу [267, S. 3].

Успішну роботу товариства в цілому могла забезпечити узгоджена діяльність правління та виконання ним контролюючих функцій у вигляді генеральних зборів. При цьому мала існувати можливість проводити ці збори у будь-який час та кожен член повинен був мати право вільно відвідувати їх. Проте дисперсний характер мешкання колоністів складав певну проблему: якщо місце проведення зборів було віддалено від ½ млн. німців на 2000 верст, то бажаючі взяти участь у зборах мали здолати дводенний шлях потягом. Інші, які мешкали ще далі, взагалі не могли відвідати збори та скористатися своїми правами. За таких умов вплив зборів на діяльність товариства ставав дедалі менш відчутним, а правління, зі свого боку, набирало все більше влади та, як наслідок, виходило за межі своїх повноважень. Як показав досвід чергових зборів, писала газета "Deutsches Leben", порядок денний не було вичерпано, тому лєвова доля роботи була перекладена на правління [273, S. 4].

Виходячи з цього, провінційна інтелігенція пропонувала створити невеликі центри на місцях. Для виконання цієї функції масштаб товариств-філій був замалим. На думку колоністів, ці організації не змогли б здолати глобальні проблеми, що стояли перед національною системою освіти. Центрами могли б, наприклад, стати групи колоній, розташовані недалеко одна від одної, які мали

однакові інтереси. Колоністи вважали, що, завдяки своїм великим розмірам, центри будуть достатньо дієвими. Такі регіони як Бесарабія, Тираспіль, Кучурган, Березань, Канкрін, Дон могли б організувати такі центри, які стали б головними виконавцями завдань товариства та основною умовою його існування. Планувалося, що у роботі повітових центрів буде брати участь лише колоністська інтелігенція, а для залучення широких мас населення необхідні товариства на місцях. Такий розподіл сил був закономірним, оскільки, як правило, більшу частину колоністської інтелігенції складали вчителі різних навчальних закладів, які володіли необхідними знаннями та досвідом роботи у сфері освіти.

Поряд з дебатами з приводу організаційної структури товариства, не вирішеною залишалася проблема конфесійної сумісності членів організації. Вже у січні 1907 року членам Німецького товариства освіти Південної Росії стало зрозумілим, що вони, як представники різних конфесій, не готові до сумісної роботи, оскільки між ними точилися постійні дискусії, які часто паралізували діяльність товариства. При цьому кожна з конфесій вимагала безпечісного дотримання своїх прав та релігійних традицій.

Крім традиційної для колоністів проблеми конфесійного сепаратизму, залишалася невирішеним питання адміністративної організації товариства. Досвід показав, що організувати місцеві та повітові товариства неможливо. Навіть якщо місцеві товариства мали певну самостійність, вони не могли об'єднатися у повітові товариства, останні, в свою чергу, не змогли об'єднатися у наступну адміністративну ланку. Це відбувалося внаслідок того, що місцеві філії часто демонстрували свою незалежність від центру та в своїх діях керувалися лише місцевими меркантильними інтересами, які іноді суперечили політиці повітових центрів. Такі дії місцевих організацій сприяли виникненню хаосу в управлінні філій і, як наслідок, негативно відбивалися на всій діяльності товариства, оскільки самостійність філій не змогла забезпечити об'єднання усіх німців Південної Росії [281, S. 2-3].

Німецькомовна інтелігенція розуміла небезпеку такої форми організації діяльності товариства і пропонувала внести зміни у статут товариства, а саме:

надати місцевим філіям статус юридичної особи, що дасть їм змогу об'єднуватися в союзи, за умови, що в межах кожної організаційної одиниці конфесійні товариства не повинні змішуватися. Законодавчо непрофесійно прописаний механізм розподілу командно-адміністративних повноважень філій та центральних органів став однією з найголовніших проблем товариства. Розуміючи це, правління висунуло пропозицію розробити низку нормативних документів, які більш детально регламентували б організацію та діяльність місцевих філій та регулювали б їх відносини з повітовими організаціями. Так, у серпні 1907 року правління надало зразок статуту самостійних повітових товариств. Були також надруковані тимчасові постанови для товариств, союзів, зібрань [282, S. 2].

Оскільки товариства освіти не володіли достатніми коштами для підвищення продуктивності своєї роботи, правління звернулося з пропозицією до колоністської громадськості “послужити в ім'я доброї справи та за допомогою “живого слова” ознайомити якомога більше людей з цілями та задачами Німецького товариства освіти Південної Росії, агітувати до вступу в його ряди та до відкриття самостійних товариств”. Правління розуміло, що для максимально швидкого виконання поставлених завдань необхідно було діяти не тільки на місцевому, але й на повітовому рівні. Велика надія покладалася на діяльність саме цих організацій. Оскільки правління товариства знаходилося в Одесі, то його безпосередній зв'язок з колоніями був обмежений.

Одночасно, з метою підвищення ефективності діяльності товариства, правління намагалося налагодити тісні контакти з представниками професійних об'єднань вчителів, які вже існували в німецьких колоніях [281, S. 2-3]. Так, було прийнято рішення письмово звернутися до трьох об'єднань вчителів і попросити їх внести свої пропозиції (у формі рефератів) з приводу підвищення рівня народних шкіл та надати конкретні програми на наступних генеральних зборах для всебічного обговорення. Подібне звернення було обумовлено спільністю цілей та завдань даних організацій, а ефективність їх реалізації залежала від консолідації зусиль всіх колоністів [290, S. 3].

6 грудня 1907 року відбулися чергові генеральні збори Німецького товариства освіти. Згідно з фінансовим звітом, прибуток організації дорівнював 1212 крб., а витрати склали 711 крб. Після довгострокових дебатів було прийнято рішення організувати літні курси для вчителів у наступному році [293, S. 3], а також відкрити канцелярію товариства та доручити правлінню розпочати діяльність з метою об'єднання усіх існуючих німецьких товариств Південної Росії в один союз [293, S. 2].

Наприкінці 1907 року серед членів товариства почало відчуватися певне розчарування і, як наслідок, спостерігалось деяке згасання їх активності. Більша частина членів, що стояла біля витоків створення організації, вийшла з товариства або була вимушена припинити діяльність. Наприклад, в Одесі багато його членів увійшли до Південноросійського німецького товариства. Це було закономірним, оскільки невирішеність конфесійних, адміністративних та фінансових проблем товариства спонукала його членів шукати більш ефективних форм діяльності в рамках інших організацій. Тим більше, що статут названої організації від 1906 року мав більш радикальний характер (див. Додаток В), оскільки передбачав:

- 1) охорону та забезпечення народної мови як невід'ємної умови збереження національності;
- 2) підвищення та посилення рівня духовності німців Росії;
- 3) об'єднання всіх німців російського підданства, незалежно від статі й вірування з метою охорони їх національних особливостей і віри;
- 4) підтримка малозабезпечених колоністів [33, арк. 115-116].

Щоб виконати поставлені завдання, планувалося:

- відкривати школи, бібліотеки, споживчі та сільськогосподарські товариства, надавати стипендії, підтримувати розвиток промисловості за рахунок заснування спеціальних кас, банків тощо;
- підтримувати німецькі школи, церкви, вчителів;
- повсякденно захищати інтереси німецького населення Півдня Росії;

- піклуватися про розвиток німецького мистецтва і науки за рахунок організації конференцій, концертів, театральних вистав, розповсюдження німецьких книг та часописів;
- заснувати робочі колонії, лікарні, шпиталі, будинки для людей похилого віку, а також літні табори для дітей;
- заснувати пісенні та гімнастичні гуртки;
- організувати концерти та походи;
- висловлювати свою точку зору стосовно політичних питань [там само арк. 117].

Хоча у 1908 році статут цього ж самого товариств був вже більш поміркованим і передбачав лише покращення духовних та матеріальних умов життя німців, які мешкали в Росії [32, арк. 87]. Відповідно змінилися й засоби здійснення даної мети. Вони передбачали:

- 1) піклування, виховання та освіти дітей німецького походження, сприяння направленню їх до навчальних закладів та притулків;
- 2) піклування про розповсюдження серед німців інформації про розвиток науки, літератури та мистецтва;
- 3) сприяння покращенню матеріального добробуту за рахунок призначення стипендій, грошової допомоги, позик малозабезпеченим німцям, забезпечення їх роботою;
- 4) надання малозабезпеченим сім'ям безкоштовної медичної допомоги;
- 5) допомога малозабезпеченим колоністам у придбанні предметів домашнього вжитку за дешевими цінами;
- 6) забезпечення німецького населення юридичною допомогою;
- 7) піклування про старих та нездатних до праці.

Як бачимо, з часом Південноросійське німецьке товариство з культурно-просвітницького перетворилося на благодійне, що було безпосередньо пов'язано з політикою царського уряду, який дедалі більше намагався вилучити зі статутів німецьких організацій пункти, пов'язані з демократичною та національною діяльністю.

Незважаючи на ці перетворення, Південноросійське німецьке товариство все ж таки залишило за собою право відкривати школи, дитячі садки, організувати літні табори, бібліотеки, читальні, амбулаторії, лікарні, гуртожитки, притулки, кредитні установи тощо за умови дозволу на це влади та дотримання встановлених правил.

Діяльність Німецького товариства освіти Південної Росії мала і певні позитивні результати. Слухачі Ревельських (Таллінн) літніх курсів для вчителів отримали від товариства стипендії у розмірі 50 крб. кожен. Два вчителі народних шкіл отримали стипендії (по 240 крб.) строком на один рік для навчання за кордоном. Для пересувної бібліотеки Г. Шаад із Пришибу подарував книги на суму 50 крб. [295, S. 3].

У лютому 1908 року на засіданні правління Німецького товариства освіти обговорювалося питання організації літніх курсів для вчителів. Планувалося об'єднати їх, згідно з пропозицією директора народної школи Херсонської губернії, з роботою курсів російської мови, які мали відбутися у травні у Грослібенталі. Проте здійснити таке об'єднання виявилось неможливим, оскільки необхідну на організацію курсів суму потрібно було внести у певний термін. Такої суми у правління не було. На той момент лише деякі організації пожертвували невеликі суми: Південноросійське німецьке товариство 200 крб., із Сарати 100 крб., від товариства споживачів та інших – дрібні внески [296, S. 2-3].

На початок травня 1909 року було відкрито 25 філій у Бессарабській та Херсонській губерніях, в яких нараховувалося 466 членів [199, S. 2]. У 1910 році нараховувалося 64 філії з 848 членами [111, с. 331]. Проте реакційна політика російського уряду, що розпочалася у 1907 році та з кожним роком посилювалася, політика русифікації, яка мала на меті придушити прояви ледь сформованої за час російської революції 1905-1907 років національної свідомості неросійських народів імперії, обумовили заборону діяльності національних товариств. Так, 10 січня 1910 року міністр внутрішніх справ розіслав циркуляр про заборону створення товариств, які мали на меті культурно-просвітній розвиток окремих

народів “на ґрунті пробудження вузько національної політичної самосвідомості” [326, S. 3]. 14 серпня 1912 року товариство було закрито [219, S. 3].

Головна небезпека цієї організації для російського уряду полягала, на нашу думку, в розгалуженості його структури та спрямованості її діяльності, головним чином, на сільського мешканця. Німці, які проживали в містах в оточенні російської культури, більше підпадали під вплив русифікації, що прискорювало процес асиміляції. У відносно замкнених у культурному відношенні колоніях цей процес проходив доволі повільно. Діяльність Німецького товариства освіти Південної Росії у таких конгломератах суттєво гальмувала процес русифікації сільського населення й тим самим обумовила своє згортання.

Причини створення Німецького товариства освіти м. Олександрівська відрізнялися від причин створення товариств, які було розглянуто раніше. У даному випадку одними з головних причин стали активні процеси русифікації та асиміляції, які мали масштабний характер у місті. Ініціатором відкриття товариства став доктор Шпендлер. Головою першого засідання, яке відбулося 20 серпня 1906 року, став пастор Рат. У своєму виступі він відзначив, що німці є частиною всього населення, які проживають дисперсно на всій території Росії, саме через це вони можуть бути асимільовані корінним населенням. Причому причину цього процесу він вбачав не у русифікаторській політиці уряду, а у специфіці німецького населення. За словами пастора Рата, “...жодна нація так швидко не здається, як німецька...” [171, S. 3].

На наш погляд, цей вислів є надто суб’єктивним, оскільки представники будь-якого національного етносу, які мешкають в іншому культурному середовищі та протягом достатньо великого періоду не мають зв’язку з прабатьківщиною, стають найбільш вразливими у плані асиміляції, що є природнім процесом.

Для збереження основних засад німецької нації у Росії пропонувалося відкрити інститут, який би мав завдання розробити методи протистояння небезпеці русифікації. Мета Німецького товариства освіти м. Олександрівська полягала у наступному забезпеченні та підвищенні рівня німецької культури.

Основну увагу пропонувалося приділяти школам. Законодавчою засадою забезпечення подібної діяльності став “Маніфест” 17 жовтня 1905 року, який декларував свободу дій національних меншин у сфері освіти [19, арк. 6].

Статут товариства, який розробив доктор Шпендлер, був затверджений на перших зборах. Активні дебати викликало питання про участь Німецького товариства освіти м. Олександрівська у політичному житті Російської імперії [279, S. 3]. З приводу майбутніх виборів до I Державної думи, деякі члени організації вважали необхідним, щоб товариство взяло активну участь у передвиборчій кампанії. Головним завданням організації було провести у Думу німецьких депутатів та протистояти анархічним проявам інших політичних сил. Їх опоненти мали іншу точку зору, яка полягала у тому, що політична діяльність товариства паралізує його культурну роботу, яка планувалася як основна. Головною причиною, яка, на думку опонентів, не давала можливості товариству брати участь у передвиборчій кампанії, було те, що серед членів організації були представники різних політичних партій. Ця ситуація не дозволила б проводити єдину політичну програму. В результаті голосування було прийнято рішення не надавати товариству політичного характеру та обмежитися лише культурною діяльністю. Подібна “пасивність” організаторів товариства пояснюється розмаїттям їх політичних поглядів, невідповідністю до активної політичної діяльності, відсутністю досвіду політичної боротьби [183, S. 3].

На цих же зборах було обрано правління Німецького товариства освіти м. Олександрівська. Членами цього органу стали: доктор Шпендлер (Кічкас), доктор Ведер, вчитель Д. Епп (Хортиця). Вони мали підготувати до затвердження статут товариства. У першому параграфі цього документу було вказано, що досягнення мети товариства має здійснюватися за рахунок заснування та фінансового забезпечення шкіл, бібліотек, лікарень, амбулаторій, дитячих притулків, надання стипендій, тощо, а також організації загальноосвітніх курсів, народних лекцій, екологічних та кредитних товариств, надання допомоги переселенцям, пошук місць, придатних для переселення, підтримки відкриття товариств подібного освітнього напрямку.

Як бачимо, товариство не обмежувалося лише культурною діяльністю. У сферу його завдань входила ціла низка соціально-економічних питань, які вимагали негайного вирішення. Саме це суттєво відрізняло Німецьке товариство освіти м. Олександрівська від інших товариств, які вже розглядалися. На появу цих специфічних завдань вплинув представник менонітської спільноти Д. Епп, який був членом правління. Вочевидь, керівництво товариства бажало зацікавити якомога більше колоністів, як німців, так і менонітів.

Пункт 7 статуту Німецького товариства освіти м. Олександрівська передбачав можливість вступу до товариства як чоловіків, так і жінок. Використовуючи менонітську практику, організатори товариства оригінально вирішили проблему з розміром членських внесків, які розраховувалися відповідно до статку бажуючого вступити у товариство [там само] (див. табл. 20).

Таблиця 20.

Статок	Розмір внесків
не більш ніж 600 крб.	2 крб.
600 – 1200 крб.	3 крб.
1200 – 2000 крб.	4 крб.
2000 – 6000 крб.	6 крб.
6000 – 10000 крб.	10 крб.
більш, ніж 10000 крб.	25 крб.

Такий диференційний підхід до нарахування внесків забезпечував можливість вступу до лав товариства максимальної кількості бажуючих. Крім того, незаміжні дівчата та заміжні жінки, згідно статуту, мали платити половину розміру внеску, що безперечно було організаційним запозиченням у менонітів.

Права та обов'язки усіх членів товариства були рівні. Під час ліквідації Німецького товариства освіти м. Олександрівська усі його кошти, якщо не буде прийнято інше рішення, мали перейти до Євангелічного закладу м. Олександрівська [195, S. 6]. Як бачимо, незважаючи на вузькоспеціалізовану назву, Німецьке товариство освіти м. Олександрівська не планувало обмежуватися лише просвітньою діяльністю. Бажання товариства взяти на себе вирішення фінансових, екологічних, переселенських питань свідчить про те, що у

німецькому соціумі не було інших організацій, які могли б взяти на себе вирішення подібних проблем. Незважаючи на те, що товариство виникло у м. Олександрівську, пункти статуту показують, що коло його завдань було орієнтовано на населення німецьких та менонітських колоній. Це й обумовило значне розширення сфери діяльності даної організації.

3. 2. Культурно-просвітницький рух серед німців-католиків Півдня України

Активний процес формування культурно-просвітницьких товариств, що мав місце серед лютеран, не міг не вплинути на організаційну діяльність колоністів-католиків. Спроба представників двох конфесій діяти спільно на базі Німецького товариства освіти Південної Росії зазнала невдачі внаслідок традиційної для колоністів конфесійної неприязні. Маючи за плечима подібний досвід роботи, католики Півдня Росії ухвалили рішення розгорнути у пресі активну агітаційну роботу з метою роз'яснення необхідності відкриття католицького товариства освіти з аналогічними цілями та завданнями [259, S. 3]. Якщо основним мотивом створення Німецького товариства освіти Південної Росії стало підвищення рівня освіти колоністів, то ініціатори створення Католицького товариства освіти були схвильовані питаннями сільськогосподарської та економічної стагнації католицьких колоній. Недостатньо високий рівень розвитку цих сфер життєдіяльності колоній був спричинений, на їх думку, занепадом духовного життя колоністів та відсутністю почуття приналежності до загальної справи, тобто відокремленістю колоністів. Редакція газети "Deutsche Rundschau" стверджувала: "Кожен думає та піклується тільки про себе, для народу ніхто нічого робити не хоче, усюди суперечки та ворожнеча..." [304, S. 3]. Заради виправлення ситуації, що склалася, пропонувалося створити товариство. Ще однією важливою причиною створення товариства було загальне зниження авторитету релігії серед католиків, що також уважалося наслідком відсутності об'єднуючого чинника, оскільки товариства мали захищати інтереси католиків як громадян Росії.

Голова перших зборів товариства Німецьких католиків Півдня Росії, які відбулися 16-17 квітня 1908 року в Одесі, Л. Рейхерт сформулював головну мету зібрання наступним чином: "...Об'єднання католиків Півдня Росії на підставі вирішення проблем виховання молоді, питань освіти, а також сфери всебічної матеріальної підтримки окремих професій" [260, S. 2]. На зборах було 100 осіб, серед яких 25 представляли духовенство. Слід зазначити, що така велика кількість клерикалів була обумовлена тією обставиною, що духовенство у католицьких колоніях входило до складу місцевої еліти, яка суттєво впливала на стан справ у колоніях. До того ж і сам характер організації німців-католиків обумовив появу великої кількості представників духовенства на зборах [305, S. 1-2].

У своїй промові Л. Рейхерт підкреслив недоцільність поділу католицького соціуму на духовенство та мирян. Він уважав, що у майбутньому товаристві ці дві категорії громадян повинні працювати разом, а цілі товариства повинні віддзеркалювати духовні та матеріальні потреби колоній. Після обговорення назви та пунктів статуту Південноросійського католицького німецького товариства освіти, була обрана комісія, яка мала зробити наступні кроки з метою отримання дозволу на проведення перших генеральних зборів. До її складу увійшли: П. Вольф, Г. Таубергер, І. Герхардт, Л. Рейхерт, І. Франк [306, S. 1].

Організатори товариства мали намір уникати у своїй діяльності роз'єднаності та ненависті серед членів організації та сприяти підвищенню рівня матеріального добробуту всіх прошарків, представляти їх матеріальні та духовні інтереси заради загального благополуччя. Таке прагнення було не випадковим, оскільки доволі часто в німецьких колоніях Півдня України мали місце соціальні конфлікти між різними прошарками суспільства. Організатори даного закладу намагалися запевнити колоністську громадськість у тому, що вони діють заради всього населення колоній, а не окремих його груп. Така позиція сприяла певній консолідації колоністського соціуму.

Католицьке німецьке товариство освіти планувало організувати цілу низку своїх філій на місцях. Практика їх організації відрізнялася від Німецького товариства освіти підвищеним централізмом (вочевидь були враховані недоліки

останнього). Так, наприклад, керівник філії не обирався колоністами, а призначався наказом з центру. Така система мала значні переваги. Центр був єдиною управлінською структурою на місцях, де завдяки своїм представникам міг проводити власний курс. Малося на увазі, що подібна внутрішня структура створить міцний фундамент для доцільного економічного та духовного становлення німецьких католиків [307, S. 2].

Католицька інтелігенція пояснювала необхідність відкриття Католицького німецького товариства зовнішньою небезпекою проникнення ідей соціал-демократії та чорносотенців у деякі німецькі села. Тому товариство було покликано "...врятувати німецьких католиків від сумнівних друзів та підтримати їх в економічному та духовному нестатку, а також у їх промонархічній орієнтації...". Важко сказати, чи було це своєрідною політичною демагогією, чи політичним шантажем лідерів католицьких колоній, які штучно перебільшували реальну загрозу, чи вона дійсно мала місце у німецьких колоніях.

На відміну від Німецького товариства освіти Південної Росії, яке не ставило перед собою ніякої політичної мети, Південноросійське католицьке німецьке товариство освіти не цуралося політичної боротьби. Навіть обмежившись роз'яснювальною роботою, товариство виконувало роль політичного агітатора. Тому, говорячи про наявність у німецькомовному соціумі Півдня Росії двох товариств освіти – католицького та лютеранського, необхідно підкреслити, що діяльність останнього дійсно відповідала його назві, тоді як перше мало більш масштабні цілі й не обмежувалося тільки сферою освіти. На наш погляд, спроба вирішення доволі широкого спектру проблем (політичних, економічних, культурних) у межах товариства освіти була обумовлена глибиною різнопланових протиріч у католицьких колоніях, а також відсутністю будь-яких інших організацій, спроможних їх вирішити.

У тому ж 1908 році за ініціативою римо-католицького єпископа в Одесі було відкрито Товариство святого Клементя [111, с. 339]. Згідно його статуту, метою товариства було підвищення культурного рівня та моральності серед колоністів у дусі покірності законам держави та протидії соціалістичному вченню, а також

іншим антидержавним вченням. Для досягнення даної мети пропонувалися наступні засоби:

- 1) видання книг, брошур, журналів та газет;
- 2) відкриття бібліотек, книжкових магазинів, читалень;
- 3) публічні доповіді, лекції і т.п. [308, S. 3].

Один із засновників цього товариства І. Франк першочерговим завданням організації вважав відкриття центральних училищ у католицьких німецьких селах, виховання народу за допомогою усного та письмового слова. Особливий акцент керівниками товариства був зроблений на створенні власної католицької преси, яка повинна була виконувати просвітницьку функцію. Вважалося, що внаслідок її відсутності німецькі католики були вимушені звертатися до “чужої” преси, що призводило до негативних наслідків. Католики дійшли висновку про необхідність ідеологічної боротьби за вплив на громадську думку своїх колоній, яка іноді змінювалася під впливом некатолицьких друкованих видань. І. Франк вважав, що католицька преса того періоду не мала активної підтримки, а це свідчило про байдужість до неї широких мас населення колоній, що також поширювалося й на сферу педагогіки та художню літературу. Тому важливим завданням товариства І. Франк вважав “довести необхідність підвищення рівня освіти” [309, S. 3]. Необхідно відзначити, що організатори товариства не мали наміру обмежувати свою діяльність тільки відкриттям нових шкіл. Вони планували відкрити народні бібліотеки в колоніях, а також створити пересувні бібліотеки.

10 грудня 1908 року відбулися позачергові збори Товариства святого Клементя, на яких першочерговим було питання підтримки та розповсюдження преси. Л. Рейхерт відзначив, що у процес розповсюдження газети “Deutsche Rundschau” необхідно залучати більше мирян (товариство складалося на 2/3 з клерикалів та на 1/3 з мирян). І. Вольф пропонував обрати 1-2 представників товариства для пропаганди газети на місцях. Ф. Гейлих затверджував, що кожен католик повинен зробити моральний та матеріальний внесок у справу товариства. Агентами з розповсюдження газети “Deutsche Rundschau” стали декан (сан священника – О.Б.) Гартман, діяльність якого мала розповсюджуватися на

Таврійську та Катеринославську губернії, П. Буг – Єлісаветградський повіт, Л. Рейхерт – Бердянськ та Миколаїв, землевласник Л. Мюллер – Кучурганська та Лібентальська області, Т. Центнер та І. Шмідт – села Раштадт та Мюнхен Анан'євського повіту. П. Гопсауф – Олександрівський повіт [313, S. 3].

Цікавим є погляд мирян на концепцію Товариства святого Клементя. Вони вважали, що його правління не завжди враховувало їхні інтереси. Проклерикальність товариства могла призвести в майбутньому до того, що під впливом авторитета духовенства правління перестало б враховувати позицію мирян взагалі. Тому запорукою подальшої успішної діяльності товариства була консолідація зусиль мирян та духовенства. Об'єднання цих двох станів мало відбутися на базі видання одного друкованого органу. Миряни разом з клерикалами повинні були взяти на себе відповідальність за майбутнє газети. Перш за все вони мали забезпечити її розповсюдження, оскільки на той час ще були такі колонії, в яких не було жодного номера газети "Deutsche Rundschau". Кожен передплатник "Deutsche Rundschau" повинен був вступити до лав Товариства святого Клементя. Одноразовий внесок складав 25 крб. або 5 крб. на рік. Щоб стати почесним членом товариства, необхідно було внести 300 крб. Правління товариства було вимушене звернутися до таких заходів заради покращення фінансової бази організації.

У 1908 році була розроблена стратегія розповсюдження друкованої продукції католицьких видань через відкриття спеціальних магазинів. Проте, як показав досвід, вона виявилася не зовсім вдалою. У січні 1909 році Л. Лоран констатував, що відкрита товариством книгарня після року свого існування не принесла ніякого прибутку, оскільки більшість колоністів не знали про її існування, що пояснюється відсутністю налагодженої рекламної кампанії [311, S. 3]. Проте через три роки прибуток книгарні складав вже 800 крб. 33 коп., що свідчить про певний зріст комерційної спроможності даного підприємства. Книгарні існували також у Миколаєві та Саратові. Однак у серпні 1911 році на генеральних зборах товариства було прийнято рішення закрити Миколаївську книгарню, яка не приносила ніякого прибутку [332, S. 2].

У 1910 році, підсумовуючи дворічну діяльність товариства, правління відзначило, що за цей період було зроблено замало, особливо у сфері освіти: рівень початкових училищ залишався як і раніше низьким, вони не давали необхідних знань для практичного життя. Висловлювався сумнів, що католицькі німецькі школи зможуть дати дітям необхідні знання з читання, письма та Катехізису. Для практичного життя молодь не мала достатніх знань і навичок. Була висунута пропозиція зайнятися позашкільним вихованням молоді, щоб ліквідувати недоліки шкільної освіти [321, S. 2].

На генеральних зборах Товариства святого Клементя, які відбулися 1 вересня 1910 року, було підкреслено, що агітація газети “Deutsche Rundschau” принесла велику користь як товариству, так і газеті. Т. Центнер повідомив, що в результаті його агітаційної роботи до лав товариства вступили три нові члени, які сплатили внесків на суму 250 крб., на газету “Deutsche Rundschau” підписалися 4 особи [314, S. 2]. Х. Гейлах, Л. Мюллер та декан Добровольський висловили побажання, щоб у наступному році також були здійснені агітаційні поїздки на Волгу, до Саратова, Катеринослава, Долинської та її околиць, з метою залучення нових членів [325, S. 2]. Як бачимо, незважаючи на агітаційну кампанію, що активно проводилася членами товариства, кількість його членів, як і раніше, залишалася низькою, не вистачало коштів, хоча, згідно фінансового звіту за 1910 рік, газета “Deutsche Rundschau” принесла товариству 553 крб. 21 коп., а друкарня – 192 крб. 94 коп.

Працюючи у напрямі ліквідації цих недоліків, редактор газети “Deutsche Rundschau” М. Гільфер 14 квітня 1911 року на чергових генеральних зборах Товариства святого Клементя запропонував приймати передплату за газету тільки готівкою, оскільки товариство щорічно втрачало приблизно 800 крб. на передплаті, а це не відповідало інтересам редакції [333, S. 3]. Згідно з даними М.Гільфера, більшість передплатників були землевласниками, тобто газета не була суто елітарною, а задовольняла потреби простого обивателя. Редактор запропонував заснувати 20 винагород для тих, хто загітує найбільшу кількість передплатників [324, S. 2; 329, S. 3].

За рік по тому, 17 травня 1912 року, головним питанням обговорення учасників генеральних зборів знову стала проблема збільшення витрат товариства. М. Гільфер спробував пояснити це тим, що “Deutsche Rundschau“ вже третій рік виходила три рази на тиждень, а передплата залишалася тією ж самою. Тобто обсяг коштів на видання газети зріс, а грошові надходження не зростали. А.Перницький запропонував виправити положення за рахунок розміщення на сторінках газети реклами [338, S. 2-3]. Можна стверджувати, що правління товариства свідомо не збільшувало передплату на газету, щоб вона залишалася доступною для простих колоністів.

Проблема модернізації друкарні Товариства святого Клементя стала основною на наступних генеральних зборах, які відбулися 26 вересня 1912 року. Головою став А. Ебергард. Були обрані члени правління. Ними стали: Л. Біглер – президент товариства, І. Франк, І. Еренман, М. Гільфер, а кандидатами стали Л.Мюллер, Г. Таубергер та Я. Дуккардт. До складу ревізійної комісії увійшли І.Кейзер, Л. Рейхерт, А. Перницький.

Для покращення роботи друкарні було необхідно встановити нове обладнання. На це вирішили виділити 600 крб., які пішли б на купівлю нової друкарської машини. Задля кращого планування бюджету товариства, Л. Рейхерт запропонував правлінню наприкінці кожного року складати попередній кошторис витрат. М. Гільфер зробив огляд роботи рекламного відділу за останні три роки, а Л. Рейхерт запропонував увести спеціальну посаду керівника рекламного відділу. У відповідь на це М. Гільфер повідомив, що освічена людина вже керує “столом об’яв”. Остаточне вирішення цього питання було передано правлінню [345, S. 3]. Очевидним є те, що правління товариства намагалося розширити свої повноваження у сфері керівництва справами газети.

Звіт за період з 1 жовтня 1911 року по 1 жовтня 1912 року було призначено на травень 1913 р. [346, S. 3]. Було підкреслено, що в усіх сферах діяльності товариства помічений прогрес. Чистий його прибуток за цей період склав 1992 крб. 57 коп. Ревізійна комісія зробила висновок, що з упевненістю можна планувати розширення підприємництва, а саме - щоденний випуск газети

“Deutsche Rundschau“ [356, S. 2]. Згідно з фінансовим звітом, “Deutsche Rundschau“ принесла товариству 1000 крб. 43 коп, друкарня – 549 крб. 4 коп., книжковий магазин – 792 крб. 6 коп., „Deutsche Volkskalender f. Stadt und Land“ – 565 крб., відривний календар „Daheim“ – 15 крб. [357, S. 2-3].

10 вересня 1913 року в рамках роботи чергових генеральних зборів було висловлено побажання розпочати нову агітаційну кампанію з розповсюдження “Deutsche Rundschau“, „Deutsche Volkskalender“ та „Daheim“. Агітаторам вирішили виплачувати по 10% від вартості газети, якщо кількість нових передплатників перевищить 10 осіб, тобто агітація вже була поставлена на комерційну основу. Це повинно було залучити більше людей до агітаційної роботи та підвищити кількість передплатників. Учасники зборів висунули пропозицію внести зміни до пункту 12 статуту, згідно з яким ті, хто не міг одразу заплатити внесок розміром у 25 крб., мали право вносити по 5 крб. протягом 5 років. Оскільки мали місце порушення цього пункту, було прийнято рішення автоматично виключати порушників із товариства [359, S. 2]. Такий захід був необхідний для забезпечення вчасного одержання внесків членів товариства у повному обсязі. Це дозволило б у повній мірі фінансувати видання періодичних органів товариства.

Проте успішний поступ видавницької справи Товариства святого Клементя зазнав значних невдач на початку 1914 року. Звіт за 1913 рік показав, що прибуток від розповсюдження газети “Deutsche Rundschau“ значно зменшився у порівнянні з минулим роком. Редактор М. Гільфер пояснив, що причиною цього стало не зменшення кількості передплатників і не скорочення кількості рекламних об’яв, а те, що на попередніх генеральних зборах було прийнято рішення розпочати нумерацію з 1 січня (раніше вона здійснювалася з 1 жовтня). Таким чином, передплата на 15 місяців (з 1 жовтня 1913 року по 1 січня 1915 рік), а не на 12 місяців, як було раніше, становила 6 крб., тоді як реальна ціна складала 6 крб. 25 коп. Редактор М. Гільфер висловив сподівання, що з 1 січня 1915 року газета знову почне приносити прибуток [363, S. 2-3]. Проте його сподівання не

здійснилися, оскільки останній номер газети вийшов 17 (30) серпня 1914 року. Того ж місяця Товариство святого Клементя було закрито [111, с. 341].

Як бачимо, діяльність Товариства святого Клементя, цілі якого були подібними до цілей Німецького товариства освіти Південної Росії, суттєво відрізнялася від діяльності останнього, оскільки правління католицького товариства основний акцент робило на формуванні громадської думки колоністів за допомогою друкованого слова. У сфері видавництва періодики Товариство святого Клементя досягло високих результатів. Газета “Deutsche Rundschau“ займалася просвітницькою роботою і була орієнтованою на потреби католицьких колоній Півдня України. На її сторінках вміщувалася інформація про політичні події у країні та за кордоном, новини з колоній, корисні поради щодо виховання дітей, уривки з художніх творів. Редакція газети підіймала найбільш гострі питання як загальнодержавного, так і регіонального масштабу та пропонувала шляхи їх вирішення. Закриття газети було великою втратою для німецьких католиків Півдня Росії, оскільки вона була головним засобом їх єднання.

Специфічний спектр діяльності Зельцького товариства освіти (пізніше перейменованого у Кучурганське) відрізняв його від розглянутих раніше організацій. Статут цього товариства було затверджено Херсонським губернатором 1 травня 1907 року [283, S. 3; 303, S. 2]. Перші генеральні збори відбулися 13 травня того ж року. Планувалося розпочати діяльність з підготовки заснування у Зельці вищого народного училища. У цьому проєкті мали взяти участь усі представники місцевих общин. Вочевидь, це було обумовлено, передусім, питаннями фінансування товариства. Колоністи Кучурганського регіону мали значний фінансовий потенціал. До того ж, місцеві проблеми у сфері початкової освіти вимагали негайного вирішення на місцях. Факт створення товариства на місцевому міжповітовому рівні свідчить про достатній рівень самосвідомості колоністів, які зрозуміли важливість новацій у системі початкової освіти в колоніях. До цього розуміння колоністів підштовхували й зовнішньоекономічні чинники, які зумовлювали підвищення попиту на кваліфіковану робочу силу. З цією метою на генеральні збори були запрошені

представники духовенства, вчителі, службовці та всі “друзі школи та освіти” з колоній Кучургана та Грослібентальської області. Всього прибуло 127 осіб. Така кількість учасників доводить, що проблеми системи освіти хвилювали не тільки місцеву інтелігенцію та духовенство. Сума внесків склала 381 крб. До комітету увійшли пастор П. Нольд, А. Грейліх, А. Марбах, І. Гартле [311, S. 2]. Був обраний президент, члени правління, кандидати та ревізійна комісія.

На перших генеральних зборах П. І. Нольд запропонував підвищити рівень місцевої церковної школи [285, S. 2]. Однак ця ініціатива не знайшла підтримки в учасників зборів. Одночасно була висловлена пропозиція відкрити 4-6 класну школу, яка б відповідала усім сучасним вимогам. 30 осіб внесли на її організацію внесків на суму 18 тис. 704 крб. Община подарувала для спорудження школи ділянку землі вартістю 5000 крб. Згодом ініціативна група розробила статут школи, який був затверджений 1 травня 1908 року. Одночасно проводилася робота з організації різних напрямків діяльності школи [278, S. 2]. Були обрані комісія з будівництва, комісія з розробки програми та врегулювання внутрішнього керівництва школою [312, S. 3]. Подібна спеціалізація дозволила оптимально організувати роботу щодо відкриття школи.

Без народної школи, яка б забезпечувала високий рівень освіти, католицька громадськості не уявляла майбутнє своєї системи народної освіти. Ініціатори Зельцького товариства освіти розуміли, що освіта є одним із найважливіших надбань народу. Через це вони були зацікавлені у відкритті нової школи, яка б випускала не тільки вчителів, кюстерів та писарів, але й забезпечувала молоді необхідні знання та стимул для подальшої освіти.

Поряд з цим, правління планувало також спорудження середньої школи виключно для хлопчиків [286, S. 3]. Проте ці прагнення не знайшли практичної реалізації, оскільки рішення Зельцької сільської общини про безкоштовну передачу двох подвір'їв та будівлі старого магазину для цієї школи не було затверджено повітовою владою. Незважаючи на цю невдачу, можна стверджувати, що результати роботи Зельцького товариства освіти за перший рік його існування були вагомими і помітними. Прибуток товариства освіти за 1907

рік склав 514 крб. 21 коп. [315, S. 2]. 12 серпня 1908 р. на честь товариства був проведений концерт. Прибуток від продажу квитків склав 133 крб. 21 коп., що й надалі стало однією з статей доходу товариства.

Позаяк правління товариства доволі критично оцінювало результати роботи організації. А саме у 1909 році підкреслювалося, що за такий короткий період часу було застосовано замало зусиль, а ті, хто мав реальну змогу вплинути на виховання народу та підвищення рівня його освіти, залишилися байдужими до діяльності даної організації [там само].

На других генеральних зборах обговорювалося питання заснування народної школи для дівчат. Знайшли й кошти для цього. Л. Мюллер виявив готовність пожертвувати 1000 крб. І. Мютцель запропонував передати до фонду школи кошти, зібрані на проведення виборів у I Державну думу в Херсоні. Першим етапом здійснення цього проекту стала роз'яснювальна робота серед німецьких колоністів-католиків. З цією метою у кожне село було направлено по два агенти: до Страсбургу – П. Бехлер; до Шенфельду і Бадену – П. Лейбам та Ч. Валь; до Зельцю – П. Норд та Г. Фален; до Канделю – П. Альберт та І. Маріварт; до Ельзасу – П. Рейхерт та А. Гегеле; до Мангейму – декан Добровольський та К.Штейн [316, S. 2]. Така цілеспрямована пропаганда мала за мету довести до населення ідеї необхідності організації спеціалізованих навчальних закладів для дівчат та їх значення для майбутнього покоління.

На цих зборах були запропоновані заходи розширення діяльності товариства. А. Грейлих запропонував:

- 1) надати молодим особам, які закінчували на той час семінарію для вчителів, матеріальну підтримку у розмірі 100-150 крб. для навчання в інституті вчителів. Цих осіб необхідно зобов'язувати протягом 3-х років відпрацювати у школі будь-якої католицької колонії або повернути гроші. Ця ініціатива отримала підтримку. Подібна пропозиція складала реальні передумови для підбору необхідних вчительських кадрів для сільських шкіл на майбутній період. З іншого боку, колоністи, фактично, фінансували навчання вчителів для своїх шкіл. Така система забезпечувала доволі вигідний вклад коштів;

2) надати молодим вчителям народних училищ протягом року підтримку у розмірі 240 крб. на навчання в будь-якому педагогічному закладі за кордоном. Ці особи повинні відпрацювати в школах католицьких колоній два роки;

3) експериментально відкрити для молодих жінок у будинку малозабезпечених в Зельці шеститижневі куховарні курси та курси молочного господарства. Оплату вчителям покласти на товариство. Для забезпечення фінансової бази курсів курсистки мали сплачувати 5-10 крб. З цієї суми планувалося брати кошти на сплату витрат на придбання продуктів, приладдя, яке після закінчення курсів могло бути роздане курсисткам.

Всі проекти пана Грейлиха не були реалізовані. Основною причиною став брак коштів [317, S. 3]. Можемо зробити висновок, що внаслідок фінансового дефіциту товариства не всі інноваційні проекти могли бути реалізованими, а це значно звужувало сферу його діяльності.

Проте ці фінансові негаразди не зупиняли ініціативу провідних членів товариства, про що свідчить порядок денний третіх генеральних зборів, де головою був обраний Г. Шенфельд. Планувалося розглянути наступні питання:

- 1) про цілі та завдання товариства (доповідач П. Альберт) ;
- 2) про необхідність жіночої освіти (доповідач П. Бехлер);
- 3) про відкриття народних бібліотек;
- 4) про інше [322, S. 2].

Такий напрям роботи свідчить про те, що внутрішній курс товариства залишився попереднім. Так, П. Альберт зробив акцент на необхідності відкриття читалень, де читалися б доповіді на різні теми. На його думку, середній колоніст не був у достатній мірі підготовлений для самостійного читання, тому йому необхідно було давати пояснення. П. Бехлер – представник консервативної інтелігенції – виступив проти заснування жіночих шкіл, оскільки вважав ці заходи передчасними. Необхідно підкреслити, що ця думка не була поодиноким серед католицької інтелігенції та простих колоністів. Консервативний та замкнений устрій колоній не дозволяв за короткий час позбутися пережитків минулого та пристосуватися до запитів сучасності. Тому, перш ніж ввести в експлуатацію

жіночі навчальні заклади, на думку доповідача, слід було підготувати населення та пояснити необхідність жіночої освіти, а потім чинити конкретні заходи. Це питання викликало дискусію. Пан Мітцель уважав, що дівчата піддаються згубному впливу у міських школах, і саме через це необхідно відкрити жіночу школу у колоніях. Виходячи з того, що у міських жіночих школах вже навчалася певна кількість дівчат з німецьких католицьких колоній, можна стверджувати, що деякі батьки на той момент уже робили реальні кроки на шляху впровадження жіночої освіти. Отже, дане питання вже вимагало обговорення та вирішення на більш високому рівні. Головним завданням було розширення кола таких “свідомих” батьків за допомогою агітації та роз’яснювальної роботи. Це було доручено спеціальним агентам товариства.

З третього питання висловився Б. Тунд. Посилаючись на виступ свого колеги П. Альберта, доповідач зробив висновок про недоцільність народних бібліотек, оскільки освіта дітей не дозволить їм самостійно працювати у бібліотеці. Він уважав, що, необхідно призначити вчителя, який би читав їм вголос. Таким чином, народна бібліотека перетворилася б на вечірню школу, оскільки роль вчителя, як і раніше, стане вирішальною та провідною.

Незважаючи на цей опір консервативних кіл товариства, робота зі створення читалень була продовжена. Вже у січні 1910 р. відбулося зібрання правління Зельцького товариства освіти на чолі з головою П. Нольдом [318, S. 3]. Було ухвалено призначити генеральні збори на 20 січня 1910 року, де, крім звіту за 1909 рік, необхідно було прийняти рішення з кількох питань, а саме: про вибори відповідального керівника читалень, які планувалося відкрити; про завдання народної школи; про цілі та завдання шкіл професійного навчання сільської молоді; обмін думками з приводу злиття всіх товариств розвитку культури та господарських товариств під єдиним керівництвом з метою ефективної діяльності заради добробуту народу, за умови всебічної підтримки.

У цьому ж році керівництву вдалося здійснити перейменування Зельцького товариства освіти на Кучурганське. Таким чином, територіальна сфера діяльності товариства розширювалася до повітового рівня, що значно збільшувало

масштабність організації. Усі члени правління визнали необхідним відкрити школи професійного навчання для дівчат. Було прийнято рішення заснувати публічні читальні у 6-ти материнських колоніях. З цією метою вже було зібрано певну кількість книг. Залишалося невирішеним питання приміщення для читалень. Вочевидь, незважаючи на те, що певна кількість членів товариства та німецького католицького соціуму не схвалювала ідею жіночої освіти та відкриття читалень з метою підвищення рівня освіти народу, правління продовжувало рухатися в обраному напрямку, оскільки до нього входили прогресивно мислячі представники німецької інтелігенції.

Згідно з фінансовим звітом за 1909 рік, прибуток товариства склав 680 крб. 05 коп., збиток - 607 крб. 73 коп [320, S. 3]. П. Нольд запропонував обрати по одному відповідальному за кожен з шести читалень для кращого керівництва та контролю за справами цих організацій. Він також запропонував об'єднати діяльність Кучурганського товариства освіти, Зельцької ощадної каси та Зельцького шкільного товариства з усіма товариствами споживачів Кучургана. Гадаємо, що таке прагнення до об'єднання було підтвердженням процесів консолідації, які проходили у колоністському соціумі та мали вирішальне значення для проведення іноваційних заходів.

Жваву дискусію знову викликало питання жіночої освіти. Цього разу наріжною стала проблема фінансування майбутньої школи для дівчат. Було прийнято рішення просити кошти на будівництво школи на загальних сходах колоністів. Для цього було обрано двох представників, яких уповноважили вивчити питання жіночої професійної освіти та виступити з доповіддю на сходах. Слід зазначити, що звернення товариства за фінансовою підтримкою до общини було закономірним кроком, оскільки, як показав звіт за 1909 рік, збитки товариства дорівнювали прибуткам, що не дозволяло вкладати кошти у майбутні проекти.

Крім фінансового занепаду, Кучурганське товариство спіткала нова проблема – поступове зменшення кількості членів організації. Цей факт був підкреслений і на чергових генеральних зборах Кучурганського товариства освіти, які відбулися

30 травня 1911 року. Відзначалося, що з кожним роком на збори приїздить все менше учасників, а кількість членів товариства не збільшувалася. Це дозволяє зробити висновок про зниження зацікавленості громадськості у діяльності товариства. Одна з причин такого положення полягає в тому, що керівництву товариства не вдалося організувати на високому рівні агітаційну та роз'яснювальну роботу та забезпечити, таким чином, активний вступ нових членів у товариство. Крім того, у ці роки відбувалася активізація політичної реакції в країні та посилення русифікації. Ці заходи сприяли зниженню загального інтересу до товариства. До того ж багато колоністів розчарувалися в ефективності діяльності товариства, від якого вони очікували більших результатів [330, S. 3].

У 1912 році стан справ у Кучурганському товаристві освіти не покращився. Кількість членів, як і раніше, не збільшувалася, а навпаки зменшувалася. Як зазначали експерти, до кінця 1912 року кількість членів мала досягнути мінімальної межі. Вважалося, що така пасивність громадян пояснюється зависокими членськими внесками, які складали 3 крб. Тому було запропоновано зменшити внески. Подібні зміни, на думку керівництва, повинні були стимулювати зріст чисельності товариства. Одночасно, з метою оптимізації збору членських внесків, пропонувалося доручити їх збір місцевим канцеляріям колоній. Висловлювалася надія, що така система значно полегшить процедуру збору [343, S. 3].

Для покращення фінансових фондів товариства на генеральних зборах було прийнято рішення щорічно влаштовувати у кожній колонії театральні вистави [336, S. 2]. З метою активізації діяльності товариства пропонувалося також від кожної колонії обрати по три представники, які повинні були брати участь у генеральних зборах. Члени товариства вважали, що кількість справ, які мали бути вирішеними на генеральних зборах, досить велика, а тому слід збільшити кількість засідань на рік. З огляду на ефективну роботу шести існуючих читалень, пропонувалося збільшити їх кількість та забезпечити ті, що вже існували, новою літературою. Приділялася їй певна увага сільськогосподарським інтересам колоністів. Взимку планувалося читати лекційні курси з садівництва,

землеробства та тваринництва. Висловлювалося побажання, що лекції за своїм змістом повинні бути доступними простим колоністам. Після лекцій планувалося обговорювати матеріал у формі дискусії. Все це повинно було сприяти появі у колоністів бажання читати та брати участь у суспільній роботі. Таким чином, члени товариства за рахунок просвітньої роботи намагалися підвищити загальну ерудицію колоністів.

У 1913 році проблема згасання активності членів Кучурганського товариства освіти також залишилася актуальною [351, S. 3]. Так, Е. Бауер констатував, що діяльність цього товариства орієнтована не на простих колоністів, а на прістерів (духовний сан – О.Б.), вчителів, писарів та бухгалтерів. Однак, представники цих суспільних груп практично не брали активної участі у діяльності товариства. Така ситуація склалася внаслідок об'єктивних умов. Більша частина членів товариства належала до колоністів, які не завжди розуміли важливість та актуальність проблем системи початкової шкільної освіти, а також жіночої освіти. Колоністи не розраховували, що система шкільної освіти буде вимагати все більше й більше фінансових вливань. Звичайно, певна кількість колоністів була незадоволена таким станом справ, що вплинуло на спад популярності ідей Кучурганського товариства освіти серед колоністів, які вимагали від нього швидких результатів. Прості колоністи не брали участі у генеральних зборах товариства через свою неписьменність; складна мова доповідачів не завжди була для них зрозумілою [354, S. 2-3].

Представники місцевої інтелігенції також не могли кардинально вплинути на ситуацію, що склалася. По-перше, внаслідок своєї малочисельності, порівняно з іншими прошарками німецьких колоній, по-друге, не всі представники інтелігенції належали до прогресивних кіл цього прошарку й часто відстоювали консервативну точку зору (наприклад, у питанні жіночої освіти), по-третє, вони не були достатньо забезпеченими, щоб допомогти Кучурганському товариству освіти у фінансовому плані.

Як бачимо, розшарування німецької католицької спільноти мало вирішальне значення для організації освітньої діяльності Кучурганського товариства. На

заваді здійснення багатьох прогресивних ідей правління стала велика соціальна прірва між колоністами та інтелігенцією.

У лютому 1914 року Кучурганське товариство освіти все ж таки спромоглося на ще одну акцію і організувало театральну виставу для колоністів. Кошти від продажу квітків адресно надійшли до грошового фонду громадської бібліотеки. Програма заходу була розрахована на два дні (15-16 лютого) та включала німецькомовні та російськомовні комічні вистави. Загалом у організації вечорів взяло участь 35-37 осіб, у тому числі усі кюстери шести Кучурганських колоній – Зельця, Канделя, Бадена, Страсбурга, Мангейма, Ельзаса [362, S. 3].

Порівнюючи діяльність Кучурганського товариства освіти з діяльністю інших культурних організацій, проаналізованих нами раніше, необхідно відзначити, що в рамках реалізації роботи даного об'єднання вперше на громадському рівні була поставлена проблема жіночої освіти. Причому організаторами товариства постійно підкреслювався факт невідповідності католицького німецького соціуму до реалізації цього проекту. Кучурганське товариство освіти вперше запропонувало проект об'єднання всіх німецьких організацій Кучургана, діяльність яких була націлена на забезпечення освіти німецьких колоністів. Характерним для останнього етапу функціонування даного товариства було зменшення кількості його членів та брак коштів. Оригінальним засобом вирішення цих проблем стало зменшення розміру членських внесків та організація театральних вистав.

Ідея жіночої освіти серед німецьких колоністів католицького віросповідання знайшла свою практичну реалізацію у діяльності освітнього добродійного товариства колонії Ландау, яке було засновано у 1908 році [336, S. 3; 337, S. 3]. Можливо, успішна реалізація проекту створення жіночої школи була обумовлена результатами роз'яснювальної роботи, яку провели представники Кучурганського товариства освіти серед населення католицьких колоній. Тобто, общини вже були певним чином підготовлені до такого радикального кроку у системі католицької німецької початкової освіти.

У 1910 році почалися переговори з Кронауською общиною з приводу розташування майбутньої школи. Було ухвалено побудувати її поруч з Мангеймом (неподалік від Ландау). Для тих дівчат, які мешкали далеко, планувалося побудувати пансіонат [318, S. 2]. Майбутня школа мала стати трьохкласною. Проте вже наступного року на третіх генеральних зборах, які відбулися 9 червня, було прийнято рішення подати клопотання про перетворення її на чотирикласну жіночу прогімназію [323, S. 2]. Підставою для такого рішення стала тенденція збільшення кількості учениць: у 1911 році школу відвідували 52-60 дітей, серед них у підготовчому класі було всього 10 хлопчиків [320, S. 3]. Це й обумовило виникнення необхідності її розширення.

Після таких змін кількість учениць школи суттєво збільшилася й склала у наступному році у першому півріччі – 64, а у другому – 94 особи [331, S. 3]. Цей факт свідчив про те, що певна частина католицької громадськості не була задоволена рівнем початкової освіти своїх доньок та прагнула дати їм середню освіту. Оскільки навчання дітей у міських гімназіях було пов'язано, на думку католицької спільноти, з певною загрозою: негативний вплив міста з тими процесами русифікації та асиміляції, які проходили в ньому більш інтенсивно, ніж у колоніях, відсутність релігійного виховання – більшість батьків вітали відкриття власних середніх навчальних закладів у колоніях та охоче віддавали туди своїх дітей. Велика кількість бажаючих навчатися у жіночій прогімназії свідчить про певний рівень добробуту колоністів, які могли виділити великі кошти на освіту своїх дітей.

Засновником школи був пастор Б. Грейнер, який одночасно став керівником освітнього добродійного товариства Ландау. У приміщенні інтернату школи йому була надана квартира. Він здійснював господарське та адміністративне управління школою та інтернатом [355, S. 2-3]. Кожен член товариства міг безкоштовно відвідувати вистави, які організовувалися у школі.

Крім керівництва школою, освітнє добродійне товариство Ландау займалося бібліотечною справою. 19 січня 1910 року на генеральних зборах обговорювалося питання подання офіційного клопотання про затвердження громадської

бібліотеки. Одночасно були сформульовані умови її використання та встановлено, що члени товариства мають безкоштовно користуватися послугами бібліотеки, а інші мали платити 50 коп. на рік [219, S. 2].

До сфери діяльності товариства також входило призначення стипендій. Так, на зборах товариства, які відбулися 27 травня 1913 року, було призначено дві стипендії: для Ландауської жіночої школи та Ландауської центральної школи. Кошти на призначення стипендій надійшли від пансіону, утримання якого приносило прибуток. Ці стипендії призначалися лише для незаможних учениць із Ландау. Таким чином, було створено механізм забезпечення найбільш бідних учнів. Звичайно, призначення стипендій не вирішувало в цілому проблему доступності освіти усім соціальним прошаркам колоній, проте створювало прецедент, який мав довгострокову перспективу розвитку [348, S. 2-3].

Ось дані, які демонструють прибуток та витрати товариства за декілька років, а також свідчать про відносно стабільне його функціонування (див. таб. 21).

Таблиця 21.

Рік	Прибуток	Витрати
1909	8751 крб. 81 коп.	7757 крб. 14 коп.
1910	8026 крб. 19 коп.	7927 крб. 93 коп.
1912	10247 крб. 39 коп.	9871 крб. 05 коп.

Як бачимо прибуток товариства з кожним роком, крім 1910 року, зростав, що було обумовлено збільшенням кількості учнів у закладах, якими воно опікувалось. До речі, щорічно зростала й кількість членів товариства [355, S. 2-3].

Взагалі діяльність освітнього добродійного товариства Ландау можна оцінити як успішну, стабільну (у фінансовому плані) та традиційну, оскільки сфера його функціонування не виходила за межі загальноприйнятої роботи більшості німецьких товариств, які ми розглядали вище. Товариство було закрито у липні 1913 року [358, S. 3], але жіноча школа продовжувала існувати [360, S. 3; 361, S. 2; 364, S. 3].

Загалом на Одеський повіт Херсонської губернії у 1910 році припадало 52 німецьких церковно-приходських школи, в яких навчалось 6083 дітей, з них 3120

хлопчиків та 2963 дівчини, в цих школах працювало 116 вчителів. На одну школу в середньому припадало 117 учнів, а на одного вчителя – 52 учня. В цьому ж році в даному повіті існувало 2 центральних училища, в яких працювало 7 вчителів і навчалося 160 хлопчиків, на 1 вчителя припадало приблизно 80 учнів. Крім того, в повіті розміщувалося 6 німецьких приватних II розряду, в яких навчалося 344 хлопчики і 91 дівчина і працювало 24 вчителя [39, с. 3-4].

Порівняймо ці дані зі статистичними матеріалами Таврійської губернії за 1911 рік [там само с. 11-23] (див. таб. 22).

Таблиця 22

Повіт	Кількість шкіл	Кількість вчителів	Кількість вчительок	Кількість хлопців	Кількість дівчат
Бердянський	63 (менонітськ.)	79	2	1642	1322
Мелітопольський	47 (німецьк.)	75	1	1448	1299
Євпаторійський	56 (німецьк.)	62	-	585	513
Перекопський	79 (німецьк.)	79	1	996	846
Сімферопольський	23 (німецьк.)	28	-	390	319
Феодосійський	33 (німецьк.)	33	-	411	397

Як бачимо, в Одеському повіті Херсонської губернії школи були дуже переповненими, тому діяльність просвітницьких товариств цього повіту з метою відкриття нових шкіл була доречною і необхідною.

Аналіз специфіки діяльності католицьких культурно-просвітницьких товариств показав, що, незважаючи на небажання їх лідерів співпрацювати з лютеранськими та менонітськими установами подібної орієнтації, вони активно використовували досвід останніх. Спектр проблем, які вимагали негайного вирішення, був значно ширшим, оскільки католицькі колонії відрізнялися від лютеранських та менонітських нерозвиненістю сфери жіночої освіти, духовним, сільськогосподарським та економічним відставанням. Тому ціла низка католицьких культурно-просвітніх установ зосередилися на вирішенні саме цих питань. До особливих успіхів католицької спільноти у сфері культурного розвитку відносимо плідну діяльність періодичних видань “Deutsche Rundschau”

та „Klemens“, які стали рупором обговорення, агітації та впровадження новітніх просвітницьких заходів та технологій.

3. 3. Деякі особливості діяльності менонітських культурно-просвітницьких установ

Менонітські просвітні товариства певним чином відрізнялися від німецьких товариств аналогічної орієнтації. Представники цієї групи населення засновували шкільні товариства, метою яких було підвищення рівня освіти населення колоній. Діяльність таких організацій мала чисто прикладний фінансовий характер. Вона полягала у зборі коштів на відкриття школи, побудові приміщень, затвердженні статутів, наборі вчителів та фінансовому забезпеченні шкіл. Подібна організація та практична діяльність шкільних організацій менонітів була для них традиційною і не мала революційного та новаторського характеру як товариства католиків і лютеран.

Наприклад, основним завданням Шенфельдського менонітського шкільного товариства було забезпечення початкової, середньої та вищої освіти серед німецької молоді. За соціальним станом товариство складалося із землевласників та підприємців. Відзначимо, що фінансувати таке підприємство, як школа, яка не завжди приносила прибуток, могли лише представники заможних верств менонітського соціуму. Традиційно ними були великі землевласники та підприємці. Тому маємо всі підстави називати такі організації меценатськими.

Шенфельдське шкільне товариство планувало відкрити центральне училище. У 1907 році на базі Шенфельдського початкового училища був відкритий клас підвищення кваліфікації. Наступного року вже було два таких класи, а у 1909 році товариство мало намір додати до двох існуючих ще й третій клас та відкрити приватне центральне училище [194, S. 2]. До затвердження статуту заклад мав назву “триштатне училище”, в якому працювало 2 вчителів. Класи знаходилися у приміщенні, що було збудовано на ділянці землі, яку придбало товариство.

Обговорення статуту товариства відбулося на засіданні 25 серпня 1908 року. Право представлення статуту представникам влади надавалося уповноваженим, спеціально обраним для цієї мети. 5 липня 1909 року статут було затверджено на Катеринославських губернських зборах [197, S. 3]. На кожний навчальний рік складався кошторис утримання школи. Так, на 1908/09 навчальний рік товариство асигнувало 2500 крб. У цю суму входило: зарплата двох вчителів по 1700 крб. кожному, опалювання – 200 крб., зарплата сторожу – 100 крб., навчальні посібники та бібліотека – 450 крб., непередбачені витрати – 50 крб.

На тих же зборах було вирішено розпочати спорудження приміщення школи. З цією метою була обрана комісія з будівництва, яка впродовж зими мала здійснити усі підготовчі роботи. Члени товариства зобов'язалися обкласти себе податком (1 десятина – 1 крб.) для збору коштів на будівництво. Причому загальна площа володінь членів товариства складала 13-14 тис. десятин. Першу половину суми необхідно було внести восени, другу – у травні [198, S. 2]. Як бачимо, менонітські шкільні товариства відрізнялися від німецьких освітніх товариств не лише вузькою спеціалізацією, але й системою фінансування. Якщо заклади німецьких товариств утримувалися на членські внески, яких часто не вистачало, і організатори вимушені були шукати фінансової підтримки общин, то меноніти застосовували систему самооподаткування, що забезпечувало стабільну фінансову базу.

Традиційно у менонітських колоніях значне місце у суспільній структурі й церковних парафіях займали вчителі, які, як правило, були релігійними проповідниками місцевих общин. Ще починаючи з реформи шкільної освіти І.Корніса велике значення надавалося підвищенню не тільки рівня освіти вчителів менонітських шкіл, але й вдосконаленню їх методичних навичок. З цією метою була організована ціла низка суспільних організацій вчителів у менонітських колоніях Півдня України. У цій області лідерами були материнські колонії Хортиці та Молочної.

Оскільки система початкової освіти була складовою частиною релігійного виховання наступного покоління колоністів, то діяльність організацій вчителів контролювалася церковними органами – Молочанською Церковною Радою, до складу якої входили церковні старшини й проповідники менонітських конгрегацій. У випадку активного співробітництва з місцевими общинами і організаціями вчителів вони визначали розвиток системи початкової освіти в колоніях та здійснювали розробку перспективних шляхів її вдосконалення. Звичайно, церковні лідери впливали на процес становлення перших організацій вчителів, які створювалися внаслідок розвитку системи початкової освіти та соціально-економічного розвитку менонітських общин в цілому. Процес консолідації зусиль вчителів місцевих центральних та сільських шкіл був обумовлений, передусім, внутрішніми проблемами колоністської школи – відсутністю спеціалізованих закладів з підвищення кваліфікації вчителів, нестачею навчально-методичної літератури і т. д.

Усі ці чинники негативно впливали на систему початкової освіти. З метою ліквідації подібних вад створювалися організаційні структури вчителів, які забезпечували вирішення нагальних проблем цього прошарку менонітської інтелігенції. Проте одним із найголовніших завдань цих організацій було підвищення рівня освіти вчителів. Наприклад, у § 1 статуту Молочанського менонітського учительського товариства (див. Додаток Г) говорилося, що організація має наступні цілі:

- а) підвищення рівня загальної та професійної освіти членів товариства;
- б) покращення їх суспільного та матеріального положення;
- в) зближення вчителів з метою підвищення народної освіти [2, арк. 28-32; 391, S. 367].

Вочевидь, товариство було орієнтовано, насамперед, на потреби вчителів менонітських колоній. Специфічною рисою цієї організації було те, що її керівники намагалися забезпечити освіту народу за рахунок вдосконалення професійних якостей вчителів та підвищення їх соціального статусу у суспільстві, а також їх матеріального добробуту. Подібні цілі обумовили

вужькоспеціолізований спектр засобів їх досягнення: проведення конференцій для вчителів, де б читалися доповіді та реферати, заснування бібліотек, які б надавали у використанні як загальноосвітню, так і педагогічну літературу, організація екскурсій та відпочинку у літній період для членів товариства, забезпечення солідарності серед членів організації, уніфікація системи викладання, заснування пенсійних кас.

Дійсним членом товариства міг стати будь-який менонітський вчитель або вчителька, який дав письмове зобов'язання додержуватися правил товариства. Вступний внесок складав 3 крб., щорічний – 2 крб. Діяльність товариства розповсюджувалася на всю Таврійську губернію [395, S. 516]. На перших генеральних зборах, які відбулися 5 жовтня 1907 року в колонії Рюкенау, було обрано правління товариства, до складу якого увійшли: І. Тевс – голова (Тігенгаген), Р. Деркзен – касир (Нейгальбштадт), Г. Пеннер – секретар (Нейгальбштадт), вчитель Г. Тільман – бібліотекар (Гнаденфельд), Д. Бошван – бібліотекар (Нейгальбштадт), президенти – А. Галберг та І. Тевс (Олександрталь), кандидати – Я. Янцен (Розенорт), Г. Гезе (Ліхтенфельд), А. Ремпель (Шенау) [396, S. 533].

На цих же зборах була проведена відкрита лекція з арифметики, прочитаний реферат на тему “Менонітські сільські школи”. Його автор П. Гардер з Великого Токмаку визначив основну мету школи - формування у дітей гармонії між знаннями та сумлінням. Засобами досягнення цієї мети він вважав: вдосконалення знань вчителів, покращення їх матеріального добробуту, а також забезпечення єдності в їх роботі.

Для проведення підготовчих робіт зі створення бібліотеки була обрана спеціальна комісія у складі 6 осіб. Було також звернено увагу на матеріальне забезпечення вчителів. Зокрема, була створена спеціальна комісія, яка займалася питанням надання пенсії вчителям. Було прийнято рішення скласти список вчителів, які відчували потребу у коштах, та допомогти їм. Друкованим органом товариства був обраний журнал “Friedenstimme“, який мав висвітлювати на своїх сторінках діяльність організації [там само].

Наступні генеральні збори Молочанського менонітського учительського товариства відбулися 4 січня 1908 року [402, S. 7]. Крім відкритої лекції та реферату, які стали традиційними, активні дебати викликали питання необхідності іспитів у сільських школах. У ході обговорення були прийняті наступні пункти:

- бажано, щоб навчальна програма була складена так, щоб “середній” учень міг скласти іспит;
- забезпечити відповідність програми центральних училищ до програм сільських шкіл;
- екзаменаційна комісія повинна, по-можливості, складатися з місцевих вчителів та представників шкільної ради;
- ліквідувати систему оцінок [399, S. 35].

Радикальний характер прийнятих пунктів свідчить про розуміння членами учительського товариства необхідності суттєвого реформування системи менонітської початкової освіти. Товариство стало генератором прогресивних ідей модернізації менонітської сільської школи. Цим, на наш погляд, учительські товариства менонітів суттєво відрізнялися від освітніх товариств німців. Якщо керівництво останніх намагалося забезпечити відкриття нових шкіл, то перші прагнули до реформування тих шкіл, що вже існували. Подібний підхід до вдосконалення системи освіти був обумовлений наявністю серед членів товариства великої кількості шкільних вчителів, які добре знали нагальні проблеми школи й професійно розробляли широкомасштабну програму дій.

Новаторська ідея перетворення системи початкової шкільної освіти була запропонована на дев'ятих позачергових загальних зборах членів Молочанського менонітського учительського товариства. Вчителі запропонували набирати учнів до першого класу не кожного року, а через рік [200, S. 4]. Це обумовлювалося тією обставиною, що в одному класі навчалися діти шести, а іноді й семи різних вікових груп. Вчителю було важко приділити увагу усім групам. Як правило, одна з них страждала від недостатньої уваги вчителя. Тоді як вчитель займався зі старшими учнями, молодші отримували матеріал для повторення. Початківцям

потрібно було пояснювати все вперше. Як показав досвід, ті, хто переходили до другого класу, мали великі прогалини у знаннях. Вчителі пропонували один рік не набирати початківців, щоб мати час на повторення матеріалу й, таким чином, підвищити рівень початкової освіти.

Цей проект не було ухвалено. Основною причиною стала відсутність досвіду у проведенні подібної реформи. Крім того, це нововведення, на думку більшості, мало викликати певні складності у його реалізації [405, S. 4-5]. Було вирішено відмовитися від даної пропозиції. Спочатку треба було “підготувати ґрунт” й переконати громадськість у раціональності даного перетворення.

В межах роботи генеральних зборів також розроблялися та затверджувалися навчальні плани [193, S. 2]. Спеціальна комісія займалася розробкою нового німецького букваря, оскільки попередній мав певні вади, за твердженням К.Вінса, і вимагав коректив [408, S. 5].

Ще одна комісія займалася розробкою нової моделі шкільної карти. Про результати її роботи доповів Б. Вінс [400, S. 247; 424, S. 5]. Проводилася й розробка програм нових предметів [203, S. 3; 207, S. 2]. Планувалося ввести такий предмет, як країнознавство, який мав на меті ознайомлення дітей менонітів з власною етнічною історією на українських теренах [426, S. 2-3]. З цією метою колоністом І. Янценом з колонії Орлов була складена карта Гнаденфельдської та Гальбштадської волостей [409, S. 5-6]. Велику дискусію викликало питання запровадження такого предмету, як історія менонітів [208, S. 3; 209, S. 3]. Були розроблені та представлені на обговорення декілька програм цього курсу [210, S. 3-4; 216, S. 3]. Проте більшість членів товариства була проти цього нововведення. Опоненти навели об’єктивні причини неможливості реалізації цього проекту. По-перше, у початковій школі діти ще занадто малі й не мають достатнього рівня освіти, щоб слухати цей курс. По-друге, шкільна програма занадто перевантажена предметами, щоб вводити ще один [420, S. 3-4; 211, S. 4]. Крім того, менонітська громада побоювалася, що у слухачів цього курсу виникнуть сумніви в істинності цієї віри, оскільки викладати історію менонітів неможливо абстраговано, необхідно згадати й ті релігійні течії, які вплинули на формування менонітського

вірування [212, S. 3; 213 S. 4]. Опоненти пропонували включити цей предмет до навчального плану центральної школи, де дорослі слухачі вже мали певне уявлення про менонітське віровчення [419, S. 3; 422, S. 5-6; 215, S. 2-3].

Інтерес до історії менонітів й намагання викладати її у початковій школі свідчать про усвідомлення менонітською елітою необхідності популяризації серед простих колоністів знань з історії менонітів, вивчення якої було необхідним для забезпечення формування національної свідомості у наступного покоління [428, S. 3; 214, S. 3].

У літній період товариство організувало екскурсії до Криму [410, S. 4]. З цією метою кожен учасник дванадцятих загальних зборів, які відбулися 14 травня 1911 року, пожертвував 5 крб. у фонд резервного капіталу [415, S. 4-6]. В екскурсії взяли участь 17 осіб. Керівником став І. Янцен. 7 червня екскурсанти приїхали до Сімферополя. Вони відвідали міський сад, Природознавчий губернський музей та оглянули пам'ятник Катерині II. Потім вони відправилися до Бахчисараю, з метою оглянути руїни укріплення караїмів Чухут-Кале. Безумовно, екскурсанти завітали у 600-річну синагогу та Бахчисарайський палац [411, S. 4-5; 412, S. 5]. З 9 по 11 червня вони були у Севастополі, оглянули порт, пам'ятник жертвам війни 1854-1855 років, побували в акваріумі, військовому музеї та на братському кладовищі, де знаходився пам'ятник генералу Тотлебену, який був представником менонітських конгрегацій у переговорах з царським урядом з питання альтернативної служби [413, S. 9; 414, S. 3-4]. Екскурсанти здійснили подорож на човнах уздовж Північної бухти, відвідали руїни Херсонеса, військовий корабель, археологічний музей та Малахів курган. 12 червня вони відбули до Балаклави, потім до Ялти, 14 червня – до Алупки, потім побували у Форосі, Семізі, Ай-Тодорі, Оріанді, Лівадії, на горі Ай-Петрі, біля водоспаду Ушан-Су та скелі Пендекюль, у Массандрі, палаці Олександра III та Нікітському ботанічному саду [416, S. 5-6].

Подібні екскурсійні подорожі менонітських вчителів були альтернативним засобом підвищення рівня їх загальної освіти, оскільки надавали екскурсантам

нові країнознавчі та історичні знання, які вони могли реально застосувати на уроках з історії та країнознавства.

Одним із найважливіших напрямків роботи Молочанського менонітського учительського товариства було створення пенсійної каси [201, S. 2; 347, S. 3]. Її членом міг стати будь-який вчитель менонітської школи, який мав намір забезпечити себе пенсією на момент непрацездатності [204, S. 3; 401, S. 621; 403, S. 5-6]. Внески до пенсійної каси робили безпосередньо її члени [205, S. 3; 206, S. 3]. Так, у 1911 році каса нараховувала 34 члени, її прибуток складав 991 крб. 49 коп., а видаток – 747 крб. 48 коп. На 1 січня 1912 року у касі було 576 крб. 48 коп. [421, S. 2-3], а вже у 1914 році вона нараховувала 800 крб. [437, S. 8].

Керівництво Молочанського менонітського учительського товариства активно діяло щодо забезпечення повноцінного відпочинку своїх членів. Воно запропонувало організувати будинок відпочинку для вчителів [417, S. 2-3; 235, S. 2]. Була внесена пропозиція купити з цією метою ділянку землі або у Криму, або на Кавказі [427, S. 4; 217, S. 3-4]. Ділянка була придбана неподалік від Алушти. Номінально її власником став вчитель Гальбштадського центрального училища А.Класен. Реально земля й все, що там мало бути збудовано, належало вчителям. Вони одноразово внесли по 10 крб., які більше не поверталися платникам. Ті, хто внесли більше, могли отримувати проценти від капіталу. Вчителі мали обрати трьох представників зі свого осередку, яким А. Класен повинен був передати свої повноваження [418, S. 4] Черговість відвідування будинку відпочинку членами товариства встановлювалася, залежно від стану їх здоров'я. В основному він був призначений для хворих з легеневиими захворюваннями [429, S. 2-3; 218, S. 3].

Як бачимо, товариство не обмежувалося діяльністю у сфері освіти, а й піклувалося про рівень здоров'я вчителів, оскільки лише здоровий, упевнений у завтрашньому дні, матеріально забезпечений вчитель міг повністю віддаватися великій справі – формуванню душі та розуму дітей.

Товариство здійснювало централізовану закупівлю навчальних посібників та підручників для початкових шкіл менонітських громад [404, S. 2-3; 408, S. 5]. Працювала комісія з розповсюдження молодіжної літератури, яка складала списки

літератури, рекомендованої для молодіжного читання, та розсилала їх всім членам товариства [198, S. 3-4; 406, S. 6; 407, S. 2]. У 1913 році було прийнято рішення провести виставку, на якій вчителі мали ознайомитися з новими літературними надходженнями. На зборах підкреслювалося також, що земська управа щорічно виділяла 25 крб. на кожную школу для закупівлі підручників та навчальних посібників, однак поставки не були регулярними й часто виконувалися не в повному обсязі. Тому було запропоновано обрати уповноваженого зі справ школи, який би брав необхідну суму в управі (1500 крб.) й здійснював закупівлю необхідної літератури для менонітських шкіл [435, S. 7-10]. Таким чином, створення централізованої системи забезпечення менонітських шкіл навчальною літературою призвело б до покращення матеріальної бази навчальних закладів.

Молочанське менонітське учительське товариство разом з волосними громадами здійснювало підготовку до проведення загальноосвітніх курсів у Гальбштадті у 1913 році. Залежність успіху цього заходу від участі в ньому волосних громад була відчутною у фінансовій сфері, оскільки учительське товариство не мало достатньо коштів для реалізації даного проекту. Як бачимо, незважаючи на деякий ступінь незалежності товариства, воно не могло діяти самостійно у деяких питаннях, які вимагали суттєвих капіталовкладень, тобто не могло працювати окремо від громад, оскільки останні володіли стабільною фінансовою базою.

Навесні 1913 року влада висунула вимогу до Молочанського менонітського учительського товариства змінити деякі пункти та параграфи його статуту, з метою урівняти цю організацію з товариствами надання взаємної матеріальної допомоги, які існували по всій Росії. На засіданні, яке відбулося 29 червня 1913 року, товариство відхилило подібну “пропозицію” й направило прохання зберегти за товариством його права [436, S. 7-8]. Реакцією на це прохання став новий наказ куратора Одеського учительського округу про зміну окремих пунктів статуту товариства. Оскільки на цей раз пропонувалися менш суттєві зміни, товариство висловило згоду. На цих же зборах було обрано нове правління, до складу якого

увійшли: К. Вінс – голова, І. Янц – помічник голови, П. Браун – секретар, А. Тевс – касир, А. Класен – бібліотекар [там само S. 8].

Отже, діяльність Молочанського менонітського учительського товариства якісно відрізнялася від лютеранських та католицьких товариств освіти, оскільки його керівництво прагнуло підвищити рівень народної освіти за рахунок вдосконалення професійних якостей, матеріального добробуту, фізичного стану вчителів, забезпечення шкіл сучасними навчальними посібниками, введення нових предметів, розробки нових підручників, карт та інш. Різноманітність діяльності товариства свідчить про наявність невирішених проблем щодо педагогічного складу менонітських навчальних закладів. Молочанське менонітське учительське товариство стало представником і захисником інтересів менонітських вчителів й вперше заявило про нагальну необхідність вирішення проблем підготовки педагогів.

Таким чином, активізація культурно-просвітницької діяльності німецького та менонітського населення Півдня України, спричинена свободами, декларованими “Маніфестом” 17 жовтня 1905 року, мала найбільше вираження у роботі просвітницьких товариств. Вони були відкриті практично в один і той самий час у 1906-1907, а деякі у 1908 роках. Ці організації мали переважно однакові цілі: підвищення духовного та культурного рівня німецького народу Півдня України. Засоби, за допомогою яких вони прагнули досягти поставленої мети, були схожими – це заснування шкіл, бібліотек, читалень тощо. Проте на практиці діяльність одного товариства суттєво відрізнялася від іншого та мала свої специфічні особливості. Так, наприклад, специфічною рисою Німецького товариства освіти Південної Росії була спроба об’єднати в одній організації зусилля католиків та лютеран для вирішення однакових завдань у сфері освіти. Ця спроба виявилася невдалою, оскільки представники різних конфесій не мали досвіду сумісної роботи й не бажали йти на компроміси, плекаючи зберегти свої конфесійні особливості.

Програма Південноросійського католицького німецького товариства освіти відрізнялася своєю політичною спрямованістю, оскільки його керівництво

прагнуло “зорієнтувати” католицьке населення колоній регіону на підтримку промонархічних партій і стати на заваді впливу чорносотенців на політичні уподобання католиків. Поряд з цим, у ході просвітницької роботи товариство намагалося поєднати інтереси клерикалів та мирян і примусити їх діяти в одному напрямку заради добробуту і процвітання католицьких колоній. Проте на практиці виявилось, що представники цих верств населення переслідували лише свої інтереси й не бажали діяти спільно.

Особливістю діяльності Товариства святого Клементя було те, що керівництво зосередило всю свою роботу на видавництві німецькомовної газети “Deutsche Rundschau“, оскільки вважало, що тільки за допомогою друкованого органу можна найбільш ефективно проводити просвітницьку роботу серед великих мас католицького населення, формуючи його національну свідомість. У справі видавництва Товариство святого Клементя досягло великих успіхів: газета виходила тричі на тиждень, приносила певний прибуток організації, мала невелику передплатну ціну, а тому була доступною простим колоністам, висвітлюючи найголовніші проблеми колоністського життя та пропонуючи шляхи їх вирішення.

Успішну роботу з організації шкіл, читалень та вистав провело Кучурганське товариство освіти. Єдине, що не вдалося його керівникам, це переконати громадськість у необхідності жіночої освіти в німецьких католицьких колоніях. Заскоружлість та консервативність світосприйняття більшості представників інтелігенції та простих поселенців не дозволили керівництву здійснити цей проект. Однак велика роз’яснювальна робота, яку започаткували прихильники жіночої освіти, мала свої плоди, і керівництву освітнього добродійного товариства Ландау вдалося не лише заснувати жіночу школу, а й перетворити її на прогімназію. Кількість учениць цього закладу постійно зростала, що свідчило про необхідність більш масштабного створення жіночих навчальних закладів у католицьких колоніях.

Менонітські товариства якісно відрізнялися від католицьких та лютеранських організацій. Найбільш поширеними були шкільні товариства, які

організовувалися з метою збору коштів на відкриття й подальше фінансування шкіл, тому ми назвали такі товариства меценатськими. Інші організації, як от Молочанське менонітське учительське товариство, прагнули до підвищення рівня народної освіти за рахунок вдосконалення професійних, матеріальних та фізичних якостей вчителів.

Більшість з розглянутих освітніх товариств були закриті або змушені змінити характер своєї діяльності напередодні Першої світової війни, оскільки їх робота була націлена на забезпечення національної свідомості німецького та менонітського населення Півдня України та охорону його культурних та духовних засад, що суперечило політиці царського уряду.

ВИСНОВКИ

Загальновідомим є той факт, що в 60-70 роках XVIII століття почалося заселення Півдня України. Спочатку воно відбувалося за рахунок внутрішньої колонізації. Проте цей процес ускладнювався кріпосним ладом Російської імперії. Тому царським урядом було прийнято рішення використати фактор зовнішньої колонізації. 4 грудня 1762 року Катерина II ініціювала звернення до всіх іноземців, за виключенням євреїв, закликаючи їх переселитися до Росії.

Фахівці стверджують, що землеробська колонізація Півдня України почалася з переселення сюди наприкінці 80-х років XVIII століття послідовників голландського релігійного проповідника Мено Сіменса – менонітів. Спочатку їх селили на Дніпрі (острів Хортиця), де в 1790 році було засновано 8 колоній, потім їм було виділено місце на р. Молочній (Таврійська губернія), де у 1822 р. існувало вже 23 колонії. На початку XIX століття наступний етап іноземної колонізації Півдня України відбувався за рахунок німецьких переселенців. Інтенсивно заселялися Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії.

Переселенців приваблювали пільги, які надавав російський уряд: право вільного пересування в межах Росії, право вільного віросповідання, звільнення від обов'язкової цивільної та військової служби, право безмитного провозу рухомого майна й товарів для продажу на суму до 300 крб., право торгівцям та ремісникам вступати до російських гільдій та цехів, засновувати торгові та промислові підприємства. За колоністами зберігалось право повернення на батьківщину за умови сплати боргу державі й податку за використання землі за 3 роки.

Процес подолання перших труднощів адаптації був важким і довгим. Проте пільгова політика уряду, використання сучасних для Європи, але нових для Росії сільськогосподарських технологій і реманенту, а також національні якості німецькомовних колоністів дозволили їм значно вирватися вперед і досягти певних успіхів порівняно з автохтонним населенням Півдня України. Особливо після аграрної реформи 1861 року в Росії німецькі та менонітські колоністи перетворилися на економічно активну силу. Спостерігався загальний зріст кількості німецькомовного населення та збільшення його землеволодінь.

Наприкінці 1905 – на початку 1906 років революційні процеси, що охопили Російську імперію, призвели до різкої політизації як російськомовного, так і німецькомовного населення Півдня України. За умов проголошених “Маніфестом” від 17 жовтня 1905 року свободи слова та гласності на сторінках німецькомовної преси розпочалася активна агітація та роз’яснювальна робота, що мала на меті зорієнтувати німців та менонітів у розмаїтті політичних партій і течій. Особливу увагу ця група населення Півдня України звернула на Німецьку групу “Союзу 17 жовтня”, оскільки у своїй програмі ця партія не оминула й вирішення національного питання. “Південноросійська німецька група Союзу 17 жовтня” також користувалася великою популярністю серед німецькомовних виборців. Зазначимо, що її програма була близькою до програми “Союзу 17 жовтня”, але більш орієнтована на регіональні проблеми електорату. Результати виборів до I Державної думи показали, що німецькі та менонітські колоністи Півдня України взяли участь у виборах і проголосували переважно за октябристів. Представником німецьких та менонітських колоністів Півдня України став депутат від Херсонської губернії І. Монн.

Під час виборів до II Державної думи німецькомовна група населення продовжувала віддавати перевагу правоцентристським партіям і взяла участь у виборах активніше, ніж минулого разу й ніж представники інших національностей. Цей результат свідчив про більш масштабну й професійно поставлену агітаційно-пропагандистську роботу німецькомовної преси, наявність досвіду політичної діяльності у виборців та чітко сформованих політичних уподобань німецькомовного електорату.

Від німців Півдня України пройшло особливо багато уповноважених у Бессарабській та Херсонській губерніях. Відносно позитивними для німців були результати виборів у Харківській, Катеринославській губерніях, Перекопському і Євпаторійському повітах Таврійської губернії. До складу російського парламенту другого скликання від німецьких колоністів Півдня України увійшли Л. Лютц, Т.Центнер.

Меноніти брали в основному пасивну участь як у перших, так і у других виборах, оскільки вони вважали, що ніхто не зможе представляти і захищати їх інтереси в парламенті краще за них самих. Тому вони відмовлялися діяти спільно з німецькими колоністами й разом висувати своїх представників. Оскільки історично вони мали особливі привілеї, даровані царським урядом (позбавлення військової служби тощо), меноніти прагнули зберегти їх і надалі. Отже, представники менонітських конгрегацій практикували безпосереднє звернення до депутатів Державної думи, листуючись з ними та надсилаючи спеціальні делегації. Метою цих звернень було отримати привілейоване право не брати участі у загальноросійських виборах, а отримати дозвіл направляти до Думи 1-2 своїх представників, які б захищали інтереси менонітів під час прийняття тих чи інших законів.

Вибори депутатів до III Державної думи 1907 року ознаменували собою новий етап – початок Столипінської реакції. Новий виборчий закон віддавав перевагу дворянам та духовенству і не був сприятливим для німецькомовних колоністів, адже більшість з них голосували за куріями землевласників. Під час третіх виборів німецька та менонітська громадськість вперше усвідомила необхідність захищати більш високі інтереси, ніж національні. Втім, як і раніше, єдиною привабливою для німецькомовних виборців залишалася програма октябристів. У програмі “Союзу 17 жовтня” їх особливо приваблювали принципи демократизму та досвід парламентської роботи. Результати виборів уповноважених від Новософієвської, Хортицької Ямбурзької, Йозефстальської, Миколайпільської волостей свідчать, що німці та меноніти переважно обирали великих землевласників. Так, до III Державної думи потрапили такі великі латифундисти як, Г. Бергман (Катеринославська губернія), Г. Гальмас та В. Фальц-Фейн (Таврійська губернія). Цей факт свідчив про те, що німецькомовні колоністи були у своїй більшості землевласниками й прагнули зберегти принципи недоторканності своєї власності й надалі.

Передвиборча кампанія до IV Державної думи суттєво відрізнялася від попередніх. Німецькі та менонітські виборці переглянули свої політичні

уподобання. Колоністська громадськість об'єктивно оцінила результати роботи депутатів "Союзу 17 жовтня", визнавши їх незадовільними, оскільки вони не завжди чинили у руслі передвиборчих обіцянок. Альтернативою стали політичні партії прогресистів та кадетів, які під час четвертих виборів переглянули свої пропозиції щодо вирішення земельного питання і тому стали привабливими для німців та менонітів. Результати виборів до IV Державної думи мали для німців та менонітів вирішальне значення, оскільки на період її діяльності було перенесено розгляд закону про обмеження прав купівлі землі німецькими колоністами у прикордонних областях Росії. Колоністи південної України мали побоювання, що подібний закон може бути прийнятим і стосовно їх регіону. Тому агітатори пропонували німцям та менонітам голосувати за тих кандидатів, які вже добре зарекомендували себе під час роботи попередньої Думи, тобто за Г. Бергмана, Л.Лютца та інших.

Отже, революційні події 1905-1907 років, а також виборчі кампанії 1906-1912 років призвели до суттєвої політичної консолідації німецьких та менонітських колоністів Півдня України й дозволили їм вперше висунути демократичні, національні та соціально-політичні вимоги. Активна участь німецькомовного електорату на виборах спричинила обрання представників цих етнічних груп до російського парламенту. Таким чином, маємо підстави стверджувати, що суспільно-політична діяльність німецькомовного населення Півдня України на початку XX століття була досить активною, успішною, ефективною та результативною.

Культурно-просвітницька діяльність німців та менонітів Півдня України була безпосередньо пов'язана з демократичними та політичними перетвореннями, що проходили у Російській імперії. Дослідження культурно-просвітницьких організацій, які з'явилися в німецькомовному соціумі в період з 1906 по 1908 роки, дозволило виявити специфічні особливості у лютеранських, католицьких та менонітських товариств. Це є цілком закономірним явищем, оскільки колонії переселенців формувалися за релігійним принципом. Колонії існували окремо і замкнено, в їх межах сформувався специфічний спектр культурологічних

проблем, вирішення яких взяли на себе культурно-просвітницькі установи. Тому й методи їх подолання були різними.

Отже, до лютеранських установ ми відносимо Німецьке товариство освіти Південної Росії, Південноросійське німецьке товариство, Німецьке товариство освіти м. Олександрівська. Німецьке товариство освіти Південної Росії відрізнялося розгалуженістю своїх філій. Його керівництво вперше висунуло ідею об'єднати в своїх межах культурно-просвітницьку діяльність всіх конфесіональних груп. Проте ця ідея не мала успіху через традиційно вороже ставлення представників різних конфесій один до одного. Керівництво Німецького товариства освіти м. Олександрівська регламентувало вступ до лав товариства жінок і вперше запровадило диференційний підхід у сплаті внесків залежно від розміру майна платника.

Досвід діяльності лютеран активно використали католицькі культурно-просвітницькі організації: Південноросійське католицьке товариство освіти, Товариство святого Клементя, Зельцьке товариство освіти (перейменоване в Кучурганське), Освітнє добродійне товариство колонії Ландау. Програма Південноросійського католицького товариства освіти включала й політичні цілі: воно мало на меті зорієнтувати католицьке населення регіону й закликала підтримати промонархічні партії. Кучурганське товариство освіти вперше розпочало пропаганду жіночої освіти в католицьких колоніях, проте заснувати навчальний заклад для жінок його керівництву так і не вдалося з причини браку коштів. Ініціативу впровадження жіночої освіти підхопило Освітнє добродійне товариство колонії Ландау і заснувало жіночу школу, перетворивши її потім в прогімназію, яка успішно функціонувала навіть після закриття товариства. Товариство святого Клементя досягло певних успіхів у виданні німецькомовної преси, а саме газети „Deutsche Rundschau“, яка стала засобом єднання і просвіти католицької спільноти. Передплатна ціна газети була невисокою, адже її видавці переслідували ціль зробити її доступною для пересічного колоніста.

В межах дослідження було розглянуто Шенфельдське менонітське шкільне товариство і Молочанське менонітське учительське товариство. Перша

організація мала риси меценатської установи, оскільки була створена для відкриття та фінансування школи. Меноніти оригінально вирішили питання забезпечення коштами, яке часто ставало на заваді успішної реалізації проектів католицьких товариств. Вони ввели систему самооподаткування, яка забезпечила постійні фінансові вливання у проекти. Молочанське менонітське учительське товариство, виходячи з його назви, було покликане вдосконалювати професійний рівень, фізичний і матеріальний стан вчителів, забезпечення шкіл навчальною літературою, розробкою нових предметів, карт, підручників тощо. Великим досягненням менонітської установи стало створення пенсійної каси для вчителів. Фінансову базу цієї установи забезпечували її ж члени, сплачуючи внески. Вдалим проектом Молочанського менонітського учительського товариства стало спорудження будинку відпочинку для вчителів. Придбання, спорудження й облаштування установи також відбувалося за рахунок добровільних внесків членів товариства.

Отже, як бачимо, між менонітськими культурно-просвітницькими установами та подібними організаціями інших етнічних груп німецького походження була суттєва різниця. Вона полягала насамперед у високому ступені самоорганізованості та платоспроможності членів менонітських товариств. Це відбувалося завдяки існуючим традиціям суспільно-общинної організації та більш високої заробітної плати вчителів порівняно з німецькими вчителями.

Таким чином розмаїття і багатоплановість культурно-просвітницької діяльності німецьких та менонітських колоністів Півдня України забезпечили різні підходи, які керівники товариств вбачали необхідними для вирішення здавалось би однакових культурологічних проблем німецькомовної спільноти. Серед них:

- відкриття шкіл, бібліотек, книгарень;
- заснування різноманітних курсів для підвищення обізнаності населення у різних сферах знань;
- видання німецькомовних газет з метою політичної орієнтації культурної і духовної просвіти пересічного колоніста;

- розробка програм нових предметів;
- вдосконалення професійного рівня вчителів за рахунок проведення конференцій, екскурсій та курсів для вчителів;
- заснування пенсійних кас, будинку відпочинку для вчителів;
- театральні постановки та благодійні концерти тощо.

Період проведення цих заходів в межах діяльності культурно-просвітницьких товариств був дуже коротким (з 1906 по 1914 роки), адже напередодні Першої світової війни всі ці організації було закрито з причини небезпеки формування національно свідомого елемента, ворожого, на думку російського уряду, національним інтересам держави. Наступні революційні події 1917 року, Громадянська війна і встановлення в Україні радянського ладу також не сприяли закріпленню культурологічних надбань 1906-1914 років. Тому можна сказати, що культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів початку ХХ століття лише окреслила і акцентувала увагу німецькомовного соціуму на тих питаннях сфер культури і освіти, які вимагали негайного вирішення, і запропонувала оригінальні методи їх вирішення.

Серед перспектив дослідження даної проблеми є вивчення діяльності депутатів від німецькомовних губерній Півдня України у російському парламенті, їх співпраця з політичними партіями, а також методи захисту інтересів німецькомовного населення в Думі. В межах вивчення культурно-просвітницької діяльності німецькомовних колоністів перспективним є з'ясування сутності стосунків між владою та керівництвом німецьких і менонітських товариств, створення німецьких дитячих садків і підготовка в колоніях кадрів для цих установ. Додаткового вивчення вимагає питання розвитку бібліотечної справи в німецьких та менонітських колоніях. Окремою темою для сучасних дослідників могла б стати практична діяльність культурологічних, політичних та благодійних товариств німців та менонітів у післяреволюційну та радянську добу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Державний архів Автономної республіки Крим

Фонд 26 Канцелярія Таврійського губернатора, опис 3

1. Справа про дозвіл видавати Г. Шааду журнал німецькою мовою за 1913-1914 рр.– Спр. 867.–Арк. 1-7 зв.

Фонд 27 Таврійське губернське правління, опис 1

2. Про існування Менонітського товариства сприяння освіти за 1912 р.– Спр. 11611.– Арк. 1-40.

Фонд 35 Цюрихтальське Повітове Правління, опис 1

3. Про вибори до Державної Думи за 1906 р.– Спр. 427.– Арк. 1-11.
4. Про вибори до Державної Думи за 1906 р.– Спр. 428.– Арк. 1-10.

Фонд 42 Справа Таврійського Губернського із земських та міських справ

Присутствія, опис 1

5. Про вибори до Державної Думи за 1912 р.– Спр. 233.– Арк. 1-71.
6. Про вибори до Державної Думи за 1912 р.– Спр. 236.– Арк. 1-85.
7. Про вибори до Державної Думи за 1912 р.– Спр. 237.– Арк. 1-590.
8. Про вибори до Державної Думи за 1912 р.– Спр. 240.– Арк. 1-45.
9. Про вибори до Державної Думи за 1912 р.– Спр. 242.– Арк. 1-30.

Фонд 100 Дирекція народних училищ Таврійської губернії, опис 1

10. Листування з попечителем Одеського навчального округу про викладання усіх предметів в німецьких школах німецькою мовою за 1906 р.– Спр. 8.– Арк. 1-98.
11. Про відкриття німецьких училищ за 1907 р.– Спр. 2395.– Арк. 1-75.
12. Матеріали про стан німецьких училищ за 1908 р.– Спр. 2436.– Арк. 1-180.
13. Німецькі училища за 1911 р.– Спр. 2463.– Арк. 1-295.
14. Матеріали про стан німецьких училищ за 1910 р.– Спр. 2495.– Арк. 1-419.
15. Німецькі училища за 1911-1912 рр.– Спр. 2514.– Арк. 1-182.

Державний архів Дніпропетровської області

Фонд 159 Катеринославська Повітова комісія зі справ про вибори до третьої

Державної Думи, опис 1

- 16.Рішення Катеринославської Повітової комісії зі справ про вибори до III Державної Думи за 1907 р.– Спр. 2.– Арк. 1-24.
17. Переговори волосних судів, інструкція про проведення виборів до Державної Думи, список виборців за 1907 р.– Спр. 3.– Арк. 1-173.
- 18.Протоколи Катеринославської повітової комісії зі справ про вибори до III Державної думи за 1907 р.– Спр. 4.– Арк. 171.

Державний архів Запорізької області

Фонд 24 Олександрівська міська дума та управа, опис 1

- 19.Справа Олександрівської Міської Управи за 1912 р.– Спр. 134.– Арк. 1-12.
- 20.Документи про вибори до Державної Думи IV скликання за 1911-1917 рр.– Спр 399.– Арк. 1-147.
- 21.Документи про вибори до Державної Думи IV скликання за 1912 р.– Спр 477.– Арк. 1-40.

Фонд 59 Ніколайпільське волосне правління с. Ніколайпілья тієї ж волості

Катеринославського повіту та губернії

- 22.Справа про хід виборів представників до Державної Думи за 1912 р.– Спр. 57. – Арк. 1-5.

Фонд 112 Олександрівська Євангелістсько-лютеранська церква, опис 1

- 23.Книга Олександрівської Євангелістсько-лютеранської Церковної Ради для документів, що виходять за 1905 р.– Спр.15. .– Арк. 1-38.

Державний архів Одеської області

Фонд 10 Тимчасовий комітет зі справ про друк в Одесі, опис 1

- 24.Повідомлення Одеського градоначальника про дозволені у м. Одесі видання та газети, журнали з зазначенням редакторів і адреси друкарень за 1905-1907 р.– Спр. 1.– Арк. 1-118.
- 25.Звіт про діяльність комітету за 1909 р.– Спр. 8.– Арк. 1-38.
- 26.Звіт про періодичні видання в Одесі за 1911 р.–Спр. 60.– Арк. 1-5.
27. Звіт про діяльність комітету за 1912 р.– Спр. 106.– Арк. 1-29.
28. Звіт про діяльність комітету за 1913 р.– Спр. 135.– Арк. 1-3.
29. Звіт про діяльність комітету за 1914 р.–Спр. 186.– Арк. 1-37.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Фонд 313 Катеринославське губернське жандармське управління, опис 1

30. Список уповноважених від волосних сходів Олександрівського та Катеринославського повітів по виборах до 4-ої Державної думи за 1912 р.— Спр. 2656.— Арк. 1-26.

Фонд 313 Катеринославське губернське жандармське управління, опис 2

31. Списки членів 4-ої Державної думи від Катеринославської губернії за 1912 р.— Спр. 2655.— Арк. 1-156.

Фонд 385 Одеська жандармська управа, опис 2

32. Листування з Департаментом поліції, Одеським градоначальником та іншими закладами та особами щодо збирання відомостей про членів «Південноросійського німецького товариства», «Дамського товариства сприяння бідним німцям католикам» та «Жіночого комерційного товариства» в м. Одесі за 1914 р.— Спр. 53.— Арк. 1-87.

Фонд 1335 Волинське губернське жандармське управління, опис 1

33. Листування з Волинським губернатором, прокурором, повітовим справником і т. д. за 1915-1916 р.— Спр. 1906.— Арк. 1-117.

ОПУБЛИКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

34. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию.— Ч. II.— СПб.: в Типографии морского министерства, 1893.— 419 с.
35. Именной высочайший указ правительствующему сенату от 11 декабря 1905 г. // Государственная Дума в России в документах и материалах,— М.: Гос. изд-во Юридической литературы, 1957.— С. 94-102.
36. Именной высочайший указ правительствующему сенату от 3 июня 1907 г. // Государственная Дума в России в документах и материалах.— М.: Гос. изд-во Юридической литературы, 1957.— С. 357-381.
37. Краткий статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1912 г.— Одесса, 1915.— 168 с.
38. Манифест 17 октября 1905 г. // Полное собрание законов Российской империи.— Собрание III.— Т. XXV.— Отд. I.— СПб: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1908.— С. 754.
39. Отчет по народному образованию в Одесском уезде за 1910 г. Составлен статистическим бюро Одесской земской управы.— Одесса, 1911.— 152 с.
40. Обзор положения начального образования в Таврической губернии за 1911-1912 уч. года.— Симферополь: Типогр. Таврического губернского земства, 1912.— 110 с.
41. Павлович В. Екатеринославская губерния: материалы для географии и статистики России, собранные членами Генерального штаба: В 2-х т.— СПб.: Типография Деп. Генштаба, 1862.— 358 с.
42. Стенографический отчет. Государственная Дума. Четвертый созыв. Сессия I. Часть II. Заседание тридцать четвертое.— СПб., 1913.— 866 с.
43. Фадеев А. М. Воспоминания А. М. Фадеева 1790-1867.— Одесса: печаталось в городской типографии, 1897.— 231 с.
44. Aus der alten in die neue Heimat. Lebensgeschichte eines schlichten Mennoniten von Martin Hamm.— Winnipeg, Manitoba, 1971.— 175 S.
45. Die Mennoniten Brüdergemeinde in Rußland 1925-1980 von H. Wölk und G. Wölk.— Winnipeg, Canada, 1981.— 228 S.

46. Einer von Wielen von Olga Rempel. Die Lebensgeschichte von Prediger Aaron P. Toews.– Winnipeg, Manitoba, Canada, 1979.– 201 S.
47. Kroecker N.J. Erste Mennonitendoerfer Russlands 1789-1943. Chortiza-Rosental.– Vancouver, Canada, 1981.– 292 S.

ЛІТЕРАТУРА

48. Аврех А. Я. Царизм и IV Дума 1912-1914.– М.: «Наука», 1981.– 293.
49. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры.: Ист. Этюд – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1889.– 115 .
50. Безносков А. И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX века. // Вопросы германской истории.– Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2000.– С. 117-127.
51. Безносков А. И., Толстых И. В. Депутаты-немцы в Государственных думах России (1906-1917) // Вопросы германской истории: В 2-х томах.– Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1998.– Т. 1.– С. 43-46.
52. Безносова О., Безносков А. Меннониты // Немцы Украины.–М., 2002.– С. 134-145.
53. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01.– Запоріжжя, 2005.– 20 с.
54. Берестень О. С. Участь німецьких землевласників у виборах до III Державної думи (аналіз джерелознавчої бази) // Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди «Питання аграрної історії України та Росії».– Д.: Вид.-во Дніпропетровського ун-ту, 2004.– С. 19-24.
55. Берестень О. Культурно-просвітницька діяльність Молочанського менонітського учительського товариства на початку XX ст. // Перший міжнародний конгрес «Національна перлина Запоріжжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця.–Запоріжжя: вид-во Запорізького державного ун-ту, 2004.– С. 18-20.
56. Берестень Ю. В. К вопросу издания газеты «Бюргер Цайтунг» // Материалы Международной научной конференции Украина-Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX-XX вв.).– Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1998.–С. 37-40.
57. Бобылева С. И. Система образования немецких колоний начала XX века и «ликвидационные» законы (на материалах южных губерний) // Материалы

- международной научной конференции «Немцы России и СССР: 1901-1914 гг.».– М.: «Готика», 2000.– С. 97-110.
58. Бобылева С. И. Немецкое и меннонитское население Екатеринослава-Днепропетровска. Его вклад в социокультурное и экономическое развитие города (XVIII–30-е годы XX в.) // Грани.– 2003.– № 1(27).– С. 22-28.
59. Бондар С. Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на юге России): Очерк.– Пг., 1916.– 207 с.
60. Борщевский В. Я. Источниковедение истории СССР (1917-1985).– К.: «Вища школа», 1985.– 232 с.
61. Велицын А. А. Немцы в России: Очерки истории развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России.– СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1893.– 282 с.
62. Ганкевич В. Ю. Система народного образования в немецких колониях Таврической губернии на рубеже XIX-XX вв. // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры.– Симферополь: Таврия-Плюс, 2000.– С. 54–63.
63. Генеральная репетиция Великого октября. Первая буржуазно-демократическая революция в России.– М.: Изд.-во полит. литературы, 1985.– 575 с.
64. Горчева А. Ю. Пресса и Государственная Дума (1906-1917) // Вестник Московского ун-та. Серия 10. Журналистика.– М.: Изд-во МГУ, 2000.– С. 8-30.
65. Гребцова И. С. Социально-экономическое развитие немецких колоний Новороссийского края и Бессарабии в освещении региональной печати второй трети XIX в.// Вопросы германской истории.– Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2000.– С. 22-32.
66. Гребцова И. С. Пресса южных губерний Украины первой половины XIX в. как источник по истории Новороссийского края // Записки исторического факультета. Историография и специальные исторические дисциплины.– Одесса, 1995.– Вып. 1.– С. 170-182.
67. Гриценко О. Політика і преса: два вектори взаємодії // Вісник Львівського ун-ту. Серія Журналістика.–Львів: Вид. центр ЛНУ, 2001.– Вип. 21.– С. 137-139.

68. Дейли Дж. Пресса и государство в России (1906-1917) // Вопросы истории.– 2001.– № 10– С. 25-45.
69. Додонов А.Ф. Рецессия политической активности рабочих СССР. 1961-1985 гг.– Запорожье: «Видавець» 1998.–302 с.
70. Дынгес А. А. Печатные периодические издания немцев в Украине // История немцев Украины.– Донецк, 2002.–С. 36-38.
71. Еропкин А. Третья государственная дума (ответ кадетам).– СПб.: Типография товарищества «Общая польза», 1912.– 150 с.
72. Есин Б. И. Русская легальная пресса конца XIX – начала XX века. // Из истории русской журналистики конца XIX – начала XX в. (статьи, материалы, библиография).– М.: Изд-во МГУ, 1973.– С. 3-66.
73. Есин Б. И. О методике историко-журналистских исследований // Методика изучения периодической печати.– М.: Изд-во Московского ун-та, 1977.– С. 4-10.
74. Есин Б. И. Русская дореволюционная газета 1707-1917 гг. Краткий очерк.– М.: Изд-во Московского ун-та, 1971.– 88 с.
75. Есин Б. И. Русская газета и газетное дело в России. Задачи и теоретико-методологические принципы изучения.– М.: Изд-во Московского ун-та, 1981.– 131 с.
76. Животко А. Історія української преси.– К.: “Наша культура і наука”, 1999.– 360 с.
77. Заика Н. К. Политическая кампания в прессе: исторический опыт и современность.– Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1986.– 178 с.
78. Зезина М. Р., Кошман Л. В., Шульгин В. С. История Русской культуры.– М. «Высшая школа», 1990.– 432 с.
79. Зюсс В. Последний период деятельности Молочанского Меннонитского училищного совета (по материалам неопубликованного манускрипта Петера Брауна) // Материалы международной научной конференции Немцы России и СССР: 1901-1941 гг.– М.: «Готика», 2000.– С. 111-132.

80. Іваненко В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі.– Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003.– 330 с.
81. Источниковедение истории СССР / под ред. И. Д. Ковальченко.– М.: “Высшая школа”, 1981.– 496 с.
82. Кеппен Н. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России.– СПб., 1861.– 510 с.
83. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России – Вып. 1.– СПб.: в типографии В.В.Нусвальта, 1869.– 455 с.
84. Клибанов А. И. Меннониты.– М.-Л.: «Московский рабочий», 1931.– 110 с.
85. Копотиенко И. И. Источниковедческий анализ периодической печати Украины (1917-1925 гг.): Учебное пособие.–Д.: РИО, 1978.– 84 с.
86. Кораблев Ю. И., Федосов И. А., Борисов Ю. С. История СССР. Учебник для 10 класса средней школы.–М.: «Просвещение», 1989.– 315 с.
87. Кузнецова О. Д. Актуальні проблеми класифікування періодики України // Доповіді та повідомлення Всеукраїнської науково-теоретичної конференції Українська періодика: історія і сучасність.– Львів: “Науково-дослідний центр періодики”, 1993.– С. 133-137.
88. Кузнецова О. Д. Класифікація газет України // Доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції Українська періодика: історія і сучасність.– Львів-Житомир: “Науково-дослідний центр періодики”, 1994.– С. 111-114.
89. Кулинич И. М. Меннониты на Юге Украины // Вопросы германской истории. Социально-экономическое развитие: неизученные проблемы.–Д.: Изд-во ДГУ, 1991.– С. 30–44.
90. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования крестьян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние южной России.– М., 1917.– 384 с.

91. Логинова Е. Е. Немецкие и меннонитские избиратели Юга Украины и аграрный вопрос в предвыборных программах российских партий (1906-1912) // Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди «Питання аграрної історії України та Росії». – Д.: Вид.-во Дніпропетровського ун-ту, 2002. – С. 113-118.
92. Логинова Е. Е. Немецкоязычная пресса Юга Украины конца XIX-начала XX веков: историографический аспект // Грані. – 2002. – № 6 (26). – С. 30-33.
93. Логінова О. Є. Німецькомовна преса Півдня України кінця XIX- початку XX ст. як предмет вивчення у вітчизняній історіографії // Борисфен. – 2003. – № 7 (145). – С. 22-23.
94. Логинова Е. Е., Берестень Ю. В. Формирование национального сознания немецких колонистов и меннонитов Юга Украины (конец XIX- начало XX вв.) // Грані. – 2003. – № 4 (30). – С. 90-93.
95. Логинова Е. Е. Немецкоязычная пресса (1905-1914 гг.) и российское законодательство о печати // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Сер. Історія та археологія, вип. 11. – Д.: Вид.-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. – С. 111-117.
96. Логінова О. Є. Вибори до II Державної думи та менонітська громада Півдня України // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ: Вид.-во Східноукраїнського нац. ун-ту, 2004. – С. 74-83.
97. Махонина С. Я. Русская легальная журналистика XX в. (1905 – февраль 1917) (опыт системного исследования) // Из истории русской журналистики начала XX века. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1984. – С. 5-49.
98. Махонина С. Я. Русская дореволюционная печать (1905-1914). – М.: Изд-во Московского ун-та, 1991. – 209 с.
99. Махонина С. Я. Объективные потребности общества и направление литературно-художественного «толстого» журнала // Методика изучения периодической печати. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1977. – С. 76-89.
100. Микетов Я. Что сделало Народное представительство третьего созыва. – СПб.: Типография товарищества «Общая польза», 1912. – 120 с.

101. Миллюков П. Вторая Дума. Публицистическая хроника.– СПб.: Типография товарищества «Общая польза», 1908.– 100 с.
102. Мыльцына И. В. О методике исследования одного номера в системе годового комплекта // Методика изучения периодической печати.– М.: Изд-во Московского ун-та, 1977.– С. 90-97.
103. Нечиталюк М. Ф. Про методику вивчення та принципи видання пресових текстів (деякі питання текстології) // Доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції Українська періодика: історія і сучасність.– Львів: “Науково-дослідний центр періодики”, 1995.– С. 18-27.
104. Нойтатц Д. Немецкие колонисты и их соседи (вторая половина XIX в. – начало Первой мировой войны) // Вопросы германской истории. Немцы в Украине.– Д.: Изд-во ДГУ, 1996.– С. 57-64.
105. Нойтатц Д. Отношение причерноморских немцев к России и Германии до 1918 г // Вопросы германской истории. Украинско-немецкие связи в новое и новейшее время.– Д.: Изд-во ДГУ, 1995.– С. 99-117.
106. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. Бобылёвой С. И.– Д.: Арт-Пресс, 1999.–231.
107. Первая Государственная Дума. Бесплатное приложение к «Биржевым Ведомостям» Второе издание.– СПб., 1907.–159 с.
108. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке // Записки Московского археологического ин-та.– М.: Печатня А.И.Снегиревой, 1909.– Т. 5.– С. 221-261.
109. Писаревский Г. Г. Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I.– Ростов-на-Дону: Типография А. И. Тер-Абрамиана, 1917.– 68 с.
110. Плесская Э. Г. Немецкие общества – цели, задачи, результаты // Материалы международной научной конференции Немцы России и СССР: 1901-1941 гг.– М.: «Готика», 2000.– С.42-51.
111. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы 1803-1920.– Одесса: Изд-во ТЭС, 1999.– 520 с.

112. Політична історія України. ХХ століття: В 6-и томах. Т. 1.– К.: «Генеза», 2002.– 420 с.
113. Прохоров Е. П. Публицистика в жизни общества.– М.: Изд-во Московского ун-та, 1986.– 102 с.
114. Ремер К. Україна в полі зору інтересів Німеччини. Кінець 19 століття-1917/18 рр.– Франкфурт-на-Майні-Берлін-Нью-Йорк-Париж-Відень, 1997.– 444 с. / Рец. О. О. Кураєв // УІЖ.– 2000.–№ 6.– С. 141-143.
115. Розенберг В. Летопись русской печати (1907-1914).–М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1914.– 102 с.
116. Роскошній А. П. Місце і роль сучасної преси в політичних кампаніях // Доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції Українська періодика: історія і сучасність.– Львів: “Науково-дослідний центр періодики”, 1997.– С.154-157.
117. Сергійчук В. Німці в Україні // Берегиня.– 1999.– № 2.– С. 53-63.
118. Сергійчук В. Німці в Україні // Берегиня.– 1999.– № 3.– С. 49-54.
119. Сергійчук В. Німці в Україні // Берегиня.– 1999.– № 2.– С. 68-73.
120. Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной думы.– М.: Изд-во Московского ун-та, 1962.– 380 с.
121. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823.–Одесса: печаталось в городской типографии, 1836-1838.– Т. 1.– 267 с.; Т. 2.– 349 с.
122. Станиславлева В. Н. Направление и типология журнала через призму литературно-критического отдела // Методика изучения периодической печати.– М.: Изд-во Московского ун-та, 1977.– С.58-75.
123. Стыкалин С. И. Русское самодержавие и легальная печать 1905 года (к вопросу о проектах создания официальной прессы) // Из истории русской журналистики конца XIX – начала ХХ в. (статьи, материалы, библиография).– М.: Изд-во МГУ, 1973.– С. 67-98.
124. Субтельний О. Україна. Історія.– К.: “Либідь”, 1993.– 718 с.

125. Сурай Ю. І. Громадсько-політична думка Росії і України про роль і місце періодичної преси (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Записки історичного факультету.– Одеса, 1997.– Вип. 5.– С. 98-104.
126. Ученова В. В. Исторические истоки современной публицистики. Лекции по курсу “Теория и практика партийно-советской печати”.– М.: Изд-во Московского ун-та, 1972.– 75 с.
127. Ученова В. В. Гносеологические проблемы публицистики.– М.: Изд-во Московского ун-та, 1971.– 147 с.
128. Федченко П. М. Преса та її попередники.–К.: “Наукова думка”, 1969.– 352 с.
129. Цитронь А. 103 дня Второй Думы.– СПб: «Думская трибуна», 1907.– 188 с.
130. Черменский Е. Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России.– М.: «Мысль», 1876.– 318 с.
131. Черменский Е. Д.Выборы в IV Государственную думу // Вопросы истории 1947.– № 4.– С. 21-40.
132. Чернова Т. Н. Из истории немецких поселений на Украине в конце ХІХ – начале ХХ в.: проблемы исследования // Вопросы германской истории. Украинско-немецкие связи в новое и новейшее время.– Д.: Изд-во ДГУ, 1995.– С. 92-99.
133. Шацило К. Ф. Первая революция в России 1905-1907.–М.: «Просвещение», 1985.– 223 с.
134. Шевчук Н. А. О проблеме «мирного завоевания» Юга Украины немецкими колонистами (вторая половина ХІХ-1914 г.) // Вопросы германской истории. Немцы в Украине.– Д.: Изд-во ДГУ, 1996.– С. 48-57.
135. Шевелёва Т. Южнорусское немецкое общество // Немцы Украины.– М., 2002.– С. 206-207
136. Штах Я. Очерки из истории современной жизни южных колонистов.– М., 1916.– 266 с.
137. Эпп Г., Бергман Г. К вопросу о происхождении меннонитов.– Пг.: Издание Г.А.Б., 1915.– 34 с.
138. An Introduction to Mennonite History.– Pennsylvania (USA), 1974.– 324 p.

139. Botschafter // The Mennonite Encyclopedia.– Scottdale, Pennsylvania, Newton, Hillsboro, Kansas, 1955.– Vol. I.– P. 396.
140. Bosch A., Lingor J. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944.– Stuttgart, 1990.– 234 S.
141. Brandes D. Von den Zaren adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751-1914.– München, 1993.– Bd. 2.– 488 S.
142. Ehrt A. Das Mennonitentum in Rußland von seiner Einwanderung bis zur Gegenwart.– Berlin, 1931.– 82 S.
143. Eisfeld A. Die Russsladdeutschen Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat.–München: Langen Müller, 1992.– Bd. 2.– 221 S.
144. Epp D. Die Chortizer Mennoniten.– Odessa: Gedrückt von U. Schulze, 1889.– 195 S.
145. Friesen P. M. Alt-Evangelische Mennonitische Bruderschaft in Russland (1789-1910).– Halbstadt, Taurien: «Raduga», 1911.– 930 S.
146. Friedenstimme // The Mennonite Encyclopedia.– Scottdale, Pennsylvania, Newton, Hillsboro, Kansas, 1956.– V. II.– P. 400.
147. Fröse L. Bildungswesen // Menninitische Lexikon.– Frankfurt am Main, 1957.– S. 109-112.
148. Görz H. F. Die Molotschnaer Ansiedlung. Entstehung, Entwicklung und Untergang.– Manitoba.– Kanada: Historische Schriftenreihe des Echo-Verlages, 1950.– 211 S.
149. Hübert H. T. Hirschau: an Example of Russian Mennonite life.– Canada, 1986.– 404 p.
150. Isaak F. Die Molotschnaja Mennoniten.– Halbstadt, Taurien: «Raduga», 1908.– 290 S.
151. Keller K. Die deutschen Kolonien in Südrußland.– Odessa: Verlag Stadelmeier, 1905.– Bd. 2.– 300 S.

152. Kurzgefaste Darstellung der deutschen Kolonistenpresse in Russland // Heimatbuch der Ostumsiedler.– Stuttgart, 1954.– S. 38-42.
153. Reimer A. The Print Culture of the Russian Mennonites 1870-1930 // Mennonites in Russia 1788-1988. Essays in Honor of Gerhard Lohrenz.– Winnipeg, Manitoba, 1989.– P. 221-237.
154. Rempel D. The Mennonite colonies in New Russia: a study of their Settlement and economic development from 1789 to 1917.– Stanford University, 1933.– 86 p.
155. Toews J. B. Brethren and Old Church Relations in Pre-Wold War I Russia: Setting the Stage for Canada. // Journal of Mennonite Studies. – Winnipeg, 1984.– Vol. II.– P. 42-59.
156. Urry J. Through the Eye of Needle: Wealth and the Mennonite Experience in Imperia Russia // Journal of Mennonite Studies.– Winnipeg, Canada, 1985.– Vol. 3.– P.7-35.
157. Urry J. The Cost of Community: The Funding and Economie Management of the Russian Mennonite Commonwealth before 1914 // Journal of Mennonite Studies.– Winnipeg, Canada, 1992.– Vol. 10.– P. 22-55.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

158. Botschafter.– 1906.– № 24.
159. Botschafter.– 1906.– № 25.
160. Botschafter.– 1906.– № 26.
161. Botschafter.– 1906.– № 27.
162. Botschafter.– 1906.– № 28.
163. Botschafter.– 1906.– № 29.
164. Botschafter.– 1906.– № 31.
165. Botschafter.– 1906.– № 33.
166. Botschafter.– 1906.– № 34.
167. Botschafter.– 1906.– № 36.
168. Botschafter.– 1906.– № 37.
169. Botschafter.– 1906.– № 38.
170. Botschafter.– 1906.– № 43.
171. Botschafter.– 1906.– № 50.
172. Botschafter.– 1906.– № 70.
173. Botschafter.– 1906.– № 73.
174. Botschafter.– 1906.– № 74.
175. Botschafter.– 1906.– № 77.
176. Botschafter.– 1906.– № 79.
177. Botschafter.– 1907.– № 1.
178. Botschafter.– 1907.– № 2.
179. Botschafter.– 1907.– № 4.
180. Botschafter.– 1907.– № 5.
181. Botschafter.– 1907.– № 6.
182. Botschafter.– 1907.– № 7.
183. Botschafter.– 1907.– № 8.
184. Botschafter.– 1907.– № 9.
185. Botschafter.– 1907.– № 13.
186. Botschafter.– 1907.– № 14.

187. Botschafter.– 1907.– № 31.
188. Botschafter.– 1907.– № 43.
189. Botschafter.– 1907.– № 50.
190. Botschafter.– 1907.– № 53.
191. Botschafter.– 1907.– № 55.
192. Botschafter.– 1907.– № 56.
193. Botschafter.– 1908.– № 4.
194. Botschafter.– 1908.– № 73.
195. Botschafter.– 1909.– № 6.
196. Botschafter.– 1909.– № 44.
197. Botschafter.– 1909.– № 47.
198. Botschafter.– 1909.– № 55.
199. Botschafter.– 1909.– № 58.
200. Botschafter.– 1910.– № 27.
201. Botschafter.– 1910.– № 65.
202. Botschafter.– 1910.– № 67.
203. Botschafter.– 1910.– № 69.
204. Botschafter.– 1910.– № 70.
205. Botschafter.– 1910.– № 79.
206. Botschafter.– 1910.– № 82.
207. Botschafter.– 1911.– № 42.
208. Botschafter.– 1912.– № 3.
209. Botschafter.– 1912.– № 8.
210. Botschafter.– 1912.– № 9.
211. Botschafter.– 1912.– № 13.
212. Botschafter.– 1912.– № 15.
213. Botschafter.– 1912.– № 16.
214. Botschafter.– 1912.– № 18.
215. Botschafter.– 1912.– № 29.
216. Botschafter.– 1912.– № 33.

217. Botschafter.– 1912.– № 52.
218. Botschafter.– 1912.– № 53.
219. Botschafter.– 1912.– № 56.
220. Botschafter.– 1912.– № 59.
221. Botschafter.– 1912.– № 69.
222. Botschafter.– 1912.– № 70.
223. Botschafter.– 1912.– № 71.
224. Botschafter.– 1912.– № 72.
225. Botschafter.– 1912.– № 73.
226. Botschafter.– 1912.– № 74.
227. Botschafter.– 1912.– № 76.
228. Botschafter.– 1912.– № 77.
229. Botschafter.– 1912.– № 78.
230. Botschafter.– 1912.– № 79.
231. Botschafter.– 1912.– № 80.
232. Botschafter.– 1912.– № 83.
233. Botschafter.– 1912.– № 84.
234. Botschafter.– 1912.– № 85.
235. Botschafter.– 1913.– №. 4.
236. Deutsches Leben.– 1906.– № 2.
237. Deutsches Leben.– 1906.– № 3.
238. Deutsches Leben.– 1906.– № 5.
239. Deutsches Leben.– 1906.– № 7.
240. Deutsches Leben.– 1906.– № 11.
241. Deutsches Leben.– 1906.– № 12.
242. Deutsches Leben.– 1906.– № 17.
243. Deutsches Leben.– 1906.– № 18.
244. Deutsches Leben.– 1906.– № 21.
245. Deutsches Leben.– 1906.– № 23-24.
246. Deutsches Leben.– 1906.– № 26.

247. Deutsches Leben.– 1906.– № 29.
248. Deutsches Leben.– 1906.– № 30.
249. Deutsches Leben.– 1906.– № 31-32.
250. Deutsches Leben.– 1906.– № 33.
251. Deutsches Leben.– 1906.– № 37.
252. Deutsches Leben.– 1906.– № 38.
253. Deutsches Leben.– 1906.– № 39-40.
254. Deutsches Leben.– 1906.– № 41.
255. Deutsches Leben.– 1906.– № 48.
256. Deutsches Leben.– 1906.– № 62.
257. Deutsches Leben.– 1906.– № 63.
258. Deutsches Leben.– 1906.– № 66.
259. Deutsches Leben.– 1906.– № 67.
260. Deutsches Leben.– 1906.– № 83.
261. Deutsches Leben.– 1906.– № 85.
262. Deutsches Leben.– 1906.– № 88.
263. Deutsches Leben.– 1906.– № 94.
264. Deutsches Leben.– 1906.– № 95.
265. Deutsches Leben.– 1906.– № 96.
266. Deutsches Leben.– 1906.– № 97.
267. Deutsches Leben.– 1906.– № 98.
268. Deutsches Leben.– 1907.– № 2.
269. Deutsches Leben.– 1907.– № 3.
270. Deutsches Leben.– 1907.– № 5.
271. Deutsches Leben.– 1907.– № 6.
272. Deutsches Leben.– 1907.– № 7.
273. Deutsches Leben.– 1907.– № 8.
274. Deutsches Leben.– 1907.– № 9.
275. Deutsches Leben.– 1907.– № 10.
276. Deutsches Leben.– 1907.– № 12.

277. Deutsches Leben.– 1907.– № 14.
278. Deutsches Leben.– 1907.– № 15.
279. Deutsches Leben.– 1907.– № 21.
280. Deutsches Leben.– 1907.– № 23.
281. Deutsches Leben.– 1907.– № 24.
282. Deutsches Leben.– 1907.– № 25.
283. Deutsches Leben.– 1907.– № 42.
284. Deutsches Leben.– 1907.– № 43.
285. Deutsches Leben.– 1907.– № 44.
286. Deutsches Leben.– 1907.– № 48.
287. Deutsches Leben.– 1907.– № 49.
288. Deutsches Leben.– 1907.– № 66.
289. Deutsches Leben.– 1907.– № 67.
290. Deutsches Leben.– 1907.– № 76.
291. Deutsches Leben.– 1907.– № 77.
292. Deutsches Leben.– 1907.– № 86.
293. Deutsches Leben.– 1907.– № 88.
294. Deutsches Leben.– 1908.– № 18.
295. Deutsches Leben.– 1908.– № 40.
296. Deutsche Rundschau.– 1907.– № 1.
297. Deutsche Rundschau.– 1907.– № 3.
298. Deutsche Rundschau.– 1907.– № 5.
299. Deutsche Rundschau.– 1907.– № 7.
300. Deutsche Rundschau.– 1907.– № 8.
301. Deutsche Rundschau.– 1907.– № 12.
302. Deutsche Rundschau.– 1907.– № 13.
303. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 41.
304. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 45.
305. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 51.
306. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 52.

307. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 54.
308. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 92.
309. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 23.
310. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 24.
311. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 32.
312. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 44.
313. Deutsche Rundschau.– 1908.– № 48.
314. Deutsche Rundschau.– 1909.– № 5.
315. Deutsche Rundschau.– 1909.– № 6.
316. Deutsche Rundschau.– 1909.– № 47.
317. Deutsche Rundschau.– 1909.– № 26.
318. Deutsche Rundschau.– 1910.– № 42.
319. Deutsche Rundschau.– 1910.– № 50.
320. Deutsche Rundschau.– 1910.– № 61.
321. Deutsche Rundschau.– 1910.– № 85.
322. Deutsche Rundschau.– 1910.– № 86.
323. Deutsche Rundschau.– 1910.– № 126.
324. Deutsche Rundschau.– 1910.– № 133.
325. Deutsche Rundschau.– 1910.– № 142.
326. Deutsche Rundschau.– 1910.– № 147
327. Deutsche Rundschau.– 1911.– № 70.
328. Deutsche Rundschau.– 1911.– № 71.
329. Deutsche Rundschau.– 1911.– № 82.
330. Deutsche Rundschau.– 1911.– № 94.
331. Deutsche Rundschau.– 1911.– № 115.
332. Deutsche Rundschau.– 1911.– № 142.
333. Deutsche Rundschau.– 1911.– № 19.
334. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 9.
335. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 11.
336. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 22.

337. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 90.
338. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 93.
339. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 105.
340. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 111.
341. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 112.
- 342.2 Deutsche Rundschau.– 1912.– № 118.
343. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 119.
344. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 143.
345. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 146.
346. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 148.
347. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 149.
348. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 7.
349. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 9.
350. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 11.
351. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 12.
352. Deutsche Rundschau.– 1912.– № 22.
353. Deutsche Rundschau.– 1913.– № 50.
354. Deutsche Rundschau.– 1913.– № 56.
355. Deutsche Rundschau.– 1913.– № 57.
356. Deutsche Rundschau.– 1913.– № 89.
357. Deutsche Rundschau.– 1913.– № 91.
358. Deutsche Rundschau.– 1913.– № 112.
359. Deutsche Rundschau.– 1913.– № 142.
360. Deutsche Rundschau.– 1913.– № 143.
361. Deutsche Rundschau.– 1913.– № 44.
362. Deutsche Rundschau.– 1914.– № 55.
363. Deutsche Rundschau.– 1914.– № 95.
364. Deutsche Rundschau.– 1914.– № 113.
365. Deutsche Rundschau.– 1914.– № 129.
366. Friedenstimme.– 1906.– № 15.

367. Friedenstimme.– 1906.– № 16.
368. Friedenstimme.– 1906.– № 19.
369. Friedenstimme.– 1906.– № 21.
370. Friedenstimme.– 1906.– № 22.
371. Friedenstimme.– 1906.– № 25.
372. Friedenstimme.– 1906.– № 26.
373. Friedenstimme.– 1906.– № 27.
374. Friedenstimme.– 1906.– № 31.
375. Friedenstimme.– 1906.– № 43.
376. Friedenstimme.– 1906.– № 44.
377. Friedenstimme.– 1906.– № 45.
378. Friedenstimme.– 1906.– № 46.
379. Friedenstimme.– 1906.– № 47.
380. Friedenstimme.– 1906.– № 51.
381. Friedenstimme.– 1907.– № 1.
382. Friedenstimme.– 1907.– № 3.
383. Friedenstimme.– 1907.– № 4.
384. Friedenstimme.– 1907.– № 7.
385. Friedenstimme.– 1907.– № 10.
386. Friedenstimme.– 1907.– № 13.
387. Friedenstimme.– 1907.– № 23.
388. Friedenstimme.– 1907.– № 25.
389. Friedenstimme.– 1907.– № 26.
390. Friedenstimme.– 1907.– № 27.
391. Friedenstimme.– 1907.– № 29.
392. Friedenstimme.– 1907.– № 36.
393. Friedenstimme.– 1907.– № 38.
394. Friedenstimme.– 1907.– № 39.
395. Friedenstimme.– 1907.– № 40.
396. Friedenstimme.– 1907.– № 41.

397. Friedenstimme.– 1907.– № 42.
398. Friedenstimme.– 1907.– № 45.
399. Friedenstimme.– 1908.– № 1.
400. Friedenstimme.– 1908.– № 16.
401. Friedenstimme.– 1908.– № 39.
402. Friedenstimme.– 1908.– № 50.
403. Friedenstimme.– 1909.– № 4.
404. Friedenstimme.– 1910.– № 17.
405. Friedenstimme.– 1910.– № 20.
406. Friedenstimme.– 1910.– № 59.
407. Friedenstimme.– 1910.– № 68.
408. Friedenstimme.– 1910.– № 99.
409. Friedenstimme.– 1911.– № 4.
410. Friedenstimme.– 1911.– № 20.
411. Friedenstimme.– 1911.– № 33.
412. Friedenstimme.– 1911.– № 34.
413. Friedenstimme.– 1911.– № 40.
414. Friedenstimme.– 1911.– № 43.
415. Friedenstimme.– 1911.– № 59.
416. Friedenstimme.– 1911.– № 60.
417. Friedenstimme.– 1911.– № 67.
418. Friedenstimme.– 1911.– № 84.
419. Friedenstimme.– 1911.– № 97.
420. Friedenstimme.– 1912.– № 6.
421. Friedenstimme.– 1912.– № 7.
422. Friedenstimme.– 1912.– № 13.
423. Friedenstimme.– 1912.– № 21.
424. Friedenstimme.– 1912.– № 27.
425. Friedenstimme.– 1912.– № 54.
426. Friedenstimme.– 1912.– № 55.

- 427. Friedenstimme.– 1912.– № 59.
- 428. Friedenstimme.– 1912.– № 63.
- 429. Friedenstimme.– 1912.– № 67.
- 430. Friedenstimme.– 1912.– № 69.
- 431. Friedenstimme.– 1912.– № 73.
- 432. Friedenstimme.– 1912.– № 78.
- 433. Friedenstimme.– 1912.– № 86.
- 434. Friedenstimme.– 1912.– № 92.
- 435. Friedenstimme.– 1913.– № 7.
- 436. Friedenstimme.– 1913.– № 62.
- 437. Friedenstimme.– 1914.– № 7.

ДОДАТКИ

Додаток А

Об усовершенствовании Государственного порядка

В Петергофе.

17 октября 1905 г.

На обязанность Правительства возлагаем Мы выполнение непреклонной Нашей воли:

- 1) даровать населению незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов;
- 2) не останавливая предназначенных выборов в Государственную думу, привлечь теперь же к участию в Думе, в мере возможности, соответствующей кратности остающегося до созыва Думы срока, те классы населения, которые ныне совсем лишены избирательных прав, предоставить за сим дальнейшее развитие начала общего избирательного права вновь установленному законодательному порядку;
- 3) установить, как незыблемое правило, чтобы никакой закон не мог воспринять силу без одобрения Государственной думы и чтобы выборным от народа обеспечена была возможность действительного участия в надзоре за закономерностью действий поставленных от Нас властей.

Додаток Б

Президенту Государственной Думы
господину Муравьеву

от меннонитов Таврической
Екатеринославской и
Саратовской губерний

Наши предки приехали более 100 лет назад по приглашению Екатерины II из Пруссии для освоения незаселенных земель. Нам предоставили полную свободу вероисповедания. Первые поселенцы появились в 1889 году в Екатеринославской губернии. Наше особое положение было подтверждено Павлом I в 1860 году. Александр II ввел альтернативную службу. С 1880 года наша община выполняет общественную обязательную государственную службу в лесных командах в Таврической, Херсонской, Екатеринославской губерниях за счет своих средств. Мы сэкономили казне 100000 руб. Всего служит 6 лесных команд – 905 человек. За прошлый год было потрачено 124818 руб. 47 коп. 15168 руб. 55 коп. пошло на оплату зарплаты за обязательные работы. Остальные расходы оплатили меннонитские общества, состоящие из 60000 человек.

Мы – верные подданные страны и готовы везде оказывать помощь. Так, например, в Японской войне мы помогали красному кресту, лазаретам, посылали депутатов в Пензу и Казань, чтобы оказать помощь голодающим. Мы пишем об этом, чтобы показать членам Думы нашу пользу для государства.

Из газет мы узнаем, что происходит в Думе. В одной газете был помещен проект закона, в котором говорилось о свободе вероисповедания и о том, что каждый должен выполнять обязанности перед государством, несмотря на вероисповедание. Мы просим имперскую Думу учесть, что мы в силу убеждений веры не можем выполнять воинскую повинность.

Додаток В

Из устава Южнорусского немецкого общества за 1908 г.

§ 1 Южнорусское немецкое общество имеет целью улучшение духовных, нравственных и материальных условий жизни немцев, проживающих во всей России.

§ 2 Для достижения этой цели общество:

- а) заботится о призрении, воспитании и образовании детей немцев и содействует их определению в учебные заведения, приюты и т. п.;
- б) заботится о распространении между немцами сведений о науке, литературе и искусстве;
- в) содействует их материальному благосостоянию выдачею стипендий, пособий и ссуд неимущим немцам; приисканием им занятий и определением их в места;
- г) содействует доставлению им врачебной помощи бесплатно или по дешевой цене;
- д) содействует приобретению ими разных предметов потребления и домашнего обихода по удешевленной цене;
- е) содействует доставлению им юридической помощи;
- ж) заботится о призрении старых и неспособных к труду.

§ 3 Обществу предоставляется:

- а) открывать с разрешения надлежащих властей и с соблюдением установленных правил школы, детские сады, летние колонии, библиотеки, читальни, амбулатории, больницы, общежития, приюты, кредитные учреждения и т. д.

Состав Общества, правила и обязанности членов его

§ 4 Общество состоит из неограниченного числа лиц. Члены подразделяются на действительных и почетных;

§ 5 В действительные члены принимаются совершеннолетние немцы обоого пола, проживающие в разных городах юга России, а именно: в губерниях Бессарабской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской, области Войска Донского и на Кавказе, в градоначальствах Одесском, Севастопольском, Керчь-Еникальском и Николаевском;

§ 6 Прием действительных членов в общество производится по постановлению правления;

§ 7 Звание почетного члена может быть присвоено по постановлению Общего собрания лицам, сделавшим значительное пожертвование Обществу или оказавшему ему иные существенные услуги;

§ 8 Почетные члены освобождаются от обязательных членских взносов;

§ 9 Годовой членский взнос составляет 2 руб.;

§ 10 Не уплатившие в течение года взнос, автоматически выбывают с сохранением права вновь вступить в Общество при условии уплаты долга...

Средства Общества

§ 14 Средства Общества составляют:

- а) годовые и единовременные взносы;
- б) проценты на капиталы общества;
- в) доходы от принадлежащих Обществу имущества;
- г) пожертвований, отказов от завещаний и других случайных поступлений.

Управление делами Общества

§ 15 Управление делами Общества осуществляют:

- а) общее собрание членов общества;
- б) правление.

Общее собрание

§ 16 Созывается правлением один раз в год. Бывают общие и чрезвычайные собрания...

Правление

§ 24 Находится в г. Одессе, состоит из председателя и не менее 8 членов, избранных общим собранием на срок одного года...

Общие правила

§ 37 Общество находится в ведении Министерства Внутренних дел на основании ст. ст. 444 и 445 устава Общества Прил. Т. XIII, Свод законов изд. 1892 г.

Додаток Г

Из устава Молочанского меннонитского учительского общества
Утвержден Попечителем Одесского учебного округа 28 июня 1907 года

1. Цели общества

§ 1 Молочанское Меннонитское учительское общество поставило себе следующие цели:

- 1) поднятие общего и профессионального образования своих членов;
- 2) улучшение их общественного и материального положения;
- 3) большее сближение учителей для поднятия народного образования.

2. Средства к достижению названных целей

§ 2 Средствами к достижению названных целей признаются:

- 1) частые общие и участковые конференции с речами, рефератами и пробными уроками;
- 2) устройство библиотеки с общеобразовательными и педагогическими сочинениями;
- 3) устройство увеселительных поездок (летних экскурсий) для членов;
- 4) воспитание солидарности между учителями;
- 5) объединение образования;
- 6) учреждение похоронных, пенсионных касс и др.

3. Состав общества

§ 3 Общество состоит из действительных членов. Действительными членами могут быть все учителя и учительницы меннонитского вероисповедания, которые своею подписью изъявили готовность соблюдать устав и постановления общества. Вступительная плата 3 руб.; ежегодный членский взнос, который должен быть уплачен в январе месяце – 2 руб.

§ 4 Каждый член имеет только один, при том непередаваемый голос.

§ 5 Прием в общество действительных членов производится после заявления ими о своем желании председателю, правлением общества на ближайшем заседании.

§ 6 Число членов общества неограниченно.

§ 7 Члены общества выбывают:

- 1) по случаю смерти;
- 2) по собственному желанию, выраженному заранее правлению;
- 3) вследствие исключения их общим собранием за нарушение устава или безвестный поступок. Выбывающий член лишается всех прав на имущество общества.

4. Материальные средства

§ 8 Средства общества составляются из членских взносов, пожертвований и доходов от основного капитала. Наличный капитал общества должен храниться в надежных учреждениях (сберегательной кассе, банке).

5. Правление общества

§ 9 Для заведования делами и соблюдения интересов общества выбирается правление, состоящее из 6 лиц: председателя и его заместителя, письмоводителя, двух библиотекарей и кассира, которые избираются для соответствующих

должностей общим собранием членов на 2 года. На случай преждевременного выбывания одного из правления, назначаются 3 кандидата, поступление которых в правление решается жребием.

§ 10 Решающее значение во всех делах общества имеет общее собрание членов общества. Ему, т. е. общественному собранию, принадлежит право избрание правления и ревизионной комиссии, а также право изменения и дополнения устава с надлежащего в каждом случае утверждением изменений учебным начальством.

§ 11 Общие собрания бывают: обыкновенные и чрезвычайные. Обыкновенные бывают 2 раза в год: раз в течение летних каникул, а другой под Рождество. Чрезвычайное общее собрание должно быть назначено, если о том поступит к председателю заявление подписанное одною третью действительных членов...

§ 20 Правление общества находится в селении Гальбштадт, Таврической губернии, Бердянского уезда.

§ 21 Общество ликвидирует свои дела с согласия на это большинства трех четвертей на созванном экстренном общем собрании. Имуществом общества члены тогда распоряжаются по соглашению.

6. Район действия общества

§ 22 Действия общества могут распространяться на Таврическую губернию.